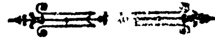
संगीत

वधूपरीक्षा.

हें नाटक

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, बी. ए., एल्‌एल्. बी.

संगीत वीरतनय, मूकनायक, गुप्तमंजूष, मतिविकार, प्रेमशोधन,

जन्मरहस्य, सहचारिणी, परिवर्तन, शिवपावित्र्य,

या नाटकांचे,

आणि

भारतीय ज्योतिर्गणित व साहित्यसिशी

या पुस्तकांचे कर्ते

यांनीं लिहिलें.

तृतीयावृत्ति :

१९३१

किंमत १ रुपया.

प्रकाशक — त्र्यंबकेश बळवंत पेंढारकर,
ललितकलादर्श मंडळी.
खेतवाडी मेनरोड, मुंबई.

" संगीत वधूपरीक्षा " या नाटकाचा प्रथम प्रयोग ललितकलादर्श नाटक मंडळीनें मुंबई येथें बॉम्बे थिएटरांत गुरुवार ता. ११ आक्टोबर १९२८ रोजीं रात्रौ ८-३० वाजतां करून दाखविला.

मुद्रक — पुरुषोत्तम नारायण बर्वे,
मराठा प्रिंटिंग प्रेस,
लॅमिंग्टन रोड, मुंबई नंबर ७.

आभार

गद्य नाटकांपेक्षां संगीत नाटकें लिहिण्याकडेच मनाचा मूळपासून ओढा असल्यामुळें 'वधूपरीक्षा' संगीत करण्याची कल्पना पुढें येतांच मी आनंदानें तिचा स्वीकार केला. ही कल्पना ललितकलादर्श नाटक मंडळीचे उत्साही मालक रा. रा. व्यंकटेश बळवंत पेंढारकर यांनीं सुचविली. पदांच्या अनेक चाली त्यांनींच गायनाचार्य प्रो. रामकृष्णबुवा वझे यांजकडून देवविल्या व नाटकाचें नवीन छायाचित्रांसह 'नव्या' स्वरूपांत प्रकाशनही त्यांनींच केलें. अपत्याच्या जन्मापेक्षांही त्याच्या पुनर्जन्माचा आनंद अधिक असल्यामुळें या सर्व गोष्टींबद्दल मी त्यांचा व वझेबुवांचा अत्यंत ऋणी आहें.

माझे व्यवसायबंधु रा. रा. नारायण मोरेश्वर सोमण यांनीं नाटकाचा संक्षेप करण्याच्या व पद्यरचनेंत फेरफार सुचविण्याच्या कामीं मला फार मदत केली. तिजबद्दल मी त्यांचा आभारी आहें.

माझे स्नेही रा. रा. विष्णु सखाराम खांडेकर यांनीं नाटकाचा संक्षेप करण्याच्या, नाटकांतील पदें दुरुस्त करण्याच्या व नाटक बसविण्याच्या कामीं ज्या सूचना केल्या त्यांबद्दल मी सदैव त्यांचा ऋणी राहीन. त्याचप्रमाणें प्रसिद्ध नाटककार व नट रा. रा. यशवंत नारायण टिपनीस यांनीं नाटक बसविण्याच्या कामीं मला जी मदत केली तिजबद्दल मी त्यांचा आभारी आहें.

या आवृत्तीचीं स्थूल मुद्रितें तपासण्याच्या कामीं माझे स्नेही प्रसिद्ध नाटककार रा. रा. भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर व माझे व्यवसायबंधु रा. रा. काशीनाथ रावजी ब्रह्म यांची मला फार मदत झाली. या साहाय्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहें. त्यांच्या अवलोकनांतून ज्या चुका शिल्लक राहिल्या असतील त्यांजबद्दल माझें अंधत्व जबाबदार आहे, असें समजून वाचकांनीं त्याबद्दल क्षमा करावी अशी विनंति आहे.

रा. रा. अनंत रामचंद्र राजाध्यक्ष यांनीं अत्यंत थोड्या अवधींत छायाचित्रें घेऊन तयार करून दिलीं, रा. रा. विठ्ठल दिनानाथ वागळे यांनीं तितक्याच तत्परतेनें त्यांचे ठसे केले, रा. रा. पु. श्री. काळे यांनीं छायाचित्रांच्या कामीं मदत केली व रंगभूमीची सजावटही उत्तम तऱ्हेनें केली, ललितकलादर्श नाटक मंडळींतील नटांनीं उत्साहानें नाटक बसविलें व आपलीं छायाचित्रेंही घेऊं दिलीं, रा. रा. पुरुषोत्तम नारायण वर्दे यांनीं वेळेवर ही आवृत्ति छापून दिली, या सर्वांचा त्यांनीं केलेल्या सहाय्याबद्दल मी आभारी आहें.

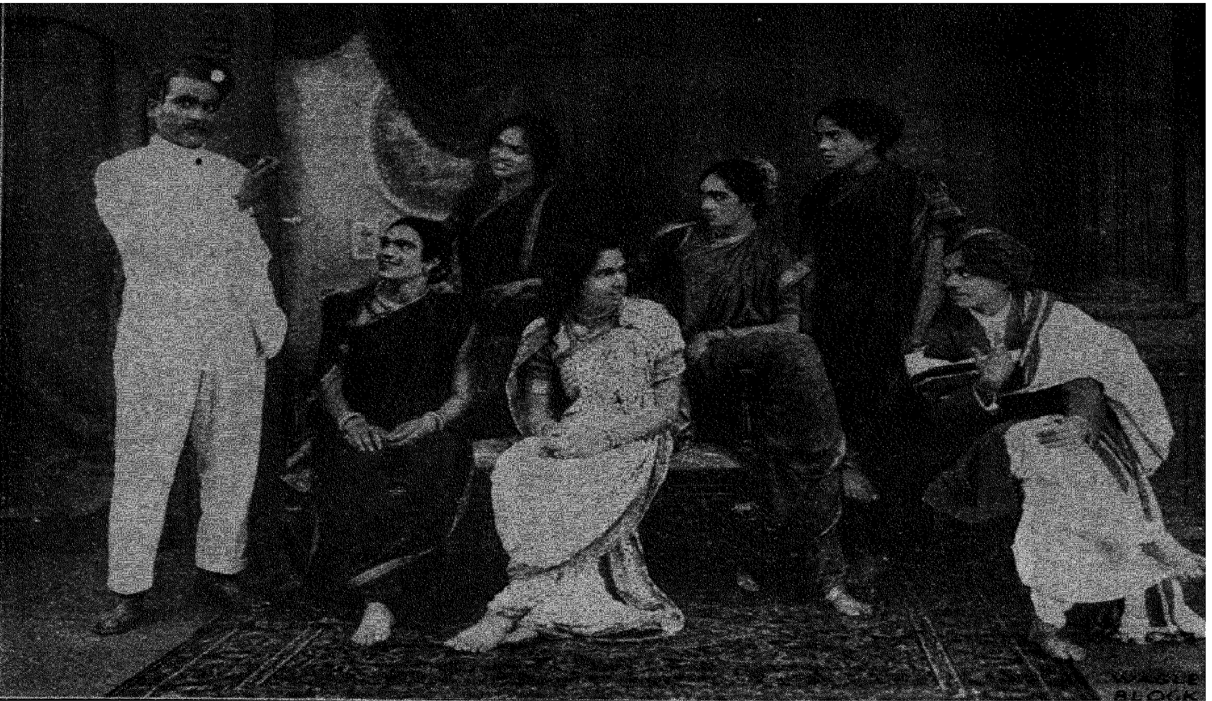
प्रयोगांत सोईसाठीं कांहीं फेरफार केले आहेत.

खामगांव, ता. १६-२-३१. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर.

शुद्धिपत्र

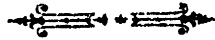
पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	१२	नांवाची गुणी	नांवाची सुरेख व गुणी
,,	२१	ला ठरविल्या	ला स्वस्थपणानें ठरविल्या
४	४	किती तरी	कितीदां तरी
,,	१८	तुझ्या भावांचे	तुझ्या साऱ्या भावांचे
७	२०	तरुण	कुलीन
,,	२३	पालणपोषण	पालनपोषण
१०	२	दुसराहि हेतु	दुसराहि एक हेतु
,,	१९	तें चालायचें	तें कांहीं चालायचें
१४	२	पण युवतींच्या	पण या युवतींच्या
१८	३	बिलावट	बिलावल
,,	५	किरणीं	किरणिं
३५	२७	तसेंच दिसत	तसेंच कधींच दिसत
३६	१६	सगळयाशीं	सगळयाचा
,,	,,	माझा	माझ्याशीं
,,	२८	भर कशी	भर ती कशी
३७	१०	दोघानीं	दोघांनीं
,,	२१	तर सौंदर्य	तर तें सौंदर्य
४४	२	केली; अखेरीस	केली; तुझ्या वडिलांनीं हुंडाकरणी कबूल केली ती माझ्या वडलांनां पसंत पडली आणि अखेरीस
४५	२१	ढोळा	डोळा
४८	८	अजि कां करावें	अजि कां करावें ॥ १ ॥
४९	२६	येईना	येइना
५१	२१	तरी	तरि

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
५४	७	यक्सनीची	जखनीची
५७	२४	सांगितल्याप्रमाणें भलतें सलतें	सांगितल्या प्रमाणें कांहीं भलतें सलतें
५८	१३	आपुल्या वाणीला	आपुल्या रुचे वाणीला
६२	१६	मालकावर	माणसावर
७३	२७	पन	पण
७४	१४	यक्सनी बरूबर	जखनी बरूबर
७७	९	धरुनि	धरुनी
८७	१८ व १९	त्रिवेणी—मग आजपर्यंत बरींच निरपराधी मनुष्यें आपल्याकडून दोषी ठरून फासावर चढलीं असतील !	टीपः—या दोन ओळी अजिबात गाळाव्यात.
९४	२२	आत्महुतीचें	आत्महुतिचें
९६	२५	आपणाविना	आपणांविना
,,	२६	जना	जनां
९८	१४	झंपताल	झपताल
१०७	२२	तदर्थ जो	तदर्थ ती
१०८	१२	समर्द	संमर्द
,,	१३	कैंचा	कैचा
१११	२६	तुच्छतेनें टाकलेंस	तुच्छतेनें झिडकारून टाकलेंस
११२	२१	सोडित ना ॥ १ ॥	सोडित ना० ॥ १ ॥
,,	२२	सोडित ना ॥ २ ॥	सोडित ना० ॥ २ ॥
११३	२	लुललुशीत	लुसलुशीत
१२८	१७	स्वानुभयानें	स्वानुभवानें
,,	२३	कुणी	कुणि

धुरंधर:—तुम्ही महाराजांना पाहिलें म्हणतां ? ते माझ्यासारखे दिसतात का ? [अंक १ ला, पान २६]

वधूपरीक्षा.

अंक पहिला.

नमन.

[विहाग-रूपक.]

त्या हें नमन करिं हरिला । अतुलबला ॥ ध्रु० ॥
भुजबलें वधि असुरभूपां । धीबलें कधिं कपटकूपां ।
धरित पशुमीनादिरूपां । मनुज कधिं झाला ॥ १ ॥
विविध मायावेष घेई । चढवि ललनारूप देहीं ।
गद्य जणुं संगीत होई । जगद्वनिं सजला ॥ २ ॥

प्रवेश पहिला.

[राणी, धुरंधर व भार्गव.]

राणी—बाळासाहेब, तुम्हीं विलायतेपासून आपल्या बंदरापर्यंतचा प्रवास आपला इतमाम बाजूला ठेवून सामान्य माणसाप्रमाणें केलात, याव- रून तुमचा विचार काय समजावयाचा ? प्रथम आपली वधू स्वतःच पसंत करायची, आणि नंतर प्रजाजनांना खऱ्या रूपानें दर्शन द्यायचें, असाच ना ? पण मी म्हणतें, तुम्हीं पुन्हा एकवार या गोष्टीचा विचार करा, आणि हें वधू निवडण्याचें काम मजवर न सोंपवितां स्वतःच केलें पाहिजे कीं काय तें सांगा. तथापि वडील माणसांप्रमाणें तरुणांचीहि अशा नाजुक गोष्टींत चूक होण्याचा संभव आहे, हें लक्षांत असूं द्या.

धुरंधर—आपल्या आशीर्वादानें चूक होणार नाहीं, अशी मी उमेद बाळगतों. जर झालीच, तर हें राज्याचें गाडें हांकण्यालाहि मी योग्य नाहीं असें सिद्ध होईल. जो राजा अल्लड तरुणीचें अंतरंग पारखूं शकत नाहीं त्याला प्रजेच्या विविध अंतरंगाची काय पारख असणार ? आईसाहेब, आपल्या शिरावरून राज्याधिकाराचा बोजा स्वतःच्या शिरावर घेण्याचें माझें जसें कर्तव्य आहे, तसें मजकारितां वधू निवडण्याच्या जबाबदारींतून आपणाला मोकळें करणें हें नाहीं का ?

राणी—बाळासाहेब, तुमच्या प्रेमाच्या हट्टापुढें मला आपला आग्रह सोडणें भाग आहे. देव तुम्हांला या कामीं पूर्ण यश देवो, आणि तुमच्या मार्गांत कांहीं विघ्नें न येऊं देतां मला लवकरच भेटवो ! बरोबर भार्गवाला घेऊन जा. भार्गवा, माझ्या बाळासाहेबांच्या प्राणांची तुझ्याकडे ठेव म्हणून ठेविली आहे. ती मला जशीच्या तशीच परत आणून दिली पाहिजे.

भार्गव—बाळासाहेबांनीं आपला हा हट्ट सोडून दिला असता तर आपणाप्रमाणें मलाहि संतोष झाला असता. पण ज्याअर्थीं ते हें काम शिरावर घेत आहेत, त्याअर्थीं डोळ्यांत तेल घालून त्यांच्या कुशलाची काळजी करणें हें माझें कर्तव्य आहे.

धुरंधर—आईसाहेब, आपण माझें कोड पुरविण्याकरितां स्वतःची आवडहि बाजूला ठेविली, हे आपले उपकार मी कधीं विसरणार नाहीं.

राणी—बाळासाहेब, मी तुमच्या बेताला मान्यता दिली खरी; पण आईचें हृदय माझ्या मनांत नसत्या शंका उत्पन्न करीत आहे. तुमचें खरें स्वरूप जर का उघडकीला आलें, तर तुमचा बेत फसून कदाचित् प्राणांवरहि संकट यायचें. याची कांहीं खबरदारी घेण्याचा तुमचा विचार असेलच ?

धुरंधर—आईसाहेब, त्याचाहि बंदोबस्त करण्याची मी अल्पमतीनें एक योजना ठरविली आहे. गेल्या बारा वर्षांत प्रजेपैकीं एकानेंहि मला पाहिलें नाहीं. याच्या शिवाय आपण जर चोहोंकडे असें जाहीर केलें, कीं एक तोतया माझी गादी स्वतःच्या सदृश रूपाच्या साहाय्यानें हिरावणार आहे अशी बातमी आल्यामुळें मला तूर्त विश्वासुक रक्षकांच्या पहाऱ्यांत बंदोबस्तानें ठेविलें आहे व मला भेटण्याची कोणालाहि परवानगी नाहीं. तर

मला कोणींही ओळखण्याची भीति दिसत नाहीं.

राणी—आणि वेष कोणता घेणार?

धुरंधर—ज्योतिष्याच्या वेषांत मनुष्यस्वभाव अविकृत स्थितींत दिसण्याचा बराच संभव असल्यामुळें तोच वेष घेतलेला बरा. सोंगाची नीट बतावणी करितां यावी म्हणून मी प्रवासांत ज्योतिषाचें ज्ञानही संपादन केलें आहे.

राणी—वा:, तुम्हीं अगदीं येथपर्यंत सुद्धा तयारी करून टेविली आहेत ना? शाबास तुमची! पण इतक्या सगळ्या युक्त्या करूनाहि तुम्हांला आपल्या वधूची निवड माझ्या साहाय्यावांचून करता येईल असें वाटत असेल तर ती तुमची चूक आहे कारण वधूसमुद्रांतून अत्यंत उज्ज्वल रत्न शोधून काढणें हें कांहीं सोपें काम नाहीं. म्हणून आपल्या राजधानीच्या मुलींपैकीं राज्ञीपदाला कोण योग्य आहेत, हें मला तुम्हांला सुचवून ठेविलें पाहिजे. आपल्या शहरांत विश्वेश्वरशास्त्री नांवाच्या एका घरंदाज गृहस्थाची गंगू नांवाची गुणी मुलगी आहे. तशीच तिची मैत्रीण यमुना ही देखील वाखाणण्यासारखी आहे. या दोघी नापसंत पडल्या तरच तुम्ही दुसरीकडे ठरविण्याचें माझ्यापाशीं कबूल केलें पाहिजे.

धुरंधर—वा:, वडिलांना मान्य अशीच निवड करण्याची संधि आली असतां ती वाया कोण दवडील? आईसाहेब, मी गंगूची पारख करण्याकरितां विश्वेश्वरशास्त्र्यांच्या घरीं ज्योतिष्याच्या वेषानें राहीन; आणि भार्गवाला यमुनेच्या घरीं दुसऱ्या कोणत्या तरी वेषानें ठेवीन. मग तर झालें ना?

राणी—असो; आपल्याला अजून बऱ्याच किरकोळ गोष्टी ठरवायच्या आहेत, त्या ठरविल्या पाहिजेत. [राणी व धुरंधर जातात.]

भार्गव—(स्वत:शीं) हा भार्गव स्वयंवराचा इतका पक्षपाती व अंधविवाहाचा इतका द्वेष्टा! धुरंधरमहाराजांच्या वधूपरीक्षणाच्या बेतास त्याचा इतका पाठिंबा! बाबांच्या मरणानंतर पोरका झालेल्या या मुलाच्या पालनपोषणाची जबाबदारी संस्थानाकडे आल्यावर त्याला राणीसाहेबांनीं स्वत:च्या मुलाप्रमाणें व धुरंधरमहाराजांनीं आपल्या बंधूप्रमाणें वागवून जे डोंगराएवढे उपकार केले ते यथाशक्ति फेडण्याचा त्याचा इतका निश्चय! परंतु काल हिंदुस्थानच्या भूमीवर पाय ठेवितांच राणीसाहेबांनीं बाबांचें जें हें मृत्युपत्र

माझ्या स्वाधीन केलें त्यानें त्या सगळयावर क्षणांत विरजण पाडिलें. ' माझा मुलगा वयांत आल्यावर हें पाकीट त्याच्या स्वाधीन करावें. ' हें त्यावरील वाक्य वाचतांच माझ्या पोटांत धस्स झालें आणि आंतील मजकुरानें तर माझी सगळी उमेद खचून गेली. कालपासून मी या मृत्युपत्राचीं कितीतरी पारायणें केलीं असतील. पण ज्याप्रमाणें चुकलेलें वासरूं गाईकडे धांवत जातें त्याप्रमाणें फुरसत मिळाली कीं माझे डोळे या मृत्युपत्राकडे धांव घेऊं लागतात. (वाचतो.) ' मुला, हें मृत्युपत्र जेव्हां तुझ्या दृष्टीला पडेल, त्याच्या सत्रा वर्षांपूर्वी विजयादशमीच्या दिवशीं आपल्या घरीं एक अनोळखी गृहस्थ येऊन त्यानें आपली सोन्यासारखी मुलगी व तिच्या खर्चाकरितां सोन्यानें भरलेली एक पिशवी माझ्या स्वाधीन ठेव म्हणून ठेविली. त्याच दिवशीं दुसरा एक नवखा गृहस्थ आपल्या घरीं पांथस्थ म्हणून बिऱ्हाडाला आला. हें पाहून मी दुष्टानें द्रव्याच्या अभिलाषानें व ठेव ठेवणारा लवकर परत येईल या भीतीनें त्या पांथस्थाच्या भिस्तीवर त्याच रात्रीं त्या मुलीला टाकून कुटुंबासह देशांतर केलें. सुदैवानें त्या मुलीच्या गळ्यांतील जस्ती ताईत कवडीमोलाचा म्हणून तसाच राहूं देण्याची मला बुद्धि झाली. असो; मी दुरात्म्यानें या रीतीनें सोनें लुटून व सीमोल्लंघन करून विजयादशमीचा सण पार पाडला ! परंतु न्यायनिष्ठुर दैव कृतकर्माबद्दल प्रायश्चित्त देण्याकरितां परमुलुखांतसुद्धां आपल्यामागें धांवत आलें, आणि त्यानें एकामागून एक तुझ्या भावांचे बळी घेतले. अखेरीस तुझी आईहि त्याच तापाच्या साथींत मरण पावली, व मी अन्यायानें गिळंकृत केलेलें धनहि चोरीस गेलें. ईश्वराच्या न्यायदेवतेनें माझ्या भोंवतालचीं आप्तांचीं कवचें नाहींशीं करून अंतीं मला स्वतःला गांठिलें आहे. हें मृत्युपत्र मी निर्वाणीच्या काळीं लिहीत आहें. वर लिहिलेली हकीकत कदाचित् अजूनही तुझ्या स्मरणांत असेल. बाळा, ज्या मुलीला मी तिच्या पित्यापासून एका हातानें घेऊन दुसऱ्या हातानें तिसऱ्याच्या स्वाधीन करून त्रिस्थळी यात्रा घडविली, त्या मुलीला तुझी धाकटी बहीण समजून तिचा त्या जस्ती ताइताच्या धोरणानें शोध करून तूं तिला शक्य तितक्या वैभवास चढवावें ही माझी अखेरची इच्छा आहे. ती पार पाडण्यासाठींच देवानें तुला वांचविलें आहे अशी माझी मनोदेवता सांगते. जर ती खरी ठरून तूं माझी इच्छा पूर्ण

केलीस तर माझ्या अक्षम्य अपराधांचाहि ईश्वराकडून क्षमा होण्याची मला आशा आहे. जर माझी ही इच्छा सफळ न होतां तशीच राहिली तर तुझ्या पित्यास अनंत काळपर्यंत नरकयातना भोगीत रहावें लागेल. ईश्वर तुला दीर्घायुष्य व सद्बुद्धि देवो!' बाबा, संसाराच्या उंबरठ्यांत मी मोठ्या उमेदीनें पाऊल टाकिलें न टाकिलें तोंच माझ्या शिरावर हा जबाबदारीचा केवढा तरी डोंगर आपण टाकीत आहांत!

[धनाश्री–त्रिवट]

शिरिं भार भारी महा। केंवि वाहूं अजि हा ॥ ध्रु० ॥
वयहि अल्प मम। अनुभव तैसा। घोर विषमता हा! ॥ १ ॥

तप्त सुवर्णावर उमटलेल्या मुद्रेप्रमाणें आपण लिहिलेल्या या सर्व गोष्टी माझ्या तापलेल्या स्मृतीवर लहानपणींच पूर्णपणें उमटलेल्या होत्या. त्यांजवर कालाची धूळ सांचून त्या कांहांशा अस्पष्ट होतात तोंच आपल्या या मृत्युपत्रानें ती धूळ उडवून त्या पूर्ववत् उज्ज्वल केल्या आहेत. एकीकडून माझ्या ताईची सुंदर व केविलवाणी मुद्रा दिसत आहे, व दुसरीकडून आपली अनुतप्त मुद्रा दिसत आहे. बाबा, धुरंधरमहाराजांच्या वधूपरीक्षणाचे कामीं साहाय्य करणें हें जर माझें मुख्य कर्तव्य असलें, तर आपली आज्ञा पाळणें हें माझें आद्य कर्तव्य आहे. सुदैवानें मी धुरंधरमहाराजांचा इतका विश्वास संपादन केला आहे कीं, मी शब्द खर्च केला तर ते माझ्या ताईला या संस्थानाची मालकीण करण्यालाहि तयार होतील. या मृत्युपत्रांतील मजकूर महाराजांना सांगून त्यांना कांहीं दिवस थोपवून धरूं का? छे; पण तें मुळींच इष्ट नाहीं. बाबांच्या दुष्कृत्यांचा हा पाढा तरी मी कोणत्या तोंडानें त्यांना वाचून दाखवूं? तें कांहीं नाहीं. मला स्वतःच्या हिंमतीवर भिस्त ठेऊनच गुप्तपणें माझें शोधाचें काम चालू ठेवलें पाहिजे. [जातो.]

प्रवेश दुसरा.

[प्रयागपंडित व खंडेराव कोतवाल.]

प्रयाग०—कोतवाल, मी महेश्वराच्या देवळाकडे दर्शनाला गेलों होतों, त्यामुळें मला घरीं यायला जरा उशीर झाला. तुम्हांला माझ्याकारितां फार

वेळ तिष्ठत बसावें लागलें नाहीं ना ?

खंडेराव—वाडुळ बसूनशान न्हायलों म्हून काय जालं सरकार ? सरकाऱ्च्यात्र कामापायीं बसून न्हायलों का दुसऱ्या कुनाच्या ? येक यिळा ही तायताची प्वार आपनास्नी गवसूनशान दिली, म्हंजी ह्यो भादर सुटला बगा. मातुर गरिबाची सरकारास्नी याद न्हाया व्होवी. न्हाई तर आवाच्या रंगामंदी इसरून जायाच !

प्रयाग०—कोतवाल, शुद्धीवर आहांत ना ?

खंडेराव—गुना जाला धनीसाब. कशीबी येकांदी फटाकडी अस्तुरी मवधली, तरीबी आपुन ह्या गाडिच्याला इसराल व्हय ? न्हाई न्हाई. ह्ये त आपल्या हातनं कंदीबी न्हाई व्हनार. ज्ये मनुक्ष असं म्हंत्याल त्ये अक्षी लबाड पगा.

प्रयाग०—मजबद्दल कोणी कांहीं म्हणतात कीं काय ? म्हणत असल्यास काय म्हणतात तें सांगा पाहूं.

खंडेराव—कानत्या त्वांडानं सांगू सरकार ? लई वंगाळ बोलत्याती. आरन आपलं मन आवाळावानी मोटं कराया व्होव.

प्रयाग०—तरी पण तें मला कळलेलें बरें.

खंडेराव—लोक म्हंत्यात, इक्ता अर्क्षा थ्येरडा जालाया, पन अजून आवा ह्येरली का तरन्यावानी डोळ मिचकावतुया, आन् दुसरबी इस्काच ढंग करतुया. म्यां ह्ये ऐकलं पगा, आन् इकुता ह्यो मरद खवाळला म्हंता का अक्षी इचारू नका पगा. मला असं बी वाटाया लागलं का लोक आपनास्नी असं वंगाळ बोलत्याती, मंग आपुनबी येवावानी हात जोडूनशान् कशापायीं बसा ? आपुनबी लई लई फटाकड्या आवा घ्येराव्या, आन् उडवावा रंग आन् काय ? दारू बी येवी ठासून. ह्यो गडी असा इनाकारन् न्हाई कुनाचं ऐकूनशान् घ्येनार, सरकार. कुनी बोलल त ते करूनशान् दावनारच.

प्रयाग०—गळ्यांत जस्ती ताईत असलेली मुलगी शोधून काढण्याची मी जी कामगिरी तुमच्याकडे सोंपविली आहे, ती कशाकरितां असा तुमचा समज आहे ?

खंडेराव—कशापायी म्हंतासा ? तिला लग्नाविगर घरी ठिवायापायीं ?

असं कोन त्योक म्हनऊ त्येच्या तोंडावर पालता पायपूस. आपुन तिच्यासंगं लगान लावनार आन् काय ! धनीसाव, आपुन मोट इचारी पगा. आपनास्नी त्या आवाच्या गळ्यामंदी ताईत व्होवा, आन् त्योबी काय म्हंता त्ये जस्ताचा व्होवा. त्येच्या बिगर आपुन न्हाई तिच्यासंगं लगान लावनार. येकांदा दुसरा गडी असता तर येकांदी फटाकडी घेऊनशान् घालायचा घरांत, आन् मंग अडकावायचा ताईत गळ्यामंदी !

प्रयाग०—कोतवाल, मीं आजपर्यंत माझ्या चरित्रांतील जें रहस्य मनांतल्या मनांत दाबून ठेविलें होतें, तें मला या तुमच्या कुशंका ऐकून सांगणें भाग आहे. शिवाय तें तुम्हांला सांगितल्यावांचून गत्यंतर नाहीं अशी वेळ आली आहे. मात्र हें रहस्य कोणापाशीं न सांगण्याचें मला तुम्हीं वचन दिलें पाहिजे.

खंडेराव—या पायावर हात मारूनशान् सांगतों सरकार, आंदी माझा परान जाईल, आन् मंग ह्ये गुपित वटाभाईर निगल.

प्रयाग०—ऐका तर मग. येत्या विजयादशमीला अठरा वर्षे पुरीं होतील. त्यावेळीं माझी प्रिय पत्नी निवर्तून फार थोडे दिवस झाले होते. ज्या मुलीचा शोध तुम्ही माझ्या सांगण्यावरून करीत आहांत ती आमचें एकुलतें एक अपत्य. तिला जन्म देतांदेतांच माझ्या कुटुंबाचा अंत झाला. मुलगी अगदीं नक्षत्रासारखी होती. पण ही कपाळकरंटी आपल्या स्त्रीच्या नाशास कारण झाली, असें वाटून मी तिचा त्याग करण्याचा निश्चय केला, व पत्नीच्या अस्थि घेऊन क्षेत्रास जाण्याकरितां निघालों. बरोबर मुलीला घेतलें होतेंच. वाटेंत एक लहान खेडें होतें, तेथें एक तरुण व कुटुंबवत्सल पण गरीब ब्राह्मण रहात होता. त्याच्या स्वाधीन विजयादशमीच्या मुहूर्तावर ती सोन्यासारखी मुलगी केली, आणि नंतर मी तीर्थयात्रा करण्याकरितां निघालों. मुलगी स्वाधीन करितांना मीं त्या ब्राह्मणास तिचें पालणपोषण करण्यास पुरून उरेसें द्रव्यहि दिलें होतें. पण न जाणो कदाचित् ब्राह्मणाची बुद्धि फिरावयाची, आणि तों द्रव्य गिळंकृत करून वर मुलीचा त्यागही करावयाचा, अशी भीति वाटून व तसें झाल्यास मुलगी पुढें ओळखतां यावी म्हणून मी एका कागदावर एक सांकेतिक आकृति काढून त्याचा अर्धा तुकडा एका जस्ती ताईतांत घालून आणिला होता, तो ताईत मुलीच्या गळ्यांत अडकावून दिला, आणि दुसरा तुकडा

मजपाशीं ठेविला. कळलें का मीं काय म्हटलें तें ?

खंडेराव—व्हय व्हय, अक्षी नामी हुरेल.

प्रयाग०—यात्रा करून परत येतेवेळीं मुलीचा त्याग केल्याबद्दल मला पूर्ण पश्चात्ताप झाला व तिला त्या ब्राह्मणापासून मागून घेण्यासाठीं त्या खेड्यांत आलों; तों काय ? सर्व सामसूम ! ब्राह्मण बाहेरगांवीं पळून गेला असें कळलें. देवानें माझ्या निष्ठुरपणाबद्दल हें योग्य शासन केलें असें मला वाटलें. मी शहरांत परत आलों. राणीसाहेबांनीं मेहरबानीनें मजकडे पूर्ववत् न्यायाधीशाचें काम चालू ठेविलें. पण त्यांना काय माहित, कीं न्यायासनासमोर येणाऱ्या गुन्हेगारांपेक्षांहि नीच असा पुरुष त्या गुन्हेगारांचा न्याय करीत आहे ! बाहेरून जरी मी लोकांस भाग्यवान् वाटें, तरी मी आंतून पश्चात्तापानें करपून जात होतों. कोतवाल, माझें वय मी दिसतों त्यापेक्षां वीस वर्षांनीं तरी कमी आहे. हीं वार्द्धक्याचीं चिन्हें आंतील शोकाग्नीचा परिणाम होत. चेहऱ्यावरील या सुरकुत्या त्या शोकाग्नीच्या तापामुळेंच पडलेल्या आहेत, व केसांची ही पांडुरता त्या अग्नीची रक्षाच होय. धुरंधरमहाराज विलायतेहून परत येऊन लग्न करणार, ही बातमी कानांवर आली तेव्हां तर माझ्या मनःसंतापाची परमावधि झाली; आणि मी माझ्या बाळेचा शोध लावण्याच्या खटपटीला जारीनें लागलों. या कामीं मीं तुमची योजना केली, आणि स्वतःहि रोज देवळाकडे खेपा घालून तेथें जमलेल्या मुलींच्या गळ्यांतील अलंकार निरखून पाहूं लागलों. त्याचा काय परिणाम झाला हें तुम्हांला माहीत आहेच. वास्तविक पाहतां मी त्या सर्व मुलींकडे केवळ पितृप्रेमानेंच पहात होतों. असो, तुमच्याबरोबर तुर्कोच राणीसाहेबांना देण्याकरितां म्हणून मी जें पत्र दिलें होतें, त्यांतहि त्यांना कांहीं दिवस बाळासाहेबांच्या लग्नाचा बेत तहकूब करण्याविषयीं विनंति केली होती. ही गोष्ट तुम्हांला माहित नसेलच ?

खंडेराव--कशी म्हाईत असनार, सरकार ? आमी म्हंजी अक्षी बऱ्याचीं गाडवं. साकार भरा न्हाईतर उकिरडा भरा.

प्रयाग०--आज दुंदुभिपत्राचा हा ताजा अंक हातीं पडला, त्यावरून माझ्या बाळेचा शोध लागण्याची आशा वाटूं लागली आहे.

खंडेराव--प्वार गवासली असं लिवलया व्हय त्येच्यामंदी ?

प्रयाग०--इतकें सोपें तें काम नाहीं. त्यामध्यें फक्त ही जाहिरात आली आहे. ही वाचली म्हणजे तुम्हाला कळून येईल मी काय म्हणतों तें.

खंडेराव—मी हकड येताइळला आरशी इसरलो आनाया. न्हाईतर वाचूनशेनी पगितलं असतं.

प्रयाग—मी वाचतों ऐका:—' सत्रा वर्षांपूर्वी विजयादशमीचे मुहूर्तावर एका इसमानें एक अमोल ठेव दुसऱ्याच्या स्वाधीन केली. त्या दोन इसमांपैकीं एकादा येर्थील स्मशानांत शनिवारीं मध्यरात्रीं आल्यास त्यास मोठा लाभ प्राप्त होईल. ती ठेव अंतीं एका राजकुलीनास मिळणार आहे. म्हणून राजकुलीनांनीं कोणत्याही महत्त्वाच्या बाबतींत घाई करूं नये. '

खंडेराव—माज्या तर योक सबूदबी न्हाई ध्येनांत आला. पन इक्तं मातुर खरं का ह्येच्यामंदी दगा हाय. रातच्या पारीं मसनवटींत न्येऊनश्यान् गडाप करन्याचा ब्योत दिसतुया येकांद्या येताळाचा.

प्रयाग०—खालीं ' वेताळ ' म्हणून सही केली आहे खरीच.

खंडेराव—इक्ती वरसं कोतवालचाकरी करतुया म्हून कंदीकंदी डोकशामदून इक्ती नामी युगत निगतीया.

प्रयाग०—पण तुमचा बाकीचा तर्क मात्र सपशेल चुकला.

खंडेराव—नसल येताळ तर हडळ असल. योकच. त्येचाच बा त्यो.

प्रयाग०—नाहीं, तसेंहि नाहीं. ही जाहिरात देणारास माझ्या बाळेचा पत्ता जरी माहीत नसला तरी मला चांगली मदत करण्याइतकी तिजबद्दल माहिती तरी त्यास खास आहे.

खंडेराव—मंग काय इचार ठरतुया सरकार ?

प्रयाग०—विचार काय ठरायचा त्यांत ? तुम्ही शनिवारीं रात्रीं याचा छडा लावण्यासाठीं स्मशानांत गेलें पाहिजे.

खंडेराव—(एकीकडे) अगबया ? इक्त्यामंदीच माज हातपाय प्येंडुळल ! (उघड) न्हाई सरकार, ह्ये काम आपनास्नीच ग्वाड दिसतं. प्वार आपली, तवा आपुनच जानं ह्ये चखोट. मी पल्डों गरीब मानुस. तिनं बाबा म्हून माज्याच गळ्याला मिटी मारली तर त्ये लोकांमंदीबी ग्वाड न्हाई दिसनार.

प्रयाग०—स्मशानांत कशाला मरायला येतात लोक? तुम्हांला पुढें करण्यांत माझा दुसराहि हेतु आहे. त्या मुलीचा बाप मी आहें, हें जर उघड झालें तर एखादा भामटा खोटीच मुलगी माझी म्हणून मजवर लादायचा. धुरंधरमहाराजांचा तोतया उभा राहिला, तसाच प्रकार येथेंहि व्हावयाचा. तें कांहीं नाहीं. तुम्हीच त्या मुलीचा बाप म्हणून पुढें आलें पाहिजे, आणि त्याकरितांच मी तुम्हांला सर्व इत्थंभूत हकीगत सांगितली ती.

खंडेराव—लई म्हेरबानी जाली आपली. पन ह्ये समदं हुयाचं कसं? मसनवाटीमंदी जितपनी जायाचा माजा कंदीबी इचार न्हवता. माज्या हातन इक्ती मानसं फासावर चल्ढ्यांत आन् भुतं झाल्यात, का त्यो तत ग्येला म्हना, का समदी भुतं खिनामंदी चटनी करूनश्यान् टाकत्याल.

प्रयाग०—कोतवाल, तुम्ही असे भित्रे असाल अशी मला कल्पना नव्हती.

खंडेराव—ह्यो मरद तसा भियाबियाचा न्हाई, सरकार. फकत इकूताच इचार मनांत आला व्हता, का कुनालाबी सोबत घिऊन–तसं न्हव, सोबतीला कुनालाबी घिऊन–तसंबी न्हव–कुनाबी भित्र्या भागूबाईसंगाट सोबत म्हून मी ग्येलो तर काइबी वंगाळ न्हाई ना?

प्रयाग०—छे छे छे. तुमच्याबरोबर तर कोणीच असतां कामा नये.

खंडेराव—माज्यासंगं कोनो असं न्हाई मी म्हंगालों, कोनाबी संग मी ह्ये म्हंगालों.

प्रयाग०—शब्दांची फिरवाफिरव करून अर्थ थोडाच बदलतो! तें चालायचें नाहीं, तुम्हीं एकटेच गेलां पाहिजेत.

खंडेराव—(एकीकडे) मी जाइल येकटा. पन भूतं करत्यालना मला दुकटा आन् तिकटाबी.

प्रयाग०—कोतवाल, या कामांत तुमची कोणतीहि कसूर दिसतां कामा नये. तुमच्या सुस्तीबद्दल आजपर्यंत तुम्हांला अनेकदां ताकिदी द्याव्या लागल्या आहेत. या वेळीं तरी निदान तसला प्रसंग येऊं देऊं नका. हें आणि त्या तोतयाचें काम नीट बजावाल, तर बक्षीस मिळून अधिक योग्यतेलाहि चढाल. न बजावाल तर मात्र नोकरीला मुकावें लागेल.

खंडेराव—(एकीकडे) इचिभनं कसं करावं आतां? लइ पचाईत आलिया.

(आठवल्यासारखें करून) हां, ही युगत लई नामी शिरप्यालाच दामटावा आन् काय ? म्येला त ब्याद ग्येली ! (उघड) ठीक हाय, सरकार. आपला हुकूम परमान. सरकार, माझा पोरगा आजवर व्हता गांवीं. त्येला माज्या मनांतून द्यायचा हाय सरकारच्या दिमतीला.

प्रयाग०—तुमचा मुलगा ? तुम्हाला मुलगा असल्याचें माझ्या कधीं ऐकण्यांत नव्हतें.

खंडेराव—माजा म्हंजी माज्या कारबारनीचा, सरकार.

प्रयाग०—तुमचा काय आणि तुमच्या कारभारणीचा काय, एकच नाहीं का ?

खंडेराव—तसं न्हव सरकार. माज्या कारभारणीचा पहिल्या दादल्याचा त्यो ल्योक. आला गाईमागून वासरावानी.

प्रयाग०—असें !

खंडेराव—भाईर बसलाय ! हंगूं त्येला आमंदी ?

प्रयाग०—आम्हाला चांगल्या कुलीन तरुणांची फार गरज आहे. आणा त्याला आंत.

खंडेराव—सरकारची कुरपा. (आंत जाऊन श्रीपतीस आणतो. श्रीपती मुजरा करतो.) ल्योका, वाइच वांकून मुजरा क्येलास तर प्येकाट मोडल व्हय ? असा कटाळा करून कसं चालल ? मनामंदी नसलं तरीबी गरिबीचं स्वांग घ्याया व्हावं. (श्रीपति लवून मुजरा करतो.)

प्रयाग०—मुलगा सरळ दिसतो.

खंडेराव—अक्षी सरळ हाय बगा येळूच्या काटीवानी. वाकला तर तुकडाच पडल जनु ! पोरा, सरकारची अशी चाकरी करतुस कीं यंव ! मंग त्यामंदी भुताच्या हातून मरान आल तरीबी बंगाळ न्हाई.

प्रयाग०—बरें आहे, तुम्ही जा आतां. शनिवारीं रात्रीं घडलेलें वर्तमान कळविण्याला मजकडे रविवारीं सकाळीं या.

(पडदा पडतो. खंडेराव व श्रीपति बाहेर येतात.)

खंडेराव—ऱ्ये बग पोरा, खोटपनाची पहिली पकड त तुला दावूनशान् दिली न्हव ? शेरामंदी त्येच्या बिगार येक खिनबरबी चालायचं न्हाई.

श्रीपति—ये त मला लई बंगाळ गवासतया.

खंडेराव—बगून घ्या पोराचं श्येनपन ! आपल्या बाला शिकवतुया ! पोरा, तुला ख्वोट बोलनं बंगाळ वाटतं व्हय ? घे तर मंग त्येच शास्तार. ज्येला ख्वोटं बोलायचं, त्येनं आदी मनाला इटकावं का मी खोटं बोलतो म्हून्, आन मंग लावावा सपाटा. म्हंजी मग त्येच्यामंदी पाप कुटं ऱ्हायलं ? मी रातदिन असंच करतुया.

श्रीपति—बाबा, ह्ये न्हाई माज्या बाच्यानं व्हनार.

खंडेराव—तुज्या बाच्यानं व्हतं म्हून तर मी तुला सांगतुया. आन् तूं म्हंगतोस व्हनार न्हाई म्हून. बापापुनवी ब्येटा श्येना.

श्रीपति—मी अक्षी उगडउगड सांगतुया--

खंडेराव—ह्ये काय ग्येका, ख्येडगळावानी उगडंन् नागडं करीत बसला हैस ? शेरच्या इद्वानावानी सपस्ट असं म्हन. ह्येलाच सवंस्कुत्र म्हनत्यात. बंगाळ असलं तरीबी त्ये सवंस्कुत्रामंदी म्हंतलं मंजी ग्वाड दिसतं. आपुन अन्याव म्हनतो न्हव, त्येलाच त्ये बोलींत म्हनत्यात न्याव ! अग्यानाला म्हनत्यात ग्यान आन् इस्कुलाला बी म्हनत्यात स्कूल ! असा त्येंचा समदा उपराटा परकार ! म्हून बंगाळ काम करावं म्हराटीमंदी आन् ब्वोलावं सवंस्कुत्रामंदी, मंजी थेवाम्होर त्येच समद गुन्ह माफ ! आपला समदा धरम हाय सवंस्कुत्रामंदींच.

श्रीपति—हत समदीं बंगाळच कामं कराया व्होवांत म्हनतां ?

खंडेराव—अडानी र अडानी ! अक्षी बिचाकला प्वोर. प्वोरा, तुला चखोट काम व्होवं म्हनतुयास ? थांब वाईच. आलं माज्या ध्येनांत. ह्ये पग, तुला परथम वागावानी धीट कराया व्होवं. आसं न्हाई क्येलं तर मंग म्होर भागूबाई व्हयाचा ! त्वां कंदी मसनवाट पगितली हैस ?

श्रीपति—आन् रोजच्यारोज पगतुया न्हव का ?

खंडेराव—ही ख्येड्यांतली मसनवाट न्हव; शेरामंदली हाय ! हत थेताळ, राकुस, हडळी, डकनी आन् जखनी, उपराट्या पायानी रातचा नाच नाचत्यात, आन् मनुक्षाला गट करत्यात. ख्येड्यावानी गरीब भुतं हतं न्हैती.

श्रीपति—मंग तर हतं लई गंमत पगाया गवासनार आमास्नी ! म्या

तर कंदीबी भूत पाघलं न्हाई.

खंडेराव--तुला भ्या न्हाइ वाटायचं ?

श्रीपति--आन् भ्या त्ये कशापायीं ?

खंडेराव--अक्षी ख्येडगळ हैस ! भ्येवं कशाला त्येबी तुला ठावं न्हाई ! थू: तुज्या जिनगानीवर ! पन् ह्येबी ठीक जालं ! परवां श्येनवारीं मद्यान्-रात्च्या पारीं तुला मसनवटांत जाया व्होवं.

श्रीपति—मी तर सांजपुनच ततं जाऊन बसतों.

खंडेराव—ह्ये तर समद्यापुन ब्येस ! ह्ये बग ततं कोन येतया, काय बोल. तया ह्ये ध्यान ठिवून बगून घ्ये, आन् अक्षी प्हाटंच मला येऊनश्यान् सांग.

श्रीपति--आन् मद्रातीच्या भरवख्तीं मला झ्वाप लागली तर मंग कसं?

खंडेराव—मसनवाटींत तुला झ्वाप लागल व्हय ? अन् तूं डोकसं कशाला ठ्येवनार ?

श्रीपति—आन् ततं अर्देमुर्दे जळल्याल मुरद कमीच असत्याल !

खंडेराव—वार माजा वाग ! सोबतुयास खरा माजा ल्योक ! आतां मी सांगतुं तसं कर. मद्यानीपोतुर उब्याउब्यानं न्हाउनश्यान् मसनवाटींमंदी प्हारा कर, आन् कोन काय करतया त्ये ह्येरूनश्यान् ठ्येव ! आन् मंग उशापायध्याप व्होव तिकृत मुडद घ्येउनश्यान् खुशाल मुड्यावानी निजून न्हा ! थंड वाजाया लागली तर एकाद्या मुड्याच कांबरूनबी कर; माजी ना न्हाई. पर हो, ह्ये पग येवडं ध्येनांत ठ्येव ! कुनाला उमगूं द्येऊं नग का ततं मी है का तूं हैस आसं. मीच ततं हाय जनू !

श्रीपति—त्येची काई फिकर न्हाई बगा ! तोंडावरन येकांदा मुडदा घ्येतला का काम श्याप ! (स्वगत) कुनाच्या बालाबी उमगायचं न्हाई का ती मुड्याची कळा हाय का माज्या बाची सूरत हाय ! [जातात.]

प्रवेश तिसरा.

[धुरंधर व भार्गव.]

धुरंधर—भार्गवा, गेले चार दिवस रोज संध्याकाळीं मी विश्वेश्वर-शास्त्र्यांच्या कुटुंबाबरोबर नेमानें या देवळाकडे येतों आहें, तेव्हां कोठें आज

तुझी गांठ पडली.

भार्गव—महाराज, आपणाप्रमाणें मीसुद्धां आपल्या भेटीची संधि मिळावी म्हणून यमुनेबरोबर रोज सायंकाळीं येथें येत होतों. पण युवतींच्या विशाल समुदायांत एकमेकांची गांठ पडावी कुठून ! आपल्या संस्थानांतील झाडून साऱ्या उपवर मुली या शहरांत गोळा झाल्या असल्या पाहिजेत ! या साऱ्या भावड्या मुली संस्थानिक आपल्याच वांट्यास यावा म्हणून बिचाऱ्या रोज देवास नवस करीत आहेत व त्याचे उंबरठे झिजवीत आहेत. त्यांच्या आया रोजचेरोज एकीकडे त्यांचीं मस्तकें परोपरीच्या अलंकारांनीं नटवीत आहेत; व दुसरीकडे शंकराच्या मस्तकावर अभिषेकाचा मारा करीत आहेत; एकी-कडे मुलींच्या हातांत सुवर्णाचीं व रत्नांचीं कंकणें घालीत आहेत, तर दुसरी-कडे देवाच्या दलालांच्या मुठी सुवर्णानें व रत्नांनीं भरीत आहेत; एकीकडे मुलींच्या भालप्रदेशावरील कुंकुमतिलक कोरण्यांत प्रहरानूप्रहर घालवीत आहेत, व दुसरीकडे त्यांच्या भालीं काय लिहिलें आहे हें आपणांसारख्या एकाएकीं प्रसिद्ध झालेल्या ज्योतिषाकडून वाचवीत आहेत ! याप्रमाणें मानवी व दैवी उपायांचा अवलंब करितांना बिचाऱ्यांच्या ध्यानींमनींहि येत नसेल कीं, मुलींचें भविष्य बिनचुक सांगणारा हा जो ज्योतिषी आपणांसमोर दिसत आहे त्याच्या अंगीं त्यांचें भविष्य ठरविण्याचीहि शक्ति आहे; व केवळ दैवाच्या रेषा पहाण्याकरितां जो हात किंचित् काळपर्यंत आपण त्याच्या हातीं देत आहोंत तोच कायमचा दिल्यास मुलीच्या सुदैवाची परमावधि होईल.

धुरंधर—भार्गवा, या छद्मवेषानें या भोळ्या मुलींना फसवून मी महा-पातक करीत आहें, असें मला दिवसांतून कितीतरी वेळां वाटतें. पण तसें केल्यावांचून गत्यंतर नाहीं असेंहि लागलीच वाटूं लागतें.

[हमीर—आडा चौताल.]

ललना वितरिल काशि परजनिं ।
हृद्गत जें अतुल विभव तिज ॥ ध्रु० ॥
जात्या संकोचवती । संस्कारें विनयमूर्ति ।
त्यांत नृपतिभय कुठुनि कथिल मन मज ॥ १ ॥

भार्गव—आपण ज्या भाग्यशाली वधूस पट्टराणी करणार तिला या योजने-

पासून विशेष सुख होईल म्हणतां? नांवच नको! कारण आपली निवडणुकीची पद्धतच मुळीं एकांगी. आपण आपल्या आवडीनावडीकडे काय तें लक्ष देणार. पण आपण तिला आवडत आहांत कीं काय, याकडे आपलें अगदीं दुर्लक्ष्य असणार!

धुरंधर—भार्गवा, मी स्वत: वधू निवडण्याचा जो विचार केला आहे तो तुला पसंत नाहीं असें दिसतें. मी हा वेश घेण्याचें मुख्य कारण हेंच कीं, माझ्या निवडीच्या वधूला मी आवडतों कीं नाहीं हें मला नीटपणें कळून यावें. मी राजा म्हणून जर मागणी केली असती तर या सगळ्या जणींनीं मजबद्दल तोंडदेखली पसंती व्यक्त केली असती. पण या वेषांत तसें होण्याची भीति मुळींच नाहीं.

भार्गव--नाहीं खरीच. कारण या वेषांत आपण एकीलाहि पसंत पडणार नाहीं. आपण धुरंधरमहाराज आहांत हें मला माहीत आहे. पण ज्यांना म्हणून तें ज्ञान नाहीं अशा मुली अशा डौली ज्योतिष्यावर भाळतील असें माझ्या अल्प बुद्धीला वाटत नाहीं. या पोरी हल्लीं ज्योतिष्याला मान देतात तो साधन म्हणून. पण तोच ज्योतिषी साध्य म्हणून त्यांच्यापुढें मांडला तर त्या त्याला ताबडतोब झिटकारून टाकतील. शिवाय जे गुण राजाच्या वेषांत आपणांस शोभतात ते ज्योतिष्याच्या वेषांत नडतील मात्र.

धुरंधर—मला हल्लीं जो अनुभव येत आहे त्याचें तूं बरेंच हुबेहूब वर्णन केलेंस खरें.

[सारंग-त्रिवट.]

ज्या स्थानिं शोभत जो गुण। सुटतां तें तो वैगुण्य ॥ ध्रु० ॥
नटवर्गीं गुण गणिति वंचना। इतरिं परि न ती हो मान्य ॥ १ ॥
मौनयुक्त मुनि मानार्ह गमे। चारण परि पटुताशून्य ॥ २ ॥

भार्गव—बरें, आपण आज चार दिवस गंगूताईचें निरीक्षण करीत आहांत. आपला त्यांजबद्दल काय ग्रह झाला आहे?

धुरंधर--तिचें रूप खरोखर अद्वितीय आहे. तिला निर्माण करितांना ब्रह्मदेवानें आपलें बुद्धिसर्वस्व खर्ची घातलें असलें पाहिजे. आतां तिच्या अंगीं जरा अभिमान आहे खरा. पण तो दोष कालानें जाण्यासारखा आहे.

भार्गव--(हंसून) अप्रतिम रूपाच्या तेजानें मोठमोठ्या दोषांनाहि लोप-वून टाकिलें ! तथापि ज्याअर्थी हा दोष दिसण्याइतकी तारतम्यबुद्धि आपल्या अंगीं अजून राहिली आहे, त्याअर्थी गंगूताई आपल्या स्वामिनी होणार नाहींत हें भविष्य मी आजच सांगून ठेवितों.

धुरंधर--भविष्यवादीपणांत मला स्थानभ्रष्ट करण्याचा तुझा इरादा दिसतो. तुझें यमुनेबद्दलचें कसें काय मत झालें आहे ?

भार्गव—गंगूताई जर विधात्यानें बुद्धिसर्वस्व खर्चून उत्पन्न केल्या असतील, तर यमुनेस त्यानें कल्पनासर्वस्व खर्चून निर्माण केलें असलें पाहिजे. कारण असे अवयव कल्पनेच्या भरारींतच निघणें शक्य आहे.

धुरंधर--(एकीकडे) गंगूस उद्देशून बोलतांना यानें ताई हें उपपद लावलें, पण यमुनेचा निर्देश साध्या नांवानेंच केला. याचें ईंगित काय असावें बरें ? अत्यंत औदासीन्य किंवा निःसीम प्रेम ? याच्या वर्णनावरून औदासीन्य नसेलसें वाटतें. एकूण वधूपरीक्षेचें काम स्वतःशिवाय इतर तरुणाकडे न सोंपविणेंच बरें. (उघड) भार्गवा, तुला सुद्धां सौंदर्याच्या वर्णनांत दोषांचें भान राहिलें नाहीं असें दिसतें. शिवाय यमुनेचें निरीक्षण तूं माझ्या वतीनें न करितां स्वतःकरितांच करीत होतास असेंहि दिसतें.

भार्गव--यमुनेला पाहण्यापूर्वीच आपणाला मजबद्दल मत्सर वाटूं लागला वाटतें ? पण अजून मी दोषांचा पाढा कुठें वाचला आहे ? तो ऐकिला म्हणजे आपला मत्सर अस्थानीं आहे अशी आपली खात्री होईल. एक तर यमुनचा स्वभाव पराकाष्ठेचा हट्टी आणि हेकेखोर.

धुरंधर--(एकीकडे) अजून भार्गवास यश मिळालेंसें दिसत नाहीं.

भार्गव--एकदां तिच्या डोक्यानें एखादी गोष्ट घेतली, कीं ब्रह्मदेवाच्यानें सुद्धां ती बदलणें शक्य नाहीं. अशा प्रसंगीं तिची भ्रुकुटि वक्र होऊन तिचे दंत अधरास खिळवून टाकितात, ती शोभा अवर्णनीय दिसते.

धुरंधर—(एकीकडे) यमुनेचें प्रेम आकर्षून घेण्यांत याचा कांहीं हेतु असेल का ? (उघड) भार्गवा, मीं स्वतः वधू निवडण्याचा जो विचार केला आहे, तो तुला पसंत नाहीं असें मला वाटावयाला बरींच कारणें झालीं आहेत. आजपर्यंत परदेशीं सुद्धां तूं मजवर बंधूप्रमाणें निर्व्याज प्रेम करून मला अनेक

प्रयाग:—तुम्ही शनिवारीं रात्रीं याचा छडा लावण्यासाठीं स्मशानांत गेलें पाहिजे

[अंक १ ला, पान २]

संकटांतून सोडविलेंस, तें प्रेम हिंदुस्थानचा वारा लागल्याबरोबर मालवलें कीं काय ? तुझी माझ्या बेताला इतकी प्रतिकूलता कां असावी ?

भार्गव—सांगूंच आपणाला ? महाराज, गंगूताई आणि यमुना या जिच्या दासीहि शोभणार नाहींत अशी एक वधू मला माहित आहे. गंगूताईस निर्माण करून विधात्यानें आपल्या बुद्धिवैभवानें एक कूट सोडविलें, व यमुनेला निर्माण करितांना त्याची विशाल कल्पना एक सुंदर स्वप्न रचीत होती, असें म्हणतां येईल. पण मीं ज्या वधूचें नुकतेंच वर्णन केलें ती त्याच्या कल्पनेंतून निघालेली व बुद्धीनें रेखलेली काव्यकृतिच होय, यांत शंका नाहीं.

धुरंधर—मग तिला दाखविण्यास विलंब कशाला ?

भार्गव—योग्य वेळीं मी ती आपल्या दृष्टीस पाडीनच.

धुरंधर—असो; आपणांला येथून लवकरच हललें पाहिजे. आपल्या सोबतिणी आपली वाट पहात असतील. शिवाय हा वृद्ध गृहस्थ टेहळणी करीत इकडेच येत आहे. त्याच्या कानावर आपलें संभाषण जाऊन उपयोग नाहीं.

भार्गव—त्याचें लक्ष्य आपणाकडे आहे कुठें ? स्वारी येथील युवतींचीं मुखें निरखण्यांत दंग झाली आहे. हे गृहस्थ येथील न्यायाधीश आहेत म्हणून ऐकतों. पण न्यायापेक्षां रूप निवडण्याच्या कामांतच स्वारींची कुशाग्रबुद्धि अधिक खर्ची पडत असली पाहिजे. स्वारी रूपनिरीक्षणाच्या नादांत अगदीं आपल्या अंगावरच आली. चला तर येथून. [दोघे जातात.]

भार्गव—(पडद्याबाहेर येऊन स्वतःशीं) ताई, या अवाढव्य जगांत तुला कोठें शोधूं ? तूं असशील तरी कोणत्या स्थितींत ? तुझा वास सुंदर महालांत असेल कीं भिकार झोंपड्यांत ? तुला सुग्रास अन्न खावयास मिळत असेल कीं वाळलेलें कदन्न ? जर तूं दुःखाच्या दरींत पडली असशील, तर तुला सुख-पर्वताच्या अत्युच्च शिखरावर बसविण्याचें मला सामर्थ्य आहे. पण तुझें वास्तव्यच माहित नसल्यामुळें मी पंगूपेक्षां पंगु बनून गेलों आहे. या रमणी-गणाप्रमाणें तुलाहि राज्यलालसेनें आकर्षून येथें आणिलें असेल का ? पण तसें असेल म्हणावें, तर तुझें लावण्यरत्न या हिरकण्यांमध्यें लपून कां रहावें ? चंद्र आकाशांत पूर्ण तेजानें तळपत असतां त्याला शोधण्याकरितां अंधारांत

वांचपडत जावें लागतें का? का तुम्ही प्रागज्योतिच मालवली असें मी समजूं? तसें झालें असेल तर माझ्याहि आयुष्याची इतिकर्तव्यता संपली.

[बिलावट-त्रिवट.]

मति कुंठिता आति चिंतितां । न कळत वदनचंद्र ठायें कवण
निजकिरणीं गेह करित रम्य उसळवि हृदयजलधि भंवता ॥ धृ०॥
संकटराहु तया ग्रासी का । लपोनि छपोनि अधमकुमतिघन ।
छळुं सजाते सतत मधुनि मधुनि सर्वथा ॥ १ ॥

असो, असे हातपाय गाळून कांहीं उपयोग होणार नाहीं मी येथील 'दुंदुभि' पत्रांत जी जाहिरात दिली आहे, तिचा उपयोग माझ्या ताईचा पत्ता लावण्यांत बराच होईल. त्वरित व खात्रीचा असा हा शेवटचा उपाय कितपत सिद्धीस जातो हें पहावयाचें आहे. [जातो.]

प्रवेश चवथा.

[धुरंधर, वाराणशी, गंगू, यमुना, त्रिवेणी.]

वाराणशी—अहो जोशीबुवा, तुमच्या भाकितावद्दल आज सगळें शहर वाखाणणी करीत आहे. पण तुमच्या चातुर्याचा आम्हांला मात्र अजून मासला पहावयाला मिळाला नाहीं.

धुरंधर--याचें एक कारण असें, कीं आपल्या मुलीसारख्या ज्या अद्वितीय सुंदर युवति असतात त्यांच्या हातांवरील रेषांपेक्षां रूपरेषेवरूनच त्यांच्या भावी उत्कर्षाची अटकळ बांधितां येते; व तें काम सामान्य जनांसहि साध्य असतें. दुसरें असें, कीं ज्याप्रमाणें वैद्याला आपल्या आप्तांची रोगचिकित्सा शांत व निश्चल बुद्धीनें करितां येत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्योतिष्यासहि आपल्या आश्रयदात्यांचें भविष्य बुद्धीचा समतोलपणा ठेवून वर्तवितां येत नाहीं. याप्रमाणें आपल्या मुलांचें अचुक भविष्य सांगणें एका दृष्टीनें अनावश्यक व दुसऱ्या दृष्टीनें अशक्य आहे.

यमुना--काकू, आपले जोशीबुवा हात पाहून भविष्य सांगण्यापेक्षां तोंड पाहून बोलण्यांत अधिक हुशार दिसतात, नाहीं बरें?

वाराणशी—यमुने, तूं किनई बोलण्यांत एकाद्या पंडितालासुद्धां हात टेंकायला लावशील. तुला नवरा तुझ्यासारखा पंडितच शोधून काढला पाहिजे.

यमुना—म्हणजे राजा नको असेंच ना तुमचें म्हणणें ? मला तर बाई यांत कमीपणा न वाटतां धन्यता वाटते. राजा कितीं जरी बलाढ्य झाला तरी त्याची सत्ता आपल्या राज्यापुरती. उलट पंडिताची सत्ता साऱ्या जगावर चालते.

धुरंधर—(एकीकडे) असें स्पष्ट बोलणें मला राजा या नात्यानें कधींच ऐकायला सांपडलें नसतें.

वाराणशी—यमुने, हीं बोलणीं कुठपर्यंत ? जोंपर्यंत धुरंधरमहाराज वधूची निवड करण्याकरितां समोर आले नाहींत, तोंपर्यंतच.

यमुना—धुरंधरमहाराज वधूची निवड करणार ! आणि वधूला मात्र आपला वर पसंत करण्याची चोरीच ! ही लग्नाची विलायती तऱ्हाच म्हणावयाची.

वाराणशी—तें सारें आतां महाराजांनाच समक्ष सांग. घोडा-मैदान जवळच आहे.

यमुना—मी नाहीं भ्यायची मुळींच. तसाच प्रसंग आला तर मी त्यांना साफ सांगेन, कीं माझें आधींच लग्न झालें आहे.

वाराणशी—शर्थ झाली बाई तुम्हां शिकलेल्या बायकांची ! यमुने, तूं सांगतेस हें खरेंच का ?

यमुना—मनानें वरिलें म्हणजे आणखी लग्न तें काय लागायचें असतें ? मी जरी हें नसतें सांगितलें तरी जोशीबुवा सांगितल्याशिवाय थोडेच रहाणार होते !

वारणाशी—जोशीबुवा, सांगा बरें हिनें मनानें कोणाला वरलें आहे ?

धुरंधर—यांनीं हात दाखविला म्हणजे सांगतों.

यमुना—मी नाहीं दाखवायची हात कुणाहि परक्या पुरुषाला !

धुरंधर—यमुनाताई, तुम्हीं चुकतां. स्त्री कितीहि पतिपरायण असली तरी तिला कांसाराला, वैद्याला आणि ज्योतिष्याला हात दाखवावाच लागतो.

यमुना—वैद्याला हात दाखविल्यावांचून माणसाचें चालतच नाहीं. तसें

ज्योतिष्याचें नसतें.

धुरंधर—मनुष्य रोगामुळें किंवा जिज्ञासेमुळें आतुर झाला म्हणजे त्याला वैद्याचा काय किंवा ज्योतिष्याचा काय, आश्रय करावाच लागतो.

यमुना—वैद्याकडून भविष्य चुकवितां येतें. ज्योतिष्याकडून तें माहित करून घेतां येतें. मला दोन्ही गोष्टी नको आहेत. मला माझें भविष्य माहित आहे. तें तुम्हीं सांगून इतरांना मौज वाटेल, पण मला काय त्याचा फायदा?

धुरंधर—भविष्य चुकविणें किंवा कळणें याची जितकी माणसाला जरूर असते, तितकीच भविष्य दृढ करून घेण्याचीहि असते. आपण स्वत:करितां जो पति योजिला आहे, त्याचें आपणावर प्रेम आहे कीं नाहीं हें कळणें निरुपयोगी खास नाहीं.

यमुना—मीं एकदां तुम्हाला सांगितलें ना कीं मी हात दाखविणार नाहीं? तेंच कायमचें समजा. माझी आपली झांकली मूठ सव्वा लाखाची आहे, तीच बरी आहे. तुम्ही एवढे ज्योतिषी म्हणवितां, आणि मी हात दाखविणार नाहीं हें माहित असतां तुम्हीं मला इतका आग्रह करितां, याचें मला भारी नवल वाटतें. अशानें मला निराळयाच अर्थानें हात दाखवावा लागेल!

धुरंधर--(एकीकडे) भार्गवानें सांगितल्याप्रमाणें हट्टी स्वभाव आहे खराच.

वाराणशी--जोशीबुवा, हात न पहातां नाहीं का सांगतां येणार?

धुरंधर--अशीं माणसें भेटलीं तर त्यांचें भविष्य प्रश्नाच्या काळावरून काढण्याचीहि सोय ग्रंथांतून केली आहे. घटिकेचें लग्न कळलें म्हणजे प्रश्नाचें उत्तर तयार!

यमुना--हें मोठेंच सांगितलेंत! लग्न कोणाचें, कोणाशीं, कोणत्या मुहूर्तावर होणार हें कळलें कीं मग राहिलें काय सांगायचें!

धुरंधर--हं, जमलें! मी सांगतों यांनीं चिंतिलेला वर कसा आहे तो. वर्ण गोरा, रूप सुंदर, प्रकृति सुदृढ, बुद्धि असामान्य. कां, जमतें का कांहीं?

गंगू--जोशीबुवा, या प्रश्नाला नाहीं असें का उत्तर येणार आहे हिच्याकडून? प्रत्येक रमणीला आपला वल्लभ अगदीं याच वर्णनाचा वाटतो. याहून निश्चयात्मक असें कांहीं सांगायचें असलें तर सांगा.

धुरंधर--परिचय फार दिवसांचा नसावा. एका आठवड्याच्या आंतीलच

बहुधा असावा.

यमुना--जोशीबुवा, पुरे आतां ही थट्टा! दुसऱ्या कोणाचें नाहीं का सांगायचें भविष्य?

गंगू—आम्हांला तुम्ही परिचयाचा काळ सांगितलात; पण स्थळ नाहीं अजून सांगितलेंत तें?

यमुना—गंगूताई, पुरे कर बाई तुझा चावटपणा! जोशीबुवा, माझ्या गळ्याचीच शपथ आहे तुम्हांला आतां आणखी कांहीं बोलाल तर.

धुरंधर—तुमच्या कानांत सांगितलें तर?

यमुना—हं, त्याला कांहीं हरकत नाहीं.

धुरंधर—(स्वगत) हिचें भार्गवावर प्रेम आहे कीं काय हें काढायला ही संधि बरी आहे. (यमुनेच्या कानांत कुजबुजतो; ती दचकते.)

वाराणशी--(एकीकडे) खास येथें कांहीं तरी पाणी मुरतें आहे. (उघड) यमुने, बरें झालें बाई, तूं तरी लग्नाच्या विवंचनेंतून सुटलीस. (स्वतःशीं) यमुनेचा तर बंदोबस्तच झाला. आतां ही कारटी त्रिवेणीच काय ती माझ्या लाडकीच्या वाटेंत विघ्न आणणारी उरली आहे. लहानपणापासून मुलांसारखी पोसली, नाहीं नाहीं ते लाड पुरविले, पण अखेर आपल्या हलक्या कुळाच्या वळणावरच जायची. हिला एकदां दूर केव्हां करीनसें झालें आहे. (उघड) जोशीबुवा, तुम्ही हा जो चमत्कार करून दाखविला, त्यानें माझी उत्कंठा फारच वाढली आहे. आमच्या या गंगूच्या लग्नाचें कसें काय जुळतें याची बाई मला पराकाष्ठेची काळजी लागली आहे. कराल का ती दूर?

धुरंधर--भविष्य सांगण्याचें माझ्या हातीं आहे, काळजी दूर करण्याचें नाहीं.

वाराणशी--(एकीकडे) हे मेले लागलीच हरभऱ्याच्या झाडावर चढतात. (उघड) हें पहा, तशी काळजी वाटायला मला कांहीं कारणें आहेत, अशांतला कांहीं प्रकार नाहीं हो! तुम्हीच सांगा, असें रूप आणि असा बांधा असल्यावर मला काळजी कां वाटावी? पण म्हणतात ना आईचें हृदय! त्यांतून कधीं कधीं साधारणच रूपाच्या पण नटव्या आणि हलक्या कुळांतल्या पोरींनीं पुरुषांना मोह पाडल्याच्या गोष्टी कानांवर येतात, त्यामुळेंहि

जरा धास्ती वाटते. गंगू, चल ये बाई अशी जोशीबुवांच्या जवळ. (गंगू येते) एवढेंसें चालूनसुद्धां थकलीसना ? शर्थ झाली बाई तुझ्या नाजूकपणाची ! राजाच्या महालांतल्या गाद्या आणि रुजामे देखील तुला बोंचायचे. हा घाम तरी किती आला आहे ! अगदीं निथळून गेलीस. जोशीबुवा, या नाजूक प्रकृतीमुळें माझ्या बाळेचा अभ्यासहि तितपत झाला नाहीं. त्रिवेणीसारख्या सामान्य पण निकोर प्रकृतीच्या मुलींनीं सुद्धां तिच्यावर यावें. यमुनेला मात्र तिनें कधीं वर येऊं दिलें नाहीं.

यमुना--त्याला कारण माझाच हट्ट ! गुरुजींनीं सांगितला एक धडा करायला, कीं, मी दुसराच करावा !

वाराणशी—अलीकडे हिला शालूपैठण्याचें ओझें सोसत नाहीं, म्हणून ही बारीक पातळ नेसते, आणि पोलकीं घालते. वेणी किंवा बुचडा बांधला तर केंस आंवळ होतात म्हणून ही आपले केंस असे मोकळेच पाठीवर राहूं देते. दागिन्यांपैकीं काय तो मोत्यांचा हारच तिनें आपल्या गळयांत राहूं दिला आहे.

यमुना--त्यांतलें इंगित आहे ठाऊक मला. धुरंधरमहाराजांना देशी वस्तूंपेक्षां विलायती वस्तूंचीच आवड अधिक असायची. त्यांच्या विलायती उदऱ्याच्या जोडीला चोळीपेक्षां हें पोलकेंच चांगलें !

गंगू--चल, चावट कुठची !

यमुना--मी अशी दुसऱ्याकरितां आपल्या वस्त्रप्रावरणांत थोडाहि फरक करणार नाहीं. ज्याचें माझ्यावर प्रेम असेल, तो माझ्याकरितां त्यांजवरहि प्रेम करील. जो त्याच्याकरतां मला सोडायला तयार होईल, त्याचें मजवर प्रेम कसचें ?

धुरंधर—धुरंधरमहाराजांवर यांचें मनापासून प्रेम दिसतें.

वाराणशी--तें कांहीं विचारूं नका. पोरीनें अलीकडे त्याच्याकरितां जेवणहि टाकलें. सारखा त्यांचा ध्यास घेऊन बसली आहे. काय पोरीच्या नशिबीं आहे कुणाला ठाऊक ?

धुरंधर—सत्यसंकल्पाचा दाता तो नारायण आहे. बरें, पण इतकें प्रेम बसायला त्यांना यांनीं कुठें पाहिलें होतें कीं काय ?

वाराणशी—पाहणार कुठून ? त्यांचें चित्र आणि लोकांच्या तोंडची

वर्णनें यांनींच हिला वेड लाविलें आहे.

धुरंधर—मोठा चमत्कारच म्हणायचा !

गंगू—हं, जोशीबुवा, पाहतां माझा हात, कीं मी दूर होऊं ?

धुरंधर—(गंगूचा हात पहात स्वगत) कोणाचेंही अनुकूल भविष्य सांगितलें म्हणजे त्याजवर त्याचा पक्का विश्वास बसतो. (उघड) आयुर्मान बरेंच मोठें दिसतें.

गंगू—इश्श ! श्रीमंतांपेक्षां गरिबांनाच औक्ष अधिक असतें.

यमुना--जोशीबुवा, नुसतें मोठें आयुष्य ही कांहीं महत्वाची गोष्ट नाहीं. तें सुखाचें कीं दु:खाचें, हें पहिल्यानें कळले पाहिजे.

धुरंधर--हो, हेंहि खरेंच. उत्तरध्रुवाच्या रात्रीपेक्षां भूमध्यरेषेवरील दिवस पुरवला. मातु:श्रींचें सुख बरेंच दिसतें.

वाराणशी--हातच्या कांकणाला आरसा कशाला ?

धुरंधर--पित्याचें सुख फारसें दिसत नाहीं.

वाराणशी--जोशीबुवा, तुम्हांलाहि हें कळून आलें ना ? तें सुख नाहीं खरेंच हो ! खरें पाहूं गेलें तर अशा सोन्यासारख्या मुलीला चांगलें स्थळ मिळविण्याची त्यांनीं नको का हो खटपट करायला ? पण स्वभाव अगदींच आळशी आणि तुसडा पडला.

धुरंधर--बाईसाहेब, आपण आहांत तोंपर्यंत त्यांना कशाला काळजी वहायला पाहिजे ? आपण सगळें पहातच आहांत. यांचा विवाह राजघराण्यांत होण्याचा योग आहे.

वाराणशी--तुमच्या तोंडांत साखर पडो ! पण हें भाकीत जरा गुळमुळीतच झालें. राजाशीं लग्न होण्याचा कांहीं योग आहे का, हें स्पष्ट कळूं द्या. नाहीं तर धुरंधरमहाराजांचे भाचे पार्थिवराजहि राजघराण्यांतलिच आहेत.

धुरंधर--तें तूर्त कांहींच सांगतां येत नाहीं. यत्नसाध्य आहे, हें मात्र खरें.

वाराणशी--यत्नसाध्य असेल तर त्याबद्दल खात्रीच आहे म्हटलें तरी चालेल. कारण आम्ही यत्न करायला कांहीं कमी का करणार आहोंत ? बाळ, दूर हो आतां, आणि अशी हिरमुसली नको होऊंस गडे !

धुरंधर--आतां कोणाकोणाचा हात पहायचा राहिला आहे ? त्रिवेणीचा हात पाहूं ?

वाराणशी--तिचा काय हात पहायचा आहे ? असेल दहाजणींसारखा. आणि त्यातून घरकाम करून तिच्या हाताला ओरखाडेहि पडलेले असायचे. धड रेघा दिसायच्याहि नाहींत. (विचार केल्यासारखें करून) पण थांबा अं, पहाच तिचा हात. (त्रिवेणी धुरंधराच्या पुढें बसते. धुरंधर तिचा हात पाहूं लागतो.) त्रिवेणी, तुझा हात असा कांपतो आहे कां ? अशी भिऊं नकोस. तुला नवरा असा हुषार कारकून पाहून देऊं, कीं कुटुंबाचें पोट भरून दरमहा दोनचार रुपये मागेंहि टाकील.

धुरंधर--(एकीकडे) हा हात किती स्निग्ध आहे, आणि हा चेहरा तरी लाजेनें किती मोहक दिसत आहे ! हिचीं हीं जाडीभरडीं वस्त्रें हिला कशींशींच दिसतात. तलम रेशमी वस्त्र ज्याप्रमाणें गोणपाटांत गुंडाळावें, त्याचप्रमाणें हिच्या नाजूक शरीराला वांड नेसावलेला आहे.

वाराणशी--हं, जोशीबुवा, तुम्ही तोंडाकडे फार वेळ पहात राहिलांत !

धुरंधर--हातावरून ज्या गोष्टीचा निर्णय करतां येत नाहीं, तिचा तोंडावरून कधीं कधीं तावडतोब करितां येतो.

त्रिवेणी--(एकीकडे) यांच्या हातांत हात दिल्यापासून मला जन्मांत लाधलें नाहीं इतकें सुख होत आहे; आणि असें वाटतें, कीं हाताप्रमाणें आपलें सारें जीवितहि यांच्याच स्वाधीन करावें; पण मला अभागिनीला हे विचार कशाला ? आज चार दिवस मी हे विचार दाबून टाकायला पाहतें आहें; पण संधि मिळतांच ते अगदीं उच्छृंखल झाले.

धुरंधर--हिला आईबापांचें मुळींच सुख मिळालेलें दिसत नाहीं.

वाराणशी--कुठून मिळणार ? लहानपणींच पोरकी झालेली ही पोर, आमच्या यजमानांनीं यात्रेला गेले असतां लांबची नातेवाईक म्हणून जवळ बाळगिली, आणि पोटच्या लेंकराप्रमाणें वाढविली. हे उपकार ही कसे फेडते तें मात्र पहायचें आहे.

धुरंधर--(चपापून एकीकडे) काय ? हिच्या हातावर राजचिन्हे !

वाराणशी--कां ? चपापलेतसे ? कांहीं वाईट दिसलें असेल तर बोलून

ठेवूं नका. आमच्या त्रिवेणीला कांहीं वाटणार नाहीं. मोठी धीराची आहे हो!

धुरंधर--तसें नाहीं. म्हटलें हिलाहि राजयोग आहे.

वाराणशी—हिला आणि राजयोग? खास तुमची दृष्टि चकली! हिला जर राजयोग तर आमच्या म्हाळसेला कां नसावा? तुम्हांला वाटतें, कीं आपण अजून गंगूचाच हात पहात आहोंत. अथवा तुम्हीं म्हणतां तेंहि खरें असेल. आमची गंगू एकदा राणी झाली म्हणजे ती आपलें वजन खर्च करून त्रिवेणीचें पार्थिवराजाशीं लग्न जुळवायला मागेंपुढें पहाणार नाहीं. माझी बाळ मनानें मोठी उदार आहे. मग तें औदार्य कोणाला दाखवावें आणि कोणाला दाखवूं नये, याचेंहि भान तिला राहात नाहीं.

[खंडेराव प्रवेश करितो.]

खंडेराव—(स्वतःशीं) तायताच्या पोरीचा ठावठिकाना आजपोतुर लई जड लागत व्हता; पन त्येच्या बरूबर त्ये सोंगाड्याचा पत्त्या लावायाचं कामबी माज्याकड आलं, ह्ये लई ब्येस जालं. आता व्होव तसं घुसा, कोन त्योक बोलनार? वरं, काय त्ये सोंगाड्याला म्हनत्यात बरं? हं, तायत्या,—न्हव तोयत्या.

वाराणशी—यावें कोतवालसाहेब. कशी काय महाराजांकडची खबर? खुशाल आहेत ना?

खंडेराव—हैत म्हनायच, न्हाइतर काय?

वाराणशी—(भयानें) म्हणजे?

खंडेराव—त्येंच्यावर जरा हाय परसंग.

गंगू—म्हणजे? बोला तरी लवकर!

खंडेराव—योक तोयत्या म्हाराजांची गादी अंगाखाली घालाया पगतुया. चेऱ्याम्होऱ्यानं अक्षी महाराजावानीच दिसतुया म्हनत्यात. त्येचा डाव फसवाया म्हाराजानीबी आपल्या भोवतालन अक्षी खडा प्हारा ठिवलाया.

वाराणशी—मग तुमची त्यांची गांठ पडली नाहीं म्हणायची?

खंडेराव—ह्यो गडी त्येंची गांट घ्येतल्याबिगर येनार व्हय? अव गांटचिं काय, पन म्हाराज माज्यासंग दोन सबूद बोललबी!

वाराणशी—तें कसें काय? सांगा सगळें आम्हांला.

खंडेराव—योक प्हारवाला माजा व्हता दोस्त. त्येला दिली जरा मदत.

वाराणशी—त्याची मदत घेतली म्हणतां ?

खंडेराव—तसं न्हव. त्येला मदत दिली–पाजली. आन् जवा का त्यो गडी झिंगलाय तवा दिली त्येला झुकांडी, आन् जिन्यामंदी जाऊन न्हायलो उबा; आन् जवा म्हाराज जिना उतराया लागल तवा म्हनत्यात कस, " कोनर त्यो हरामखोर उबा हाय ततं ? " म्या जो म्हनता सूबाल्या हाकला, तो त्ये शेरच गांटलं.

वाराणशी—वा:, महाराज चांगलेच गोड शब्द बोलले तुमच्याशीं !

खंडेराव—बोलल त सई !

धुरंधर—(एकीकडे) काय गप्पीदास आहे पहा ! (उघड) तुम्हीं महाराजांना पाहिलें म्हणतां, ते माझ्यासारखे दिसतात का ?

खंडेराव—(एकांकडे) ह्ये मोठी पचाइत आलीया, पन् ह्यो मरद काय दाद येनार ह्येला ? (उघड) काय म्हंटलसा ? तुमच्यावानी म्हाराज दिसत्याती म्हून ? व्हय दिसत्याती. दोगांचीं त्वांडं यकावानी येक. वाईच अंतर हाय बगा. त्येंचा मुखडा दिसतुया अक्षी मदन्यावानी, आन् तुमचं मुस्काट दिसतया घुबडावानी !

धुरंधर—बरें, ऐट तरी ?

खंडेराव—त्येंची मरदावानी, आन् तुमची हाय मुर्दावानी !

त्रिवेणी—(एकीकडे) काय मेला तोंडास येईल तें बरळत सुटला आहे !

गंगू—कोतवालसाहेब, तुमच्यासारख्या शिपाईगड्याचें बोलणें असतें जरा स्पष्ट. पण त्यांत तथ्य कांहीं कमी नसतें हो !

खंडेराव—बाईसाहेब, तोयत्यासमंदानं काय बंदुबस्त कराया व्होवा, त्ये आपनास्नी आन् या गंगूताईस्नी आन् या यमुनाताईस्नीबी मला सांगायचं हाय. त्ये येकांद्या भलत्या मनुक्षाम्होर सांगायचं वंगाळ. (एकीकडे) इक्ती हुशारी ठिवल्याबिगार कसं व्हनार ?

वाराणशी—चला आपण तिकडे जाऊं.

[धुरंधर आणि त्रिवेणीशिवाय सर्व जातात.]

धुरंधर—(स्वतःशीं) मला नेहमीं तोंडदेखली मिठीं भाषणें ऐकायची संवय. त्यामुळें हीं कठोर भाषणेंहि नाविन्यामुळें कशीं गोड वाटत आहेत ! तीं

ऐकून त्रिवेणीला जें दुःख झालेलें दिसलें, त्यामुळें तर तीं भाषणें मला अमृततुल्य वाटलीं.

त्रिवेणी—आपणाला फार वाईट वाटलें असेल नाहीं ?

धुरंधर—तूं आहेसच का येथें उभी ? मला वाटलें, कीं मी अगदीं एकटाच आहें.

त्रिवेणी--एकट्याला दुकटें असलें म्हणजे दुःखांत सुख वाटतें, नाहीं ?

धुरंधर--आणि तुझ्यासारखी सांत्वन करणारी असली म्हणजे तें दुःख सुखमयच होऊन जातें. या घरांतील सगळ्या माणसांनीं जरी निंदेच्या तुफान वाऱ्यानें माझ्या हृदयसमुद्राला हालवून सोडलें, तरी तुझा एक स्नेहयुक्त शब्दच त्याचें शमन करण्यास समर्थ आहे. मला त्यांचा विशेषेंकरून राग येतो तो तुझ्यासाठीं. तुझ्यासारख्या गरीब गाईशीं अशी कसायासारखी करणी करायला त्या वाराणशीला लाज तरी कशी वाटत नाहीं ?

त्रिवेणी--त्यांच्यावर असें रागावूं नये. त्यांनीं मला आजपर्यंत खरोखरच पोटच्या मुलीसारखें केलें. अलीकडे मात्र मी कदाचित् गंगूताईच्या सुखाच्या आड येईन, अशी शंका येऊन त्या मला बरें पाहीनातशा झाल्या आहेत. त्यांना वाटते, मी धुरंधरमहाराजांच्या दृष्टीस पडलें, कीं ते गंगूताईस सोडून माझाच स्वीकार करतील. वास्तविक पाहिलें तर गंगूताई माझ्यापेक्षां कितीतरी श्रेष्ठ आहे ! तिचें रूप कुणीकडे आणि माझें कुणिकडे ! जमीनअस्मानाचें अंतर !

धुरंधर—तुमच्या रूपांमध्यें आहे खरें जमीनअस्मानाचें अंतर !

त्रिवेणी—पण तें काकूंना कुठून दिसणार ? त्यांचें कितीही झालें तरी आईचें हृदय. त्याला अशा हजारों नसत्या शंका आल्या तर नवल नाहीं. याबद्दल मला त्यांची कींव मात्र येते, राग मुळींच येत नाहीं. मला जरी देवानें आईच्या प्रेमाचा अनुभव घेऊं दिला नाहीं, तरी त्याची योग्यता मी जाणून आहें.

[दुर्गा-एका]

हें प्रेम अंध सकलचि जगिं दिसताहे ॥ धृ० ॥
जननीचें परम अंध । तिळभरि नच त्या बंध । कधिं राहे ॥ १ ॥
बालक जरि दोषराशि । गुणखनि गमतें तिजसि । परि मोहें ॥ २ ॥

काकूंनीं गंगूताईच्या हितासाठीं माझें कितीहि नुकसान केलें, तरी मी

यांना मनापासून क्षमा करीन.

धुरंधर—तुझ्या बोलण्यावरून कोणास असं वाटेल, कीं वाराणशीबाईंनीं तुला आजपर्यंत अत्यंत प्रेमानेंच बागविलें. आणि म्हणून तूं त्यांचा इतका कैवार घेत आहेस. जों जों तुझे त्यांच्यासंबंधानें उदारपणाचे उद्गार ऐकावे, तों तों त्यांच्याबद्दल कींव उत्पन्न होण्याऐवजीं संताप मात्र वाढत जातो. अशा देवमाणसाशीं अशी राक्षसी वर्तणूक? स्त्री पडली म्हणून अधिक बोलतां येत नाहीं.

त्रिवेणी--तुम्हीं काकूंकडे माझ्या दृष्टीनें पहाल, तर तुम्हांला त्यांचा राग येणार नाहीं.

धुरंधर--तुझ्या दृष्टीनें पाहूं? तुझ्या दृष्टीनें जगाकडे पाहिलें तर त्याला स्वर्गाचें स्वरूप येईल.

[शंकरा-झपताल]

परिसापरी। हिणकसा बहुमोल।
तव हा शुभ कटाक्ष स्पर्शमात्रें करी ॥ धृ० ॥
करित उपवन वना। सुजन कुजना तेंवि।
निष्पाप धरणीसि दुरितमय ती जरी ॥ १ ॥

तुझी दृष्टी कावळ्यास कोकिळ बनवील, आणि गारगोटीस हिरकणी करील. तुझ्या दृष्टीला जगांत स्वतःशिवाय वाईट असें काय दिसतें? तुला हा जो बांड नेसायला दिला आहे, तो तुला शालूप्रमाणेंच भासत असेल, नाहीं? त्रिवेणी, मला तुझ्या दृष्टीनें पाहतां येत नाहीं, याची क्षमा कर.

त्रिवेणी— त्यांना वाटतें, मला राज्याचा लोभ आहे. पण माझी इच्छा किती मर्यादित आहे, हें त्यांना कसें कळावें? धुरंधरमहाराजांशीं मी लग्न करणार नाहीं अशी शपथ जरी मीं वाहिली, तरी तें त्यांना खरें वाटणार नाहीं.

धुरंधर—आणि अशी भलती शपथ मी तुला घेऊंहि देणार नाही.

त्रिवेणी—(एकीकडे) एकूण यांची इच्छा मी त्यांच्याशीं लग्न करावें अशींच दिसते. माझें दुर्दैव, दुसरें काय?

म्हाळसा—(प्रवेश करून)—अव जोशीबुवा, तुमास्नी काकूबाय घरामंदी बिगिबिगी हुटकत्याती. [धुरंधर जातो.]

त्रिवेणी--(स्वतःशी) यांचें हृदय किती थोर आणि कोमल आहे हें ! आमची उतावळी गंगूताई आणि तो भेला कोतवाल यांना नाहीं नाहीं तसें टाकून बोलली ! पण तें सारें विसरून यांनीं माझ्यासारख्या सामान्य मुलीच्या हेळणेबद्दल इतकी हळहळ दाखवावी, हें दुसऱ्या कशाचें लक्षण ? यांनीं औदार्याच्या भरांत मी राणी व्हावें, अशी देखील इच्छा दर्शविली; आणि मला राजयोग आहे हें भाकितहि हजार हिश्शांनीं त्यांच्या उदार इच्छेचेंच अपत्य असावें. माझी इच्छा तशी नाहीं, असें मी यांना जीव तोडतोडून सांगितलें; पण तें यांना खरें वाटेना. महाराज, आपण दूरदूरच्या ग्रहांच्या गति अचूक सांगतां; पण माझ्यासारख्या अजाण मुलीच्या हृदयाचा ओघ कोणत्या दिशेला वहात आहे, हें मात्र आपणाला उमगूं नये ना ?

[खमाज-झपताल]

बालिकाभाव शुचि । मूर्त जणुं सरलता ॥
नच जशी ग्रहगता । संकीर्ण कुटिल गति ॥ ध्रु० ॥
विविधगति गगनिंच्या । शक्त शोधावया ।
आकळुं न शकत या । अंतरा केंवि मति ॥ १ ॥

मी राज्याकरितां इतकी हपापलेली आहें, असेंच आपणाला वाटतें ना ? माझ्याबद्दल आपली इतकी हीन कल्पना असेल तर मी आपल्या सेवेची इच्छा करितें हें आपणाला कळल्यावर माझा आपणाला मनापासून राग येईल, नाहीं ? पण मी दुर्लभ वस्तूची इच्छा करून मनाची अशी फसवणूक तरी कां करून घ्यावी ? मला राज्ञीपद जितकें दुर्लभ, तितकेंच त्यांचें गृहिणीपदहि आहे. त्यांच्या दैवी प्रेमाची मला प्राप्ति झाली असती, तर माझ्यासारखी सुखी मीच असतें. पण माझ्या सुखाकरितां त्यांनीं आपल्या उच्च स्थानावरून ढळावें, हा विचार माझ्या निर्मल प्रेमाला मुळींच शोभण्यासारखा नाहीं.

[जाते.]

अंक पहिला समाप्त.

अंक दुसरा.

प्रवेश पहिला.

पार्थिव—(स्वगत) या नगरांतील प्रत्येक उपवर मुलीला धुरंधर आपणाला पसंत करील अशी आशा वाटत आहे, त्यामुळें आम्हां इतर वरांकडे कोणी ढुंकूनहि पहात नाहीं. एकदां धुरंधराचें लग्न झालें, म्हणजे या बहकलेल्या मुलींची डोकीं जरा ताळयावर येतील, आणि मग आमची त्यांच्याकडे दाद लागेल. तथापि तोंपर्यंत अगदींच माशा मारीत बसून उपयोग नाहीं. कारण तसा बसलों तर धुरंधराच्या लग्नाची मजप्रमाणेंच वाट पहात बसलेलीं वररूपी शेंकडों गिधाडें हताश झालेल्या वधूंस भराभर उचलून नेऊन मला हात चोळीत बसण्याचा प्रसंग आणणार ! म्हणून तात्कालिक यश येण्याचा संभव नसला, तरी पुढील आशेवर दुय्यम हक्कदार म्हणून मला प्रेमाराधना चालू ठेविलीच पाहिजे. वधूवरील हक्काच्या दृष्टीनें जरी मी दुय्यम हक्कदार झालों, तरी वधूच्या हक्काच्या दृष्टीनें मी जामीनदारच म्हणावयाचा ! जर नेमलेल्या मुदतींत धुरंधरानें प्रेम वसूल केलें नाहीं तर तें वसूल करण्याचा हक्क मला प्राप्त होणार, व जर त्यानें त्या मुदतींत प्रेम दिलें नाहीं तर तें मला द्यावें लागणार, अशा प्रकारचा दुहेरी करार मला केला पाहिजे. पण हा करार करावयाचा कुणाशीं ? या शहरांत हा करार करण्याची योग्यता गंगू आणि यमुना अशा दोघींनाच काय ती आहे. दोघीजणी सुरेख असून हुषारहि आहेत. शिवाय दोघींच्या घरीं पैसा मुबलक आहे आणि दोघींनाहि भाऊ नाहींत. मी इतर बाबतींप्रमाणें प्रेमांतहि पोक्त विचार करणार. जेथें पैसा असेल तेथेंच माझें प्रेम जडणार. अरे, पण आपण बोलतां बोलतां विश्वेश्वरशास्त्र्यांच्या घरापाशीं येऊनहि पोंचलों. [जातो]

प्रवेश दुसरा.

[एकीकडून म्हाळसा व दुसरीकडून श्रीपति प्रवेश करितात.]

म्हाळसा—(स्वतःशीं) आखिरला ह्यो स्रिपति माजा सोद काडीत हतं

आलाच कीं. ह्येची माझ्यावर अक्षी दांडगी पिरित हाय. ह्येला बगुनशानी माजा जीवबी लय खुस झालाया. ह्येनं पोश्याक्बी शिपाईबान्याचा क्येला हाय. दिष्टबी लागायची येकांदी !

श्रीपति—म्हाळश्ये, मंगा मी आपल्या बासंगं या वाड्यामंदी आलों, आन् जवा तुला पागितली तवा भाईर उबा ऱ्हायलो. मनामंदी इचार क्येला चारचौगामंदी तुला हटाकली मंजी तूं जायचीस भिंगरीवानी पळून, आन् मंग मी काय तुज्यामागं भवऱ्यावानी धावाया लागूं ? तवा म्हंटलं येकलीलाच गपकन् गाटावी. म्हाळश्ये, मला किती दी चुकावलस, पन आखिरला गाटलीच कीं न्हाई तुला ? तुजा ह्यो मुखडा बगाया म्या जीव कसा अक्षी हैरान क्येला व्हता !

म्हाळसा—आन् खरर माज्यापायीं इक्ता येडा जाला व्हतास ?

श्रीपति—अक्षी तुज्या गळ्याच्यान्. (तिच्या गळ्यास हात लावतो.) तूं जवा तकड्न निगून हकड आलीस, तवा मला कित्ती वंगाळ वाटलया म्हून सांगूं ? आपुन दोगं मिळून न्हेरी करायची; ढोरं पान्यावर न्येयाची, आन् शानगोटा करायचा; आन् तूं ग्येलीस तवापास्न मला काइबी ग्वाड लागना. तुजा ह्यो चेरा डोळ्याम्होरनं जाईना आन् सबुद कानामदून हलना. मंग इचार क्येला परान् ग्येला तरी भेत्तर; पन तुला अचील ततन हुडकूनशान् काडायची. तुज्या गळ्याच्यान् ! (गळ्यास हात लावतो.)

म्हाळसा—आज लई गळ्याच्या आना व्हातुयास? आन् गळ्याला हातबी लावतुयास ?

श्रीपति—म्हाळश्ये, माजी पिरित जित्तीच्या तितकी हाय. पन तुजी मातुर सेरच्या वाऱ्यानं पार उडून ग्येलिया.

म्हाळसा—कशापायीं तूं ह्ये म्हंतुस ?

श्रीपति—ह्ये बग, तुज्या गळ्यांत ह्यो दागिना पल्डाया. आतां तुला माजा हात कसा ग्वाड लागनार? तुला ह्ये पाताळ लुगडंबी मिळलया न्येसाया. मी गरीब गडी; माजी खादीची कांबरुनं तुज्या साडीम्होरं कशी सोबत्याल ?

म्हाळसा—अक्षी वंगाळ दिसत्याल म्हंतोस ? पगूं तर.

(श्रीपतीजवळ जाऊन उभी राहते. तो तिला जवळ ओढतो.)

गंगू—(प्रवेश करून) म्हाळसे, हा काय चावटपणा मांडला आहेस ? बाबारे, तूं कोणीहि एस, पण असाच्या असा निघून जा पाहूं !

[श्रीपति जातो.]

गंगू—म्हाळसे, तुला अशा गांवढळ माणसाशीं मैत्री करायला लाज वाटली पाहिजे.

म्हाळसा—ताईसाहेब, त्यो माजी साडी पगत व्हता.

गंगू—खोटी कुठची ! साडी पहावयाला इतकें खेटून कशाला उभें रहायला हवें ? तें कांहीं नाहीं, यापुढें तूं याला येऊं देतां कामा नये. राणीच्या दासीला हा अजागळ नवरा शोभेल तरी का ? काय ती हेंगाडी भाषा, आणि गांवढळ रीतभात ! काय तो अंगरखा, आणि काय तें मुंडासें ! अंगाला आणि कपड्यांना घामाची कशी घाण मारते आहे ! मनावर शिक्षणाचा कांहीं तरी संस्कार झाला आहे का ? इश्श !

म्हाळसा—ताईसाहेब, मला लई सरम वाटातिया. येवडी चुकी जाली पगा. पुना त्येच्यासंग बोलल्यें तर ह्यो कान धरा.

गंगू—शाबास म्हाळसे, तूं आहेसच तशी शहाणी. आतां मन घट्ट कर, आणि त्याला पार विसरून जा. (गंगू जाते.)

पार्थिव—(प्रवेश करून) कायग, कोण आहे तिकडे ?

म्हाळसा—मी हाय.

पार्थिव—जा, गंगूला म्हणावें कीं मी आलों आहें.

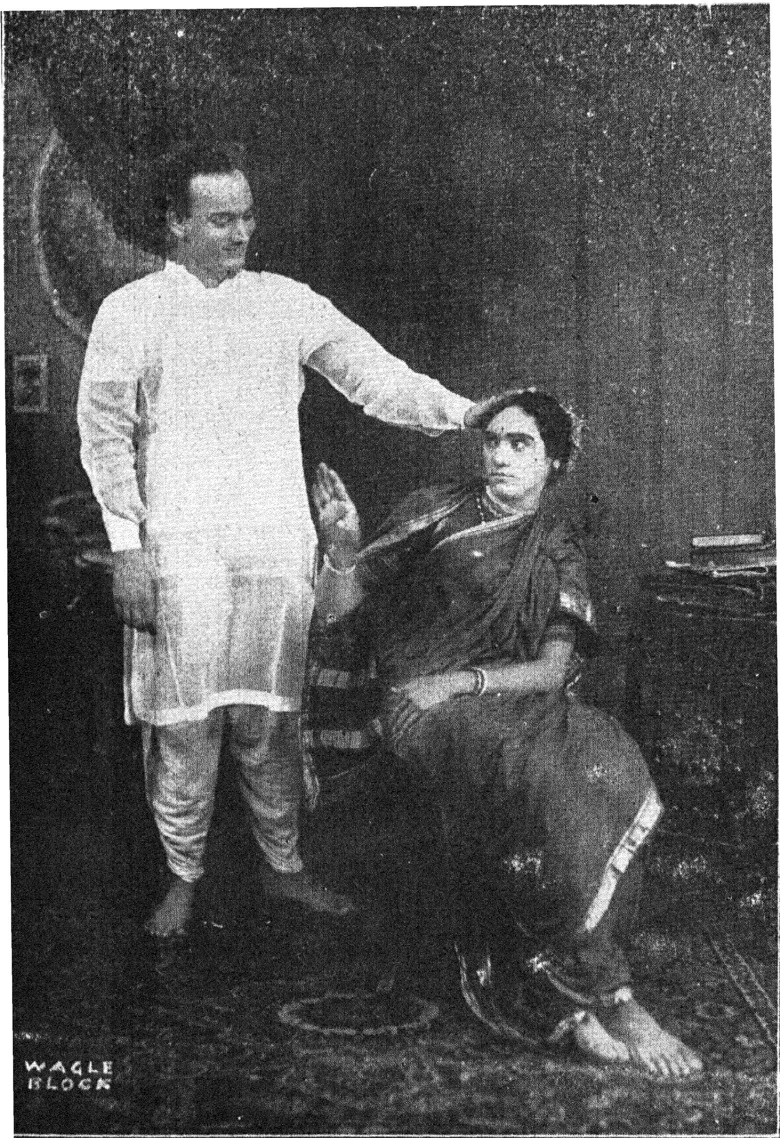
म्हाळसा—मी म्हंजी कोन ?

पार्थिव—मी म्हणजे तूं नव्हेस; मी म्हणजे पार्थिव.

म्हाळसा—मंग ह्ये अदुगर का न्हाई सांगितल ? (आंत जाते; गंगू येते.)

पार्थिव—गंगू, तुझी वेणीफणी नुकतीच आटपलेली दिसते. तुझ्या शुभ्र मानेस शोभा येण्यासाठीं तूं तिजवर जो शुभ्र मोत्यांचा हार लटकावून दिला आहेस तो त्या मानेशीं तुलना करतांना इंद्रनीलमण्यांच्या हाराप्रमाणें दिसत आहे.

गंगू—पार्थिवराज, तुम्हीं हें जें वर्णन केलेंत तें जर खरें, तर माझ्या मनोदयाप्रमाणें सारें होईल असेंच मी समजूं ना ?

यमुनाः— मी नाहीं जा आतां पाहूं देत. आपण माझ्या डोक्याचं अगदीं पृथक्करण चालविलें आहे. [अंक २ रा, पान ३९]

पार्थिव—तूं जी इच्छा करशील ती ताबडतोब पूर्ण होईल असें समज. हा दास तुझ्या सेवेला सदैव तत्पर आहे.

गंगू—पार्थिवराज, तुम्हीं आपल्या बाळपणींच्या स्नेहाला जागलेत खरे ! मग कराल का माझी कामगिरी ?

पार्थिव—कामगिरी ! कामगिरी कोणती करायची आणखी !

गंगू—माझ्या मनांत जें अतुल प्रेम वास करीत आहे, तें त्याच्या विषयापर्यंत पोंचवाल का !

पार्थिव—तुझ्या प्रेमाचा विषय मजशिवाय दुसरा कोण असणार !

गंगू—तुम्ही माझ्या प्रेमाचे विषय ! मी कधींहि असें म्हटलें नाहीं !

पार्थिव—म्हणायला कशाला हवें ! तुझ्या तोंडावर तें प्रेम दिसत होतें.

गंगू—माझ्या तोंडावर जर तुमचा विश्वास असेल, तर मी त्याच तोंडानें साफ सांगतें, कीं मला असा चहाटळपणा खपणार नाहीं. धुरंधर महाराजांबरोबर स्वतःस बसवून घेतांना आपणास लाजहि वाटली नाहीं ! आज कांहीं अमली पदार्थ प्यायलां नव्हतां ना ?

पार्थिव—जरा प्यायलों होतों खरा. तुझ्या रूपापेक्षां अधिक अमली पदार्थ कोणता असणार ! मला क्षमा कर, मी याच पावली चाललों पहा. [जातो]

गंगू—म्हाळसे, त्या जोशीबुवांना इकडे घेऊन ये पाहूं.

म्हाळसा—[प्रवेश करून] जी सरकार. (आंत जाते; धुरंधर प्रवेश करतो.)

गंगू—जोशीबुवा, आपणास कां बोलाविलें हें आपणासारख्या त्रिकालदर्शी पुरुषांना सांगावयास नकोच. आपण काल म्हणालांत, मला राज्ञीपद यत्नसाध्य आहे म्हणून. त्याचा काय अर्थ ?

धुरंधर—त्याचा अर्थ इतकाच, कीं तें पद मिळविण्याकरितां प्रामाणिकपणाचा प्रयत्न झाला पाहिजे. तो करितांना कोणासहि फसवितां उपयोगी नाहीं, आणि स्वतःस तर मुळींच फसवितां कामा नये. तुमचें प्रेम धुरंधर महाराजांवर आहे असा जो तुम्ही ग्रह करून घेतला आहे, तो निखालस चुकीचा आहे. धुरंधर महाराज आजतागायत विलायतेंत होते, आणि तुम्ही

त्यांच्यापासून हजारों कोसांच्या अंतरावर; असें असतां तुमचें प्रेम त्यांच्यावर बसतें याचा अर्थ काय ? त्यांचें चित्र पाहून तुमचें प्रेम जडलें असें म्हणावें, तर मजवरहि तुमचें प्रेम कां जडूं नये ? कारण कोतवालांनीं तुम्हाला कांहीं जरी खोटेंनाटें सांगितलें असलें, तरी खरी गोष्ट अशी आहे, कीं माझ्या आणि धुरंधरमहाराजांच्या चेहऱ्यांत विलक्षण साम्य आहे; आणि या प्रकारचे उद्गार आजपर्यंत हजारों लोकांनीं काढिले आहेत. धुरंधरमहाराजांच्या गुणांवर आजपर्यंत तुम्ही लुब्ध झालांत असें म्हणावें, तर त्यांचे कोणते गुण आजपर्यंत तुमच्या नजरेस आले ? त्यांच्याप्रमाणें इतरांचेंहि गुणवर्णन तुमच्या कर्णपथावर आलें असलें पाहिजे. त्यांजवर नाहीं अजून तुमचें प्रेम जडलें ? त्यांच्यापेक्षां माझेच गुण तुम्हाला आधिक्यानें दिसले आहेत. मग माझ्यावर कां नाहीं तुमचें प्रेम जडत ? याचें कारण एकच. धुरंधर राजा आहे, आणि मी कंगाल आहें. धुरंधरराजावर तुमचें प्रेम आहे, धुरंधरावर नाहीं. प्रेम जडतें तें अनेक कारणांमुळें जडतें. उदार अंतःकरण, असाधारण बुद्धि, अलौकिक विद्वत्ता, असामान्य पराक्रम, मनोरम सौंदर्य, मोहक वक्तृत्व हे प्रेमाचे सामान्यतः विषय होत. जों जों विषय गूढ तों तों प्रेमाची गाढता अधिक.

(नंद—झपताल)

स्थिर न समजावें। जिव्हेंत जें प्रेम अखिल सामावे।
रूपीं स्थिरावे ॥ ध्रु० ॥
अचल दृढ जें प्रेम हार्दिं उगम पावे।
जडत गुणिं हृदयासि धांवे ॥ १ ॥

परंतु तुमचें राज्यासारख्या सर्वांत बाह्य व आगंतुक अशा विषयावर प्रेम जडलें आहे. हें प्रेम धुरंधरावर आहे असा जो तुमचा समज आहे तो दूर करा, आणि त्याजवर निर्मल व अकृत्रिम प्रेम ठेवा; म्हणजे तुम्हांला खास यशःप्राप्ति होईल. खऱ्या प्रेमानें देवसुद्धां वश होतो, मग धुरंधर काय मनुष्यच आहे !

गंगू—काल कोतवालांनीं चालविलेल्या उपहासांत मी मिळालें, म्हणूनच तुम्ही मला ही शिक्षा देत आहांत. माझ्या प्रेमाच्या मुळाशीं स्वार्थ नसून

तुमच्या या उपदेशाच्या मुळाशीं मात्र आहे. धुरंधरमहाराजांची व तुमची योग्यता एकच, असा जर तुमचा समज झाला असेल, तर तो साफ चुकीचा आहे.

(काफी—त्रिवट)

साहस हें थोर घोर मोठें । वाटे ॥ ध्रु० ॥
नृपेंद्र विभवीं कोठें । अधन ऐसा गणक कुठें ।
त्यामधिं रचितां साम्य हटें खोटें ॥ १ ॥

धुरंधर—माझी स्पष्टोक्ति आईबापांच्या कानांवर घालून तुम्हाला त्यांजकडून मला दंडहि करवितां येईल, हें मी जाणून आहें.

गंगू—या गोष्टीचा बभ्रा झाल्यानें मजकडेच कमीपणा येणार आहे, म्हणून मी तो करणार नाहीं अशाबद्दल खात्री असूं द्यावी. [जातात.]

प्रवेश तिसरा.

(पार्थिव आणि यमुना)

पार्थिव—(स्वगत) काल गंगूकडे फजिती झाली, ती माझ्या उतावळेपणानेंच झाली. यमुनेपाशीं जी प्रणययाचना करावयाची, ती धिमेपणानें केली पाहिजे. तिनें आपलें मत स्पष्टपणें दाखविल्याखेरीज आपण निश्चयात्मक असें कोणतेंच धोरण स्वीकारावयाचें नाहीं. (उघड) यमुने, काय चाललें होतें ?

यमुना—या शहरांत आज हजारों उपवर मुली जमल्या आहेत. त्यांतील सर्वांत सुंदर कोण, याचा विचार करीत होतें.

पार्थिव—मग याचा इतका वेळ विचार करीत कशाला बसलें पाहिजे ? माझ्यासारख्या मार्मिकाला हें कोडें उलगडायला मुळींच वेळ नको.

यमुना—इतका मार्मिकपणा सर्वांनींच कुठून आणायचा ?

पार्थिव—मार्मिकपणा जरी असला, तरी हें कोडें सुंदर स्त्रियांनीं उलगडण्याच्या मार्गांत कांहीं तशाच अडचणी आहेत. या शहरांतील सर्वांत रमणीय स्त्री जरी घेतली, तरी ती स्वतःस आरशाशिवाय दिसणारच नाहीं; आणि आरशांत पाहणारास आपलें अकृत्रिम रूप जसेंचें तसेंच दिसत नाहीं.

एकंतर नथ, गालावरील तीळ, लुगड्याचा पदर वगैरे उलट बाजूस दिसून मनोभंग करितात. शिवाय ज्याप्रमाणें छायाचित्र काढवितांना मनुष्य उसनी ऐट आणून तोंडावर खोटें हास्य धारण करितो, त्याप्रमाणें सुरूप स्त्रिया आरशासमोर आपल्या मुखावर कृत्रिम सौंदर्य आणण्याचा प्रयत्न करितात; आणि त्यामुळें आपलें स्वाभाविक सौंदर्य त्यांना पहावयास मिळत नाहीं. सर्वांत स्वाभाविक अवस्था निद्रेची असते. त्या अवस्थेंत स्त्रीचे केंस बागेंतील लतांप्रमाणें कृत्रिम स्थितींत नसून वनलतांप्रमाणें इतस्तत: विखुरलेले असतात. अवयवांचा ताठा जाऊन त्यांच्या जागीं शैथिल्य आलेलें असतें, व मुखावरील लावण्यदर्पाची छाया जाऊन तिच्या ठिकाणीं भोळेपणा आणि लाडकेपणा दिसत असतो. विशेषेंकरून निद्रावस्थेंत रमणीस आपल्या वल्लभाचें स्वप्न पडत असलें म्हणजे तिच्या मुखावर जें तेज विलसत असतें तें अनिर्वचनीय आहे. पण हें तेज पहाण्याचें तिच्या नशिबीं मात्र नसतें. अत्यंत कुरूप माणसालाहि तें यत्नानें पहातां येईल. पण या अनुपम सौंदर्याच्या मालकिणीला मात्र वर्णनावरच आपली तहान भागवून घेतली पाहिजे. पाण्यांत राहून मासा कोरडाच !

यमुना—पण या सगळयाशीं माझा काय संबंध ?

पार्थिव—यमुने, तुला सगळें कळून चुकलें आहे. रूपवतींना आपल्या रूपाचा प्रभाव किती आहे, हें इतरांच्या पूर्वीच कळून चुकलेलें असतें. सद्गुण विनयानें जसा खुलून दिसतो, त्याप्रमाणें रूपहि रूपवतीच्या त्याविषयींच्या अज्ञानानें विशेष खुलून दिसतें, हें माहित असल्यामुळें सुंदर पण चतुर स्त्रिया अंगीं खोटा विनय धारण करीत असतात.

यमुना—तर मग हें सारें वर्णन माझेंच आहे असें मी समजूं ?

पार्थिव—तुझ्याशिवाय या वर्णनावर दुसऱ्या कोणाचा हक्क चालणार आहे ? तुझें सौंदर्य इतर स्त्रियांच्या लावण्याहून अधिक मनोहर दिसायला आणखी एक गोष्ट तुजपाशीं आहे.

यमुना—कळूं तरी द्या ती कोणती ती ?

पार्थिव—तुझा हट्ट.

यमुना—हट्टानें माझ्या रूपांत भर कशी पडणार बाई ? आज तुम्ही

विरोधाशिवाय बोलतच नाहीं.

पार्थिव—सांगतों कशी ती. कोणतीहि वस्तु दुःसाध्य असली म्हणजे तिचें जितकें मूल्य वाटतें, तितकें अन्यथा वाटत नाहीं. हट्टी स्त्री इतरांपेक्षां दुर्लभच वाटावयाची.

यमुना—तुम्हांला माझा हट्टहि गुणासारखा वाटूं लागला, हें एका अर्थी बरें झालें. कारण माझ्या अंगीं हट्टाशिवाय आणखीहि बरेच दुर्गुण आहेत. ते सगळे जर माझ्या रूपांत भर टाकूं लागतील, तर तुम्ही म्हणतां त्याचप्रमाणें मी सर्वांत सुंदर खरी !

पार्थिव—सगळ्या दोषांमुळें रूपांत भर पडते, असें माझें म्हणणें नाहीं. तर ज्या दोषांनीं सुंदर युवतींच्या स्वरूपांत क्षणोक्षणीं मनोहर विकार दृग्गोचर होतात, त्या दोषांमुळेंच काय ती भर पडते. भ्रुकुटि, नेत्र, गाल, ओंठ, हनवटी या विकारी अवयवांची भिन्न भिन्न रचना हीच जर सौंदर्याचें सर्वस्व असेल, तर ती रचना ज्या ज्या मनोविकारामुळें घडून येत असेल तो तो नीतिदृष्ट्या कितीहि त्याज्य असला, तरी रूपरसिकाच्या दृष्टीनें इष्टच असतो. मग तो हट्ट असो, क्रोध असो किंवा उपहास असो.

यमुना—मी जर सर्वांत सुंदर, तर गंगूताईची वाट काय ?

पार्थिव–तिला लोक सुंदर म्हणोत, पण मी म्हणणार नाहीं. नासिका, भिंवया, कान, हनुवटी हे अवयव अमुक अमुक अंगुळें असले तरच ते सुरेख, अशी जर सौंदर्याची व्याख्या असती तर गंगू सुरेख असती खरी ! पण वास्तविक पाहतां अवयवांची लांबीरुंदी मोजण्याइतकें व ती टिपून ठेवण्याइतकें भान रसिकाच्या ठायीं राहतें, तर सौंदर्य कसचें ? त्याच्या मनावर रूपाचा परिणाम होतो, तो पृथःकरणानें होत नसून समवायानें होत असतो.

यमुना—मला हें ऐकून फार समाधान वाटलें. तर मग तुम्ही गंगूताईपाशीं प्रेमभिक्षा कधींच मागणार नाहीं म्हणतां ?

पार्थिव—कधीं मागितली नाहीं, आणि यापुढें मागणारहि नाहीं.

यमुना—हें ऐकून मला फार आनंद वाटत आहे.

पार्थिव—(एकीकडे) मी आपल्या वक्तृत्वानें हिच्या हृदयावर पूर्ण जय मिळविला, यांत शंका नाहीं. (उघड) इतका आनंद होण्याचें कारण ?

यमुना—कारण कांहीं मोठेंसें नाहीं. तुम्ही येण्यापूर्वी मी आणि गंगूताई दोघींपैकीं अधिक सुरेख कोण, अशाबद्दल वाद करीत होतों. तुम्ही तिच्याकडे मागणी करायला गेलां होतां, असें तिच्या बोलण्यांत आलें. इतक्यांत तुम्ही आलांत; तेव्हां मी तिला या दाराच्या आड बसवून इकडे आलें. आतां तुमचें बोलणें मजप्रमाणें तिनेंहि ऐकलें असेल; आणि तों माझ्यापेक्षां कमी सुरेख असून वर खोटीहि आहे, हें तिचें तिला कळूनहि आलं असेल. थांबा; मी तिला इकडेच बोलावितें.

पार्थिव—(एकीकडे) घात झाला ! सर्वस्वी फसलों ! (उघड) यमुने, मला एका स्नेह्याला या घटकेला—नव्हे, या क्षणीं भेटायला गेलें पाहिजे. तुझ्याशीं बोलतांना मला त्याची आठवणच नव्हती. जातों मी—

यमुना—चार पळांनीं काय होतें ? जरा थांबा.

पार्थिव—छे, क्षणभरहि थांबायचो सोय नाहीं.

[घाईघाईनें निघून जातो]

यमुना—(स्वगत) प्रेमयाचना जिकडून व्हावीशी वाटते, तिकडून न होतां भलतीकडून झाली म्हणजे हें असें कपाळ दुखूं लागतें. (पडद्याकडे पाहून उघड) अग, त्या पलीकडल्या खोलींत भार्गवराव असतील, त्यांना पाठवून दे पाहूं. (भार्गव प्रवेश करितो.) यावें, गंगूताई !

भार्गव—म्हणजे ! झालं काय ?

यमुना—दुसरें कांहीं नाहीं. ज्याच्या हृदयांत प्रेमाचा अंशहि नाहीं, असा एक बोलका भाट इतक्यांत मजकडे येऊन गेला. त्याला मी सांगितलं कीं, पलीकडल्या खोलींत गंगूताई बसली आहे. आपण तिकडूनच आलांत, म्हणून त्या नांवानें हांक मारिली, इतकेंच काय तें !

भार्गव—आपण स्त्रिया असतों तर किती चांगलें झालें असतें, असें मजप्रमाणें दुसऱ्याहि पुरुषांना वाटत असलें पाहिजे. कारण तुम्ही स्त्रिया आपल्या मैत्रिणींशीं जशा मोकळ्या मनानें वागतां, तशा आमच्याशीं मुळींच वागत नाहीं. बरें, मला बोलाविलें कशाला ?

यमुना—त्या भाटाच्या बडबडीनें जरा मस्तक दुखूं लागलं. आपणाला मस्तकाच्या निरनिराळ्या भागांचें चांगलें ज्ञान आहे, असें ऐकतें; तेव्हां

माझा मस्तकशूळ शांत करण्याच्या कामीं आपला उपयोग झाला तर पहावा, म्हणून तसदी दिली.

भार्गव—तसदी कसली ? यांत मला आनंदच आहे. पण मला जें ज्ञान आहे, त्यानें कपाळदुखी बरी करितां यावयाची नाहीं. मस्तकाच्या कोणत्या भागांत कोणत्या मनःशक्तीचें वास्तव्य आहे, आणि ती शक्ति किती परिणत झाली आहे, एवढेंच कायतें मला सांगतां येईल.

यमुना—तें कसें, याचा जरा उलगडा झाल्याशिवाय मला कळणार नाहीं.

भार्गव—हें पहा, तुझ्याच मस्तकाची स्थिति आपण पाहूं या. (तिच्या डोक्यावर हात ठेवून) हा पहा पूज्यबुद्धीचा भाग. तुझ्या डोक्यांत पूज्य-बुद्धीच्या नांवानें जवळ जवळ पूज्यच आहे ! हें महत्वाकांक्षेचें क्षेत्र. याचीहि जवळ जवळ तीच दशा.

यमुना—हें मात्र अगदीं खरें. मला जरी कोणी हें राज्य दिलें तरी नको.

भार्गव—तें मला माहीत आहे. हें हट्टाचें राज्य. यानें मारे धुमाकूळ माजविला आहे. तूं एकदां ज्याचा नाद घेशील तो तडीला नेल्याशिवाय सोडणार नाहींस. तुझ्यापुढें इतरांची मात्रा मुळींच चालणार नाहीं.

यमुना—हें खरें ना पण ? आपल्याहि हें लक्षांत असूं द्या.

भार्गव—हें व्यवहारज्ञान रगड आहे. हा कारस्थानीपणा भरपूर आहे.

यमुना—मी नाहीं जा आतां पाहूं देत. आपण माझ्या डोक्याचें अगदीं पृथक्करणच चालविलें आहे. तरी पण एक गोष्ट अजून आपल्या लक्षांत आली नाहींच.

भार्गव—ती कोणती ?

यमुना—पुढें कधीं तरी सांगेन.

भार्गव—यमुने, स्त्रियांच्या गालांत जर एखाद्या मनःशक्तीचें वास्तव्य असतें तर या शास्त्राचें हजारों पुरुषांनीं अध्ययन केलें असतें; आणि त्या शक्तीचा अंदाज करण्यांत किती तरी वेळ घालविला असता.

यमुना—गालांत कल्पनाशक्ति नसते का ?

भार्गव—मुळींच नसते.

यमुना—मग कपोलकल्पित हा शब्द कसा निघाला ?

भार्गव—तो नुसता अलंकार आहे, इतर अवयवांना अलंकार असतात, त्याप्रमाणें गालाला नसतो; म्हणून कवींनी त्याजवर हा अलंकार चढविला आहे झालें.

(देस—त्रिवट)

सत्पात्र हा ललनाकपोल । अरसिक नर । वरि चढवि न नग बहुमोल ॥ ध्रु० ॥
स्मित चतुर करित परिसुनी सुकाव्या ।
करि वर्णविकारिंच भाव खुला अबोल ॥ १ ॥
करुणहृदय शमवित नरपिपासा ।
वितरोनि सुधोपम चुंबन हर्षलोल ॥ २ ॥

यमुना—मला जर आपणाप्रमाणें मन ओळखण्याची कला अवगत असती, तर तिचा मला या घटकेस चांगलाच उपयोग करून घेता आला असता.

भार्गव—तो कसा ?

यमुना—आपण हल्लीं फार चिंतातुर दिसतां. आपल्या चिंतेचें कारण कळण्याचें साधन मजपाशीं असतें, तर चांगलें झाले असतें.

भार्गव—माझ्या चिंतेची तुला वांटेकरीण करावी कीं नाहीं, याच विचारांत सध्यां मी आहें. ती चिंता दूर होण्याला तुझें झालें तर बरेंच सहाय्य होईल.

यमुना—मग सांगाच तर तिचें कारण.

भार्गव—मी एका मुलीच्या शोधांत आहें. तिचा पत्ता होईल तितक्या लवकर लागला पाहिजे.

यमुना—(एकीकडे) मला वाटलेंच असें कांहीं तरी असेल म्हणून. (उघड) तिचें नांव गांव तरी माहीत आहे का ? निदान एखादी खूण ?

भार्गव—तिच्या गळ्यांत एक जस्ती ताईत आहे.

यमुना—(एकीकडे) हे उघड उघड त्रिवेणीबद्दलच बोलत आहेत. तिच्या गळ्यांतील ताईत दिसायला स्वारीनें तिला बऱ्याच बारकाईनें निरखून पाहिलेलें दिसतें. पण असें करायला यांना कुठें वरें अवसर मिळाला असावा ? यांना तर तिचा सारखा ध्यास लागलेला दिसतो. तसाच तिलाहि यांचा लागलेला आहे की काय ? पाहिलें पाहिजे. बरें झालें, लवकरच कळलें

(उघड) पाहीन मी शोध करून.

भार्गव—पुरुषांपेक्षां बायकांनाच हा पत्ता लवकर लागायचा. याशिवाय आणखी एक लहान काम आहे. तुझें विश्वेश्वरशास्त्र्यांच्या वाड्यांत बरेंच जाणें येणें आहे, आणि तुझ्या अंगीं एखाद्या मुत्सद्यास शोभणारा कारस्थानीपणाहि आहे; तेव्हां तुला तें काम फारच सोपें जाईल.

यमुना--अशानें कांहीं मी हरभऱ्याच्या झाडावर चढायची नाहीं. कळूं द्या कोणतें काम तें ?

भार्गव—त्या वाड्यांत हल्लीं एक ज्योतिषी उतरला आहे.

यमुना—आहे ठाऊक. त्याचा काय संबंध ?

भार्गव—तो आहे माझा निस्सीम मित्र. तरी पण त्याचा एक मोठा दोष मला सांगितला पाहिजे. तो आहे जरा रंगेल. त्याचें जर वाड्यांतल्या एखाद्या मुलीवर प्रेम बसलें, आणि त्याच मुलीची जर धुरंधरमहाराजांनीं निवड केली, तर माझा मित्र हताश होऊन प्राणत्याग करील.

यमुना—(एकीकडे) मित्रधर्माला चांगलेंच जागणें चाललें आहे! त्रिवेणीशिवाय गंगूताईवरहि स्वारीचा डोळा दिसतो. (उघड) तर मग माझी कामगिरी इतकीच म्हणतां, का त्या ज्योतिषाविरुद्ध गंगूताईचें मन बिघडवून टाकावयाचें ?

भार्गव—तूं चतुरच आहेस. मी ते आणखी काय सांगणार तुला ?

यमुना--बरें, मीं त्या मुलीचा शोध लावून दिला तर मला बक्षीस ?

भार्गव--तुजवर प्राणापेक्षांहि जास्त प्रेम करील—

यमुना—कोण ?

भार्गव—असा एक वर मी तुजकरितां निवडून काढिला आहे, तो तुला अर्पण करीन.

यमुना—माझ्या उठाठेवी दुसऱ्यांनीं नको करायला! मी आहें खंबीर स्वतःचें हित पहायला.

(काफी—त्रिवट.)

अवगत अपुलि पुरीच चतुराई ।
गरज मजसि परि तिची न जराहि ॥ धृ० ॥

निवड कशी करणें स्वपतीची ॥
पढवण शिकवण नको ही कांहिं ।
पाठकुशल मी शुक पिक नाहीं ॥ १ ॥

भार्गव—बरें, ठरलें तर मग !

यमुना—त्याची नको काळजी तुम्हाला. [जातात.]

प्रवेश चवथा.

(विश्वेश्वर आणि वाराणशी.)

वाराणशी—मी काय म्हणतें इकडे लक्ष आहे ना ? ही डोक्यावर घेतलेली पोरच उद्यां राणी होऊन आपल्या डोक्यावर मिरीं वाटायला लागणार ! आपला स्वभाव असेल थंड; पण माझा नाहीं, साफ सांगतें. मला हें कांहीं खपणार नाहीं. आजवर तिला खायला, प्यायला, नेसायला दिलें, वाटेल तसे लाड केले, तें स्वतःच्या पायावर धोंडा पाडून घ्यायला कीं काय ? मी आपणाकडून आपणाला हजार वेळ सांगितले कीं ही सुस्ती बरी नाहीं म्हणून ! सुस्ती सुस्ती अशी करायची तरी कुठवर ? तिला कांहीं सुमार ? घराला आग लागली, तरी म्हणे बिछान्यापर्यंत नाहीं आली अजून ! कशी झाली तरी ती आपली पोटची लेक. तिची काळजी आपणालाच वाहिली पाहिजे. पण स्वतःच्या ऐपआरामापुढें तिची काळजी करतो कोण ? नेहमीं झोंप, झोंप, झोंप ! ही पहा आतांहि झोंपच चालली आहे. (विश्वेश्वरशास्त्र्याचें डोकें हलविते.) छेः बाई, भारीच पण ऐदीपणा हो ! इकडून तिकडे पहायचें झालें, तरी गळ्याला म्हणाल माझें तोंड दुसरीकडे फिरीव म्हणून !

विश्वेश्वर—झोंप घेऊन माझें नुकसान तें काय झालें ?

वाराणशी—म्हणजे ! मी इतका वेळ गप्प होतें वाटतें अगदीं ?

विश्वेश्वर—तूं असतेस केव्हां गप्प तर आतांच असशील ?

वाराणशी—म्हणजे माझी सारखी टकळी चालली असते, असेंच ना ? बरें, तसेंच का होईना. त्या टकळींपैकीं तुम्ही किती शब्द ऐकले ?

विश्वेश्वर—तुझें सारें चऱ्हाट ऐकण्याची मुळींच जरूर नसते. कथेप्रमाणें तुझें पुन्हा पुन्हा तेंच पालुपद येतें, त्या वेळीं मी जागा असलों म्हणजे झालें.

शिवाय ज्याप्रमाणें अंगाईच्या सुरावर तान्ह्या बाळाला गाढ झोंप येते, तशी तुझ्या टकळीच्या सुरावर मलाहि येते.

वाराणशी--वा, अगदीं कुक्कुबाळच किनई ! बरें आहे. घ्या झोंप तुम्ही. ती कारटी त्रिवेणी राणी होऊन अंमल चालवायला लागली, म्हणजे आपोआपच तुमच्या झोपेचा अंमल उडेल !

विश्वेश्वर—त्रिवेणी झाली तरी ती आपल्या मुलीसारखीच नाहीं का ? तिचें सुख तें आपलेंच सुख म्हणायचें !

वाराणशी—असला हा पांचट वेदांत मला नको आहे ! म्हणे तिचें सुख तें आपलेंच सुख. तुम्हीं म्हणतां हें जर खरें, तर मग ती गिळते ते तुम्हींच खाल्ल्यासारखें नाहीं का होत ? मग जेवण कशाला पाहिजे ? जेवणाची गोष्ट निघाली, कीं सारें ब्रह्मज्ञान लटपटतें !

विश्वेश्वर—बरें, म्हणणें काय तुझें ?

वाराणशी—तिला घरांतून काढून द्या.

विश्वेश्वर—काय म्हणतेस ? तिला काढून लावूं ? आजपर्यंत एखाद्या ठेवीप्रमाणें तिचें रक्षण करून अखेरीस तिचा विश्वासघात करूं ? मी थंड प्रकृतीचा आहें खरा; पण तत्वावर गोष्ट आली म्हणजे माझ्यासारखा हट्टी मनुष्य तुला सांपडणार नाहीं. मी साफ सांगतों, कीं तिला घराबाहेर काढण्यापेक्षां दुसरें कोणी निघून गेलें तरी मला पत्करेल.

वाराणशी—मग मला निघून जायला स्पष्टच कां नाहीं सांगत ? देवारे देवा ! कोण ही छळणूक ! यापेक्षां तूं माझे डोळे कां नाहीं झांकत !

विश्वेश्वर—डोळे झांकायची माझ्याप्रमाणें तुलाहि इच्छा झाली तर ? आतां तरी माझ्या डोळेझाकीकडे डोळेझाक करशीलना ?

वाराणशी—माझा चालला आहे प्राण, आणि तुमचा होतो आहे खेळ ! कुणीकडून आपल्याशीं माझी गांठ पडली देव जाणे !

विश्वेश्वर—या बाबतींत मात्र तुझें माझें मत अगदीं तंतोतंत जुळतें ! आपली जन्माची गांठ पडली नसती, तर मलाहि तुजप्रमाणेंच समाधान झालें असतें. पण करणार काय ? आपल्या लोकांत अल्पस्वल्प आणि तात्पुरत्या महत्त्वाच्या गोष्टी असतात मनुष्याच्या हातांत; पण लग्नासारखी

जन्मभर पुरणारी गोष्ट मात्र हातीं नसते. तुझे वडील माझ्या वडलांना भेटले; त्यांनीं कागदाच्या एका चिटोऱ्याची दुसऱ्या चिटोऱ्याशीं तुलना केली; अखेरीस तुला आणि मला जन्मभर झगडण्याकरितां विवाहरज्जूनीं घट्ट आंवळून बांधलें. आगगाडीच्या डब्यांत बसणारांची जशी परस्परांशी ओळख नसते, तशी तुझी माझीहि नव्हती. पण आगगाडीचा प्रवास असतो थोड्या पल्ल्याचा आणि आपला आहे जन्माचा !

वाराणशी—मग नाहींना माझें ऐकायचें ?

विश्वेश्वर—हें पहा, जर त्रिवेणीला घरांतून काढून लाविलें, तर ती आयतीच धुरंधरमहाराजांच्या दृष्टीस पडायची ! तेव्हां याहि दृष्टीनें तसें होणें श्रेयस्कर नाहीं.

वाराणशी—हो, हें नव्हतें माझ्या ध्यानांत. बरें, तिला वनभोजनाच्या निमित्तानें आम्हीं जर आपल्या आरामबागेंत नेली, आणि तिला तशी तेथें ठेवून आम्हां कोणत्या तरी निमित्तानें तिच्याशिवाय परत आलों आणि गंगूचें लग्न होईपर्यंत तिला घरीं आणलेंच नाहीं, तर तें तरी आपल्या मनास येईल का ?

विश्वेश्वर—(एकीकडे) मला तरी तेंच पाहिजे होतें. (उघड) वा: सर्वोत्कृष्ट युक्ति काढलीस. पण तिच्याबरोबर आरामबागेंत कुणास ठेवायचें ?

वाराणशी—आपले जोशीबुवा राहतील. खरें विचाराल, तर तिचें त्यांच्याशीं लग्न झालें तरी मला त्यांत कांहीं गैर वाटणार नाहीं.

विश्वेश्वर—मलाहि त्यांत कांहीं गैर दिसत नाहीं. बरें आहे, तूं जा आतां, आणि त्रिवेणीला इकडे धाडून दे. वनभोजनाला कोणत्या दिवशीं जावयाचें तें मी ठरवून तुला लवकरच कळवितों. मात्र मी नाहीं हो येथून हलायचा !

वाराणशी—तें कांहीं सांगायला नको. [जाते.]

विश्वेश्वर—(स्वगत) मनुष्याचें जीवित नेहमीं असेंच विरोधमय असावयाचें का ? त्याचा कल एका बाजूचा, तर त्याच्या भोंवतालच्या प्रत्येक गोष्टीची त्याच्या विरुद्ध धांव असावयाची. आगगाडींतून प्रवास करणाराला जवळची प्रत्येक वस्तु उलट गतीनें धांवतांना दिसते. दूरदूरचे वृक्ष आप-

त्याच दिशेनें प्रवास करीत आहेत असा प्रथम भास होतो, पण जवळ गेल्यावर त्यांचीहि गति प्रतिकूलच दिसून येते. तसाच प्रकार या संसाराचा आहे. मनाप्रमाणें सर्व गोष्टी घडलेल्या पाहण्याची मनुष्याची हौस या जगांत पूर्ण होण्याची मुळींच आशा नसते, हेंच खरें. दिव्य वस्तूंची प्राप्ति व्हावी म्हणून मनुष्य तरुणपणीं सारखा प्रयत्न करीत असतो. परंतु पृथ्वी आणि आकाश यांचा क्षितिजरूपी संयोग जसा प्रत्यक्ष अनुभवानें आभासरूप ठरतो, त्याप्रमाणें मनुष्यास दिव्य वस्तूंची प्राप्ति ही सुद्धां अखेरीस केवळ कवि-कल्पनाच ठरते. पण या पहा, त्रिवेणी आणि यमुना इकडेच बोलत येत आहेत. त्यांच्या बोलण्यांत आपला व्यत्यय कशाला उगीच ! त्यांचें झाल्या-वर मग सावकाशीनें सांगितलें तरी चालेल. त्रिवेणीच्या बरोबर यमुना आली, हेंहि चांगलेंच झालें.

[त्रिवेणी व यमुना प्रवेश करितात.]

यमुना—गडे, काकांनीं तुला एकटीलाच बोलाविलें आहे आणि तेंहि कांहीं महत्त्वाची गोष्ट सांगण्याकरितां; मी कशाला येऊं उगीच तुझ्याबरोबर ?

त्रिवेणी—यमुने, काय असेल तें असो, आज बाबा मला जी गोष्ट सांग-णार आहेत, तिचा माझ्या आयुष्यावर बराच मोठा परिणाम होणार, अशी आपली माझी मनोदेवता मला सांगते. नाहीं तर त्यांनीं आजपर्यंत कधींहि मला एकटीला बोलाविलें नाहीं, तें आजच कां बोलाविलें असतें ? अशा प्रसंगीं तुझ्यासारखी जिव्हाळ्याची मैत्रीण जवळ असलेली बरी नाहीं का ?

यमुना—गोष्ट लग्नाशिवाय दुसरी अशी कोणती असणार ? त्रिवेणी, तूं या कामांत अगदींच भोळीभावडी पडलीस. तुझ्यावर किती वरांचा डोळा आहे, तुला माहितहि नाहीं.

त्रिवेणी—असें काय माझें सौंदर्य लागून राहिलें आहे ?

यमुना—कमलिनीला कुठें माहित असतें, कीं आपणांत रस आहे कीं नाहीं तें ? या कामांत तिच्याभोंवतीं घिरट्या घालणारे भुंगेच तिजपेक्षां अधिक मार्मिक असतात.

त्रिवेणी—ज्या सौंदर्यानें चटोर लोकांच्या चेष्टांना पोषण मिळतें, असलें सौंदर्य नसलेलें बरें नाहीं का ?

यमुना—सौंदर्यानें बिचाऱ्यानें काय पाप केलें आहे ? आणि अशा चटोरांना भिऊन तरी कसें चालेल ! त्यांचे दांत युक्तीनें त्यांच्याच घशांत घातले, म्हणजे फिरून आपणाला त्यांच्यापासून त्रास कसा तो होतच नाहीं. बरी आठवण झाली. त्रिवेणी, हे तुमच्या घरीं जे जोशीबुवा पाहुणे म्हणून राहिले आहेत, त्यांची तुला कांहीं माहिती आहे का ?

त्रिवेणी—(खालीं मान घालून) ते कुलीन आहेत, चतुर आहेत, उदार आहेत, यापलीकडे मला काय माहिती असणार ?

यमुना—(एकीकडे) हिच्या चर्येवरून जोशीबुवांनीं आकाशांतल्या नक्षत्रांप्रमाणें पृथ्वीवरच्या नक्षत्रांसही अंकित करण्याला सुरवात केलेली दिसते. हिचें लक्ष जोशीबुवांशिवाय इतर कोणाकडे नाहीं, ह उघड आहे. कदाचित हिची व त्यांची जोशीबुवासंबंधानें भेट झाली असावी. विचारून पाहूं या. (उघड) बरें, त्यांचे स्नेही तुझ्या पहाण्यांत आहेत का ?

त्रिवेणी—कोण ते ?

यमुना—भार्गवराव.

त्रिवेणी—नाहीं बाई, मी कधीं हें नांवहि ऐकिलें नाहीं; मग माहित कुठून असणार ? यांनासुद्धां मी या चारपांच दिवसांतच पहातें आहें. या अवधींत त्यांच्याबरोबर स्नेह्यासारखें कोणीच दिसलें नाहीं

यमुना—(एकीकडे) ते हिच्या मोहांत गुरफटण्याच्या बेतांत आहेत, हें बिचारीच्या ध्यानींमनींहि नाहीं. (उघड) हे पहा काका उभे आहेत. काका, मी आलें त्रिवेणीबरोबर तर चालेल का ?

विश्वेश्वर—यमुने, तुझ्यासारखी व्यवहारज्ञ मैत्रीण या वेळीं त्रिवेणीबरोबर अवश्य पाहिजे होती. देवानेंच तुला धाडून दिलें म्हणावयाचें.

त्रिवेणी—बाबा, या तुमच्या शब्दांवरून माझ्या जिवाचा कसा थरकांप होतो आहे. इतकी भयंकर कोणती गोष्ट सांगणार आहांत मला ?

विश्वेश्वर—भयंकर म्हटली तर भयंकर आहे, आनंदाची म्हटली तर आनंदाची आहे. सगळें तुझ्या दृष्टीवर अवलंबून आहे.

त्रिवेणी—सांगा लवकर, मला आतां मुळींच धीर निघत नाहीं !

विश्वेश्वर—मी तुझा कोण आहें, सांग पाहूं.

त्रिवेणी—तुम्ही नात्यानें माझे दूरचे संबंधी आहांत. पण तुम्हीं दाखविलेल्या प्रेमानें आणि केलेल्या उपकारांनीं मला वडिलांपेक्षांहि अधिक आहांत.

विश्वेश्वर—बाळे, मी तुझा लांबचाहि संबंधी नाहीं. मी एकदां यात्रेहून परत येतांना वाटेंत एका ब्राह्मणाकडे मुक्कामाला उतरलों असतां तो ब्राह्मण तुला एकटीला सोडून आपल्या साऱ्या कुटुंबासह घर सोडून निघून गेला. अशा स्थितींत मला तुझा प्रतिपाळ करावा लागला. केवळ दयेनेंच घेतलेला तुझा पत्कर दिवसेंदिवस तुझ्या सहवासानें प्रेमाचा वाटूं लागला; आणि आतां तर तो माझें जीवनच होऊन बसला आहे.

त्रिवेणी—नातें नाहींसें झालें, म्हणून आपण केलेले उपकार तर नाहींसे होत नाहींत ना ?

विश्वेश्वर—त्रिवेणी, मी तुला आजपर्यंत पोटच्या मुलीप्रमाणें बागविलें, तेव्हां तुला मजबद्दल प्रेम वाटणें साहजिकच आहे. आणि खरोखर सांगतों, तुझ्यासारख्या प्रेमळ मुलीचें मजवर प्रेम असावें याचा मला अभिमान वाटतो. पण त्याबरोबरच मला असेंहि वाटतें, कीं मी अशा राजबिंड्या मुलीचा बाप शोभत नाहीं.

त्रिवेणी—गंगूताईला शोभतां आणि मला शोभत नाहीं, असें मी काय पाप केलें आहे ?

विश्वेश्वर—गंगूनें अंगी किती जरी उसनें अवसान आणिलें, आणि कितीहि उंची वस्त्रें वापरलीं, तरी ती उघड उघड भिक्षुकाची मुलगी दिसते; आणि तूं जरी भिकार वस्त्रें नेसलीस, तरी तूं चांगल्या गर्भश्रीमंत गृहस्थाची मुलगी शोभतेस. तिच्या तुझ्यामधील अंतर अंधळाहि सांगूं शकेल !

त्रिवेणी—तुम्हाला बाबा म्हणायला मला जसा अभिमान वाटतो, तसा राजाची मुलगी म्हणवून घेण्यांतहि वाटणार नाहीं.

विश्वेश्वर—तें मला पूर्णपणें माहीत आहे; आणि म्हणूनच तुला ती बातमी सांगण्याचें माझ्या जिवावर आलें आहे. बाळे, तुझा जन्मदाता पिता तुझा शोध करीत आहे, असें या जाहिरातीवरून दिसतें.

त्रिवेणी—माझ्या वडिलांनीं आपखुषीनें माझा त्याग केला, तर मग त्यांना आजच कोणीकडून माझी आठवण झाली ?

विश्वेश्वर—ज्यानें तुझा त्याग केला त्याच्या सांगण्यावरून असें दिसतें, कीं त्यानें तुला जन्म दिला नसून त्याजपाशीं तुझ्या पित्यानें तुला ठेव म्हणून ठेविली होती. आणि तोच हल्लीं तुझ्या शोधांत आहे असें दिसतें.

त्रिवेणी—माझ्या वडिलांच्या भेटीपासून मला जरी आनंद झाला, तरी आपल्या वियोगामुळें होणारें दुःख त्यानें कसें कमी होणार ?

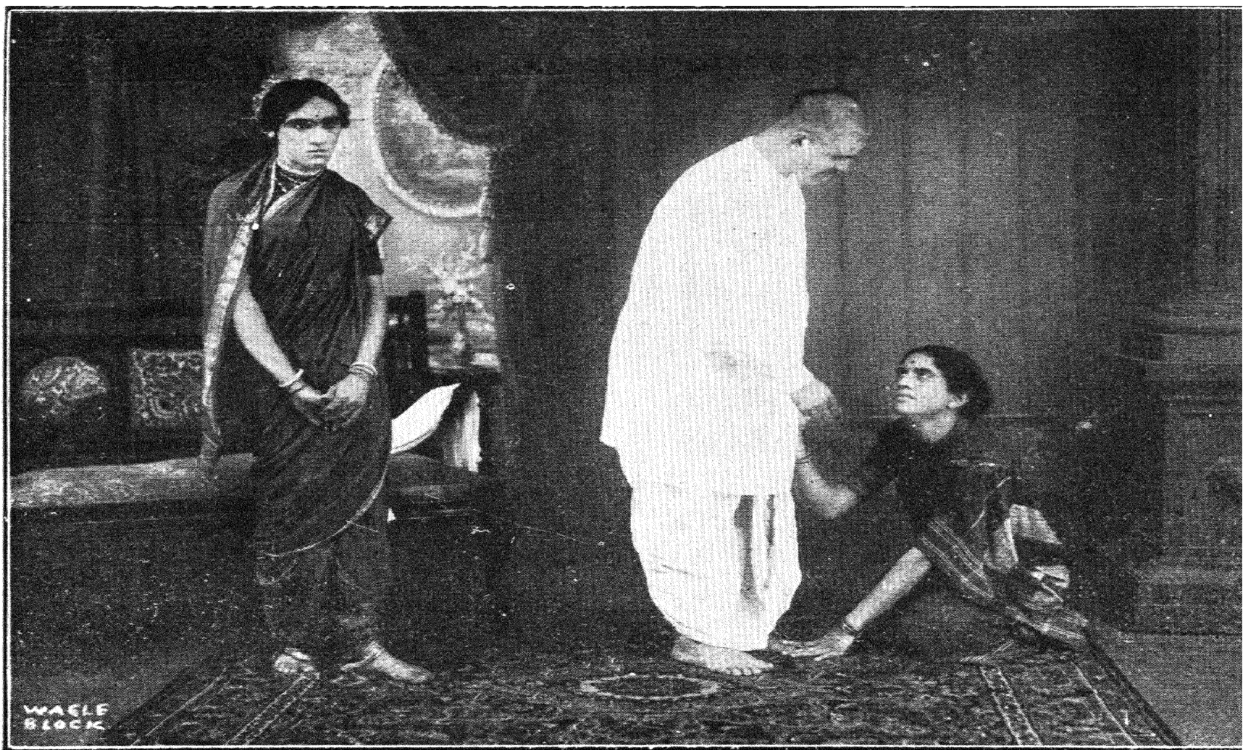
[मांड–केरवा.]

मानिलें पित्याहुनि मी । आपणांसि भावें । हें न काय ठावें ॥ धृ० ॥
गणियलें सुतेला । ही तशीच बाला । अदया मतिला आजि कां करावें ॥

आजपर्यंत मला कधीं दुखलेंखुपलें, तर तुम्हींचना माझा समाचार घेतला ? दुखण्यांत रात्रीचा दिवस करून माझ्या उशाशीं तुम्हींच जागलांत ना ? लहानपणीं माझ्या मनाला करमेनासें होई, तेव्हां मला परोपरीचीं खेळणीं देऊन माझें मन तुम्हींच रिझविलें ना ? मी उपाशी असतां तुमचेंच मन कळवळत असे ना ? मी रडूं लागलें असतां पदरानें तुम्हींच माझे डोळे पुसले ना ? मी एकदां मरणाच्या दारीं पडलें होतें, तेव्हां प्रेमानें मला अश्रुस्नान तुम्हींच घातलें ना ? बाबा, या साऱ्या गोष्टी तुम्ही माझ्याकरितां केल्या आहेत. असें असतां तुम्हाला त्यांच्या हातीं मला देववेल का ? तुम्हीं जरी मला लाथेनें झुगारून दिलें, तरी मी हे पाय सोडणार नाहीं. मीं याप्रमाणें तुमच्या पायांवर लोळण घेतली असतां, मला त्यांच्या हातीं देण्याचा तुम्हांला खास धीर होणार नाहीं.

विश्वेश्वर—बाळे त्रिवेणी, असे कठोर शब्द बोलूं नकोस. आतां मी जो तुला तुझ्या पित्याच्या स्वाधीन करणार, तो आनंदानें करणार असें तुला वाटतें का ? त्या वेळीं मी आपलें काळीज काढून त्याच्या हवालीं करतों आहें, असेंच मला वाटणार. मुलीला प्रथमतः सासरीं पाठवितांना कोणता बाप तिला आनंदानें निरोप देतो ? मी तुला या वेळीं जरी मोहामुळें सोडलें नाहीं, तरी थोड्याच दिवसांनीं तुला तुझ्या पतीच्या स्वाधीन करितांना तो मोह आवरावाच लागेल ना ?

यमुना—काका, ही जाहिरात त्रिवेणीच्या अभिलाषानें आणि हिचा त्याग करणाऱ्या कपाबाच्या मदतीनें कोणी तरी कपटानें दिली नसेल

त्रिवेणी:—तुम्हीं जरी मला लाथेनें झुगारून दिलें, तरी मी हे पाय सोडणार नाहीं. [अंक २ रा, पान ४८]

**येइ कळेना कीं हें । बहु दुरदूर परी लागुनि अंतरें राहे ।
जणुं ती भाविमहासंकटछाया आहे ॥ १ ॥**

यमुना—(एकीकडे) हिची मनोदेवता लवते त्याप्रमाणें जर हिच्यावर संकट आलेंच, तर तें कोणत्या दिशेनें येणार याची अटकळ मला थोडीफार झालेलीच आहे. त्या संकटापासून हिचें रक्षण करण्याकरितां व हिच्याविरुद्ध होणाऱ्या कपटाशीं कपटानेंच लढण्याकरितां मला अगोदर हिचा ताईत हस्तगत करून घेतला पाहिजे. मग लावा म्हणावें कसा शोध लावतां तो! (उघड) गडे त्रिवेणी, तुझी चित्तवृत्ति जी अशी उद्विग्न झाली आहे तिचें कारण केवळ ही जाहिरात, दुसरें तिसरें कांहीं नाहीं. या जाहिरातीच्या मुळाशीं प्रेम आहे कीं कपट आहे याची शहानिशा झाली, कीं आपोआपच तुझा उद्वेग नाहींसा होणार आहे.

त्रिवेणी—ती शहानिशा कशी होणार ?

यमुना—तें माझें काम. पण तें तडीला न्यावयाला कांहीं दिवस हा ताईत तुझ्यापासून दूर करण्याची जरूर आहे.

त्रिवेणी—गडे, हा ताईत अगदीं लहानपणापासून माझ्या गळ्यांत असलेला आठवतो. हा माझ्या जन्मदात्यानें बांधला असावा. कदाचित् माझ्या आईच्या हातांचाहि याला स्पर्श झाला असावा. माझ्या जन्मापासूनचा हा सोबती माझ्यापासून कधींहि दूर होऊं नये अशी माझी इच्छा असणें साहजिक आहे; त्यामुळें तो देण्यास माझा हात वाहत नाहीं. तरी पण, ज्याअर्थी तूं हें सारें माझ्या बऱ्याकरितांच करीत आहेस, त्याअर्थी मी तुजवर इतकासुद्धां विश्वास न ठेवणें कृतघ्नपणाचें होईल. हा घे. (देते.) पण हा जिवापलीकडे जपून ठेव हो.

यमुना—माझ्या त्रिवेणीनें जो ताईत इतके दिवस कंठांत वागविला तो माझ्याहि गळ्यांतला ताईतच राहणार. त्याला मी कशी विसंबेन बरें ? पण त्रिवेणी, हे वेडेविद्रे विचार डोक्यांतून काढून टाक, आणि मन जरा प्रसन्न ठेव.

त्रिवेणी—मी आपणाकडून यत्न करीनच.

यमुना—(स्वतःशीं) हिची उदासीनता कसेंहि करून घालविली पाहिजे. ही वाढत गेली तर हिच्या हातून एखादे वेळीं भलताच अविचार व्हावयाचा.

हिला उत्साह आणण्याचा मी आपणाकडून तर प्रयत्न करितेंच. पण या कामीं जोशिबुवांचाहि उपयोग करून घेतला पाहिजे. आणि हिला पुन्हा हुषारी वाटेपर्यंत हिजकडे लक्ष पुरवायलाहि त्यांना सांगितलें पाहिजे. या लक्ष पुरवण्याचा जर त्रिवेणीच्या मनाप्रमाणें परिणाम झाला, तर ती गोष्ट मलाहि इष्टच आहे.

[विश्वेश्वर व धुरंधर प्रवेश करितात.]

विश्वेश्वर—अरे, अजून तुम्ही येथेंच आहांत कीं ! फार वेळ झाला तर घरांत संशय येईलना ? [त्रिवेणी व यमुना जातात.]

विश्वेश्वर—जोशीबुवा, मी आपणाला एकांतीं बोलावण्याचें कारण जरा चमत्कारिक आहे. 'दुंदुभि' पत्रांतील ही जाहिरात आपण वाचली असेलच ?

धुरंधर—होय, वाचली आहे.

विश्वेश्वर—या जाहिरातीचा माझ्या हिताशीं बराच संबंध येतो. म्हणून हिच्यांत लिहिलेल्या वेळीं स्मशानांत कोण कोण येते, हें कळण्याची मला उत्कंठा लागली आहे. हें काम सांगण्याला योग्य असा आपणावांचून दुसरा मनुष्य मला दिसेना; म्हणून आपणास तसदी दिली.

धुरंधर—आपण मला थोरपणानें घरांत आश्रय दिलात, इतकेंच नाहीं, तर विश्वासाला पात्रहि ठरविलेंत, हे आपले मोठे उपकार आहेत. मी आपलें हें काम होईल तितक्या सावधगिरीनें पार पाडून आपला विश्वास अस्थानीं नाहीं असें आपल्या प्रत्ययाला आणीन, अशी आशा आहे.

[यमनकल्याण–केरबा]

कार्यभार कठिण फार मम शिरिं जो नियोजिला। ठरुनि पात्र त्या यश मिळविन धन्यचि तरी होइन ॥ धृ० ॥
परका मी परि आश्रय दिधला। स्वजन तेवि हा जन मानियला। या उपकारें असे बद्ध हा देह सोडविन ॥ १ ॥

तेथें बहुधा फार मनुष्यें जमणार नाहींतच ?

विश्वेश्वर—प्रत्यक्ष संबंध असलेल्या माणसांशिवाय इतर माणसें येऊं नयेत, म्हणून तर स्थळ आणि वेळ इतकीं विचित्र दिली आहेत. यामुळें कांहींजणाना ही निव्वळ थट्टा वाटेल, आणि बाकीच्याना स्मशानांत जायचा धीरच होणार नाहीं. आपण तेथून परत आलांत, कीं थेट माझ्या खोली-

कडेच या. मी दार तुमच्याकरितां मुद्दाम उघडेंच ठेवीन. [जातो.]

धुरंधर--(बाहेर येऊन स्वतःशीं) या जाहिरातीशीं शास्त्रीबुवांचा काय संबंध ? कांहीं का असेना. तिचा राजकुलीनाशींच विशेष संबंध पोहोंचत असल्यामुळें मला तेथें जाणें भागच होतें.

यमुना—(प्रवेश करून) जोशीबुवा, तुम्ही त्या दिवशीं माझ्या कानांत जी गोष्ट सांगितली, तिचा मोबदला म्हणून मी तुमच्या कानांत तुमच्या हिताची एक गोष्ट सांगूं का ?

धुरंधर--सांगितली तर मी मोठ्या आनंदानें ऐकेन.

यमुना—(एकीकडे) यांचें त्रिवेणीकडे चित्त वेधण्याकरितां मी तिची मनःस्थिती यांना जरा फुगवून सांगतें. (उघड) हें पहा, त्रिवेणी आज जरा बावरल्यासारखी झाली आहे. ती आपल्या जिवाचें कदाचित् कांहीं बरें-वाइटहि करून घेईल; म्हणून तिच्यावर सारखी पाळत ठेवा.

धुरंधर—यमुनाताई, मी या बातमीबद्दल तुमचा अत्यंत ऋणी आहें. तिच्यावर लक्ष ठेवण्यांत मी बिलकूल कसूर करणार नाहीं. तुम्हीं अगदीं निर्धास्त असा.

[पिलु-त्रिवट.]

ही न चिंता करा । मुळींही । हुरहुर मनिंची आवरा ॥ ध्रु० ॥
प्राण देहिं या राहे तोंवरि । स्वसखी कुशलीं अवधारा ॥ १ ॥
तिचा तुह्मांसम हितचिंतक हा । दक्ष असे तन्निष्ठ पुरा ॥ २ ॥

[जातो.]

यमुना—(स्वतःशीं) काका आणि त्रिवेणी मानितात त्याप्रमाणें हा ताईत नुसता मंत्राचाच आहे, कीं त्यांत कांहीं विशेष आहे ? पण हातच्या कांकणाला आरसा कशाला ? याचे हे दांत मोकळे करून हा उघडून पुन्हां बंद करितां येण्यासारखा आहे. पाहूंच या उकलून. (ताईत उघडते.) हा कागद कसला यांत ? (कागद काढते.) हा तर एक चमत्कारिक आकृति काढलेल्या कागदाचा वांकडातिकडा फाडलेला तुकडा आहे. या आकृतीवरून हा मंत्राचा ताईत दिसतो. हा ताईत मला दुसऱ्या कोणातरी मुलीच्या गळ्यांत बांधावा लागणार. तेव्हां हें यंत्र तूर्त आपल्याजवळ राहिलेलें बरें. पण हा

ताईत कोणाच्या गळ्यात बांधावा बरें? मी विचारांत काय पडलें? ती म्हाळसा गंगूताईच्या शिकवणीवरून अलीकडे बरीच चढून गेली आहे. तिच्यावरच याचा प्रयोग करून पाहूं. म्हणजे तिकडचीहि जरा मौज करायला सांपडेल. [जाते]

(जिल्हा—त्रिवट.)

विरस त्यांचा जो हो तदा। तत्कल्पना हास्यास्पदा ॥ ध्रु० ॥
विमलमृदुकमलरम्यानना। मधुरमधुसुरसवाङ्मोहना।
आशिच रमणींची भावना। वंचिता हो परी तत्क्षणा।
निरखुनी ती जणुं आपदा ॥ १ ॥

प्रवेश पांचवा.

(श्रीपति व म्हाळसा.)

म्हाळसा—मी न्हाई येऊं दियाची तुला घरामंदी.

श्रीपति—मला न्हाई येऊं येनार, तर मंग तूं चल माझ्यासंग भाईर.

म्हाळसा– मीबी न्हाई येनार. तुजी गांटच नग पडाया.

श्रीपति—इक्ता माजा कटाळा कशापायीं करतियास, म्हाळश्ये?

म्हाळसा—येच्याम्होर मला म्हाळसाबाई, म्हाळसाबाई म्हनाया व्हॊवं. आतां मी व्हनार सरदाराची रानी. आतां काय मला गाड्या, घोडी, म्येना, हाय कमी हाय? तुला चाकरी व्होवी असल तर ये माझ्याकड.

श्रीपति—म्हाळश्ये—

म्हाळसा—येक इळा सांगितलं न्हवं म्हाळसाबाई म्हन म्हून?

श्रीपति—तूं कितीबी मोटी सरदारीन जालीस तरीबी माजी म्हाळशी ती म्हाळशीच. तूं मला शिरपतराव म्हनाया लागलीस तर मला त्ये वंगाळ लागनार.

म्हाळसा—माज अल्डाय ल्येटुर तुला शिप्तरराव म्हनाया!

श्रीपति—बरं, पन् असं मला हाडहुड करायचं तुला कारन?

म्हाळसा— तुज्या कांबरुनास्नी वंगाळ घान मारतिया म्हन, आन् तुज ब्वोलनबी अक्षी कुनबटावानी हाय म्हन.

श्रीपति—आन् तुज हाय मोटं बामनावानी ? तसं म्हनशील तर मला तुज्यापुनबी जाड सबूद येत्याती. सपस्ट, अन्याव, अग्यान, इस्कूल—

म्हाळसा—पन तुला सिक्सन कुट हाय ?

श्रीपति—सिक्सन ? त्ये काय असतं ?

म्हाळसा—तूंच सांगनास. तुला मोटमोट सबूद लई ठाव हायती !

श्रीपति—ह्ये सिक्सन न्हाई बा ठावं. थांब आं–लक्सन, दिवाळसन, न्हाई जमना. हं, जमलंया, जमलंया–सिक्सन ही यक्सनीची भन असल. तिनं मंतर फुंकूनशान् तुला याड लावूनशान् सोल्डया. बोल, मी म्हनतो ह्ये खरं ना ?

म्हाळसा—मलाबी म्हाईत न्हाई सिक्सन म्हंजी काय त्ये.

श्रीपति—मंग तूं काय मला मगादरन हिनवाया लागलीस मला सिक्सन न्हाई म्हून ? आन् मी जर खिशामदून काल्डी येकांदी चीज, आन् म्हनलं ह्येच हाय सिक्सन, तर तूं न्हाई म्हून कसं म्हंगनार ?

म्हाळसा—मला ताईसाबांनीं सांगितलया, कीं तुला सिक्सन न्हाई म्हून.

श्रीपति—अस्सं ? तुला लागला हाय थ्वारामोठ्यांचा पदूर. मंग त्येंच्याम्होर माज काय चालनार ? म्हाळश्ये, जातुं वरं. (जाऊं लागतो. पुन्हा परतून जवळ येऊन) ह्ये पग, तूं आपल्या तोंडानं जा म्हून सांगितल्याबिगार ह्यो न्हाई जानार. बोल ! जाऊ व्हय ?

म्हाळसा—जा.

श्रीपति—(एकीकडे) इचीभन्, काय करावं आतां ? मला वाटलं, रागानं त्वांड आवळून बसल, आन् जा म्हूनशी न्हाई म्हनायची. पन फसलं त्ये समदं. आतां न्हाई त्येला विलाज. (तिजकडे पहात जातो.)

म्हाळसा—इक्ता मला राग आलाया ! असं वाटतया, त्येला फिरून इटकावा आन् खूप त्येचं काडावं. पन् त्यो ग्येलाच दूर.

यमुना—(प्रवेश करून) म्हाळसे, त्याला घालवून दिलंस ना ? फार चांगलें केलेंस.

म्हाळसा—ताईसाब, आपुन् अशी माजी पाट थोपाटली मंजी माजं दुक कमी व्हतं.

यमुना—दु:ख कशाचें ?

म्हाळसा—त्यो निगून ग्येला त्येचं.

यमुना—तो निघून गेला म्हणून तुला दु:ख होतें ?

म्हाळसा--तसं न्हव. मी त्येला श्या दिल्याबिगर त्यो निगून ग्येला म्हून.

यमुना—तसें असेल तर मग ठीक आहे. म्हाळसे, तुला श्रीमंत नवरा द्यावयाचें गंगूताईनें कबूल केलें आहेना ?

म्हाळसा—व्हय व्हय. त्येंच्यावर तर हाय माजं समदं.

यमुना--पण मुलीचा बाप श्रीमंत असल्यावाचून तिला श्रीमंत नवरा मिळायचें जरा जड जातें.

म्हाळसा—त्येला काय ताईसाब विलाज ? कारबारी करतां येतुया तसा बा न्हाई करतां येत.

यमुना--तें खरें. पण मी तुला एक ताईत देणार आहें. तो तूं गळ्यांत घातलास म्हणजे लागलीच एखाद्या श्रीमंत मनुष्याला तुझा बाप होण्याची बुद्धि होईल.

म्हाळसा--द्या तर त्यो ताईत.

यमुना--हा घे. (ताईत देते.) हा उद्यां पहांटेच्या मुहूर्तावर गळ्यांत बांधायचा. समजलीस ?

म्हाळसा—ह्यो तर तिरवेनीताईचा हाय.

यमुना--होय, तिचाच तो. तो मी तुझ्याकारितां मुद्दाम मागून घेतला आहे. याच्या अंगीं असा अद्भुत गुण होता, म्हणून तर काकांनीं तिला आपल्या मुलीप्रमाणें पोसलें. करशीलना मग मी सांगितलें त्याप्रमाणें ?

म्हाळसा—कां म्हून न्हाई करनार ? माजं त्यामंदी थ्वाडंच बंगाळ व्हनार हाय ! [जातात.]

प्रवेश सहावा.

(स्मशानांत चितेजवळ तोंडावर वस्त्र घेऊन श्रीपति निजला आहे. इतक्यांत एकीकडून धुरंधर व दुसरीकडून भार्गव प्रवेश करितात.)

भार्गव--(स्वतःशीं) जाहिरातींचा राजकुलीनांशीं संबंध असल्यामुळेंच स्वारी येथें आल्यासारखी दिसते.

धुरंधर--(स्वतःशीं) मी जाहिरातीनें आकर्षिला जाऊन येथें येणार, असें वाटून माझ्या संरक्षणाची तर्तूद करण्याकरितां भार्गवहि येथें तयार! खरोखर, माझ्या हितास इतका जागणारा दुसरा कोणीहि स्नेही मला मिळणार नाहीं. (भार्गवाशीं कुजबुजतो, व नंतर श्रीपतीस हलवून जागें करतो.)

श्रीपति--इचीभन् ड्वापच लागली व्हतां की!

धुरंधर / **भार्गव** }—(स्वतःशीं) काय कुणबी?

धुरंधर—कुणबीदादा, इकडे कोणीकडे अशा रात्रीं?

श्रीपति--जकड तुमी तकड मीबी. घरामंदी अक्षी ध्येकन चावत व्हती; म्हून क्येला इचार, मसनवाटींत येक ड्वा निजलं म्हंजी मानूस उटत न्हाईत ततंच लवंडावं. आतां कोन त्येकाचा न्हातो हत? [जातो.]

धुरंधर—(स्वतःशीं) वस्ताद आहे. आपणहि जावें. (भार्गवास मानेनें खुणावून जातो. श्रीपति प्रवेश करून धुरंधराच्या पाठोपाठ जातो. त्याचे मागोमाग भार्गव जातो.)

प्रवेश सातवा.

धुरंधर--(स्वतःशीं) त्या कुणब्याचा जाहिरातीशीं काय बरें संबंध असावा? कांहीं असो. तो आल्याची बातमी शास्त्रीबुवांच्या कानांवर घालावयाला विलंब करितां उपयोगी नाहीं. (खोलीच्या दारावर हलकेंच थाप मारितो. दार उघडतें व विश्वेश्वरशास्त्री बाहेर येतात.)

विश्वेश्वर--कां? जोशीबुवा, काय बातमी आणिलीत?

धुरंधर—स्मशानांत एकच इसम काय तो आला होता; आणि तो जातीनें कुणबी होता.

विश्वेश्वर—कुणबी? बरें त्याचें वय काय असावें?

धुरंधर—रात्र अंधारी असल्यामुळें आणि त्यानें तोंडावरून वस्त्र घेतल्यामुळें मला वयाचा अंदाज करितां येईना.

विश्वेश्वर—(स्वत:शीं) अरेरे! या प्रकाराला अटकळीपलीकडचें हिडिस स्वरूप येऊं पहात आहे. तर काय, त्या ब्राह्मणापाशीं ज्यानें मुलगी ठेविली तो कुणबी होता? आणि तो ब्राह्मण होता असें त्या ब्राह्मणानें मला सांगितलें, तें खोटेंच का? अरेरे! हें बिचाऱ्या त्रिवेणीला कळलें तर तिची काय अवस्था होईल? (उघड) बरें, त्याच्या वर्तनांत कांहीं संशयास्पद असें तुम्हांला दिसून आलें का?

धुरंधर—मी त्याला स्मशानांत येण्याचें कारण विचारलें, तेव्हां तो त्याला कांहीं तरी उत्तर देऊन तेथून निघून गेला. पण मी परत येतांना मागें वळून पाहिलें, तेव्हां तो मागोमाग येतांना दिसला, व मी घरांत शिरेपर्यंत तो सारखा माझा पाठलाग करीत होता.

विश्वेश्वर—जोशीबुवा, उद्यां मोठ्या पहांटेस घरांतील सर्व मंडळींना उठवून आरामबागेकडे घेऊन जा. सूर्योदयापूर्वीं तुम्हीं तेथें पोहोंचलें पाहिजे.

[जातो.]

धुरंधर--(स्वत:शीं) हा काय प्रकार आहे कांहीं कळत नाहीं.

[दरबारी कानडा–एका.]

शंकिता भयाकुलाहि । मति ही होई ।
काय सखीतें संकट येई ॥ धृ० ॥
शोधुनिया झाणि तयासि । सोडवीन मग तियेसि ॥
तोंवरि नच सुचत कांहिं ॥ १ ॥

याचा त्रिवेणीशीं संबंध असला पाहिजे, असें मात्र यमुनेच्या सूचनेवरून उघड दिसतें खरें. अरे, पण तिच्या सूचनेप्रमाणें मला त्रिवेणीकडे लक्ष पुरवायला अजून फारसा वेळच झाला नाहीं. हें काय वाजलें? आणि त्या दारामागून लुगड्याचा पदराहि नाहींसा झाल्याचा भास झाला. त्रिवेणीच ती! पण या वेळीं ती एकटी अंगणांत जाण्याचें कारण काय? यमुनेनें सांगितल्याप्रमाणें भलतेंसलतें करण्याचें तर तिनें योजिलें नाहींना? तसें असेल तर मला धांवतच तिच्या मागोमाग गेलें पाहिजे. मात्र अंगणाचा भाग माझ्या चांगल्या परिचयाचा नाहीं ही एक अडचणच आहे. [जातो.]

प्रवेश आठवा.

[त्रिवेणी बिहिरीच्या कांठीं उभी आहे.]

त्रिवेणी—(स्वतःशीं) दार वाजलें तेव्हां मला कल्पनाहि आली नाहीं, कीं ते बाबांना अशी भयंकर बातमी सांगणार आहेत. आज सकाळपासून बाबा त्या जाहिरातीसंबंधानें चौकशींत होते, म्हणून मी तेव्हांपासून सारखी पाळतीवरच होतें. ते बाबांच्या खोलींत गेल्याबरोबर त्यांनीं मजबद्दल काय बातमी आणली आहे, तें जाणण्याची उत्कंठा वाटून मी त्या दाराच्या आड उभी राहिलें मात्र, तोंच ते वज्रासारखे शब्द कानांवर आदळले. महाराज, ज्या मुखानें आपण माझ्याशीं ते मधुर सांत्वनपर शब्द बोललांत, त्याच मुखानें मला ही दारुण वार्ता ऐकविलीत ना ?

[भीमपलास–त्रिवट]

कैंवि वर्षावें शशीनें करांनीं गरला ॥ ४० ॥
मधुरशा वदा आपुल्या वाणीला ।
का विषसमान त्या स्त्रवणें वार्तेला ॥ १ ॥

पण तुम्हाला काय माहीत, कीं, मी दाराआड उभी राहून ऐकत आहें ? हरहर ! मी हा लोक सोडून गेलें असें बाबांना कळलें, म्हणजे त्यांचा जीव शोकानें कासावीस होईल. माझ्या नांवानें हंबरडा फोडून ते आकांत करतील. पण बाबा, तुमच्याचकरितां बरें मी हें साहस करीत आहें ! तुम्ही अत्यंत पवित्र आचरणाचे आणि स्नानसंध्याशील ब्राह्मण. यापुढें मी शूद्रकन्या तुमच्या घरांत राहिलें असतें तर तुम्हांला केवढें संकट वाटलें असतें तें वाटूं नये, हाच या आत्मघाताचा हेतु आहे. आणि आपल्या सेवेचें जें पुण्य माझ्या पदरीं माझ्या भाग्यानें आजवर पडलें आहे, तें या महत्पापापासून माझा उद्धार करील अशी माझी खात्री आहे. महाराज, आपण मला राजपद मिळण्याविषयीं जें भविष्य केलें होतें, तें चुकलें म्हणून विषाद वाटूं देऊं नका. तें वास्तविक पहातां खरेंच ठरलें आहे. कारण आपण मनानें राजे शोभण्यासारखे आहांत, आणि मी आपणास मनानें वरिलेंच आहे. याहून उच्च राजपद कोणतें असणार आहे ! (पडद्यांत—' त्रिवेणी, थांब, थांब, असें धाडस करूं नकोस ! ') तेच आले वाटतें. देवा, त्यांना आणि बाबांना सुखी ठेव.

(विहिरींत उडी टाकते.)

धुरंधर—(प्रवेश करून)—अखेरीस तिनें माझें कल्याण चिंतून टाकलीच उडी! या विहिरीला पायऱ्या आहेत, पण त्यांनीं उतरण्यापुरता अवकाश राहिला नाहीं. येथूनच उडी टाकावी. (उडी टाकतो.)

(धुरंधर त्रिवेणीला घेऊन पायऱ्यांवरून चढत वर येतो.)

धुरंधर—त्रिवेणि, डोळे उघड आणि माझ्याकडे पहा. उडी टाकतांना माझें कल्याण चिंतिलेंस, आणि आतां माझें अकल्याण करायला कां प्रवृत्त झाली आहेस ? तूं जर मला सोडून गेलीस, तर त्याहून मोठें असें माझें कोणतें अकल्याण होणार ? तूं आजपर्यंत नुसतें दुःखच भोगलेंस, सुखाचा शब्दहि तुला ऐकायला मिळाला नाहीं. पण यापुढें तुला सुखांत ठेवणें माझें कर्तव्य राहील. नाहीं ना तुला माझी दया येत ?

त्रिवेणी—(सावध होऊन)—मी कुठें आहें ?

धुरंधर—अहाहा ! शेवटीं माझी प्रार्थना सफल झाली ! त्रिवेणि, तूं आपणाबर आणि आपल्या प्रियजनांवर केवढें तरी संकट आणायला उद्युक्त झाली होतीस ? गेलें ना मघांचें वेड डोक्यांतून ?

त्रिवेणी—आठवलें सारें माझें दुर्दैव ! महाराज, कांहो माझें यातनामय जीवित लांबवीत आहांत ? मी शूद्राची मुलगी आहें, असें आपल्याच मुखानें मला कळलें. आतां बाबांना जें संकट वाटेल, त्यांतून त्यांची सुटका करण्याकरतांच मी प्राण देणार होतें; स्वार्थबुद्धीनें देणार नव्हतें.

धुरंधर—त्रिवेणि, तुझ्या कोणत्या कृत्याच्या मुळाशीं स्वार्थबुद्धि असते, म्हणून याच्या मुळाशीं असेल ? तुझ्या जीविताचें जीवनच परोपकार हें आहे. पण मघांचें धाडस करतांना तूं केवळ आपल्या बाबांचाच विचार केला होतास. इतरांना काय वाटेल इकडे तुझें अगदींच दुर्लक्ष होतें !

त्रिवेणी—मी गेलें तर काकू आणि गंगूताई यांचेंहि कल्याणच झालें असतें.

धुरंधर—यांशिवाय तुझें प्रेमाचें दुसरें माणूसच नाहीं म्हणतेस ?

त्रिवेणी—एक माणूस आहे; आणि त्याची आठवण मी उडी टाकतांना केलीहि होती.

धुरंधर--तुला त्याची आठवण क्षणभरच झाली असेल. पण तुझा प्राणत्यागाचा हेतु सिद्धीस गेला असता, तर तूं त्याला जन्मभर तुझी आठवण काढीत रडत बसविलें असतेंस.

त्रिवेणी—मी वांचून तरी त्यांना काय फायदा होणार ?

धुरंधर—काय फायदा होणार ? जन्मभर तुझ्या सुखकर संगतींत वास व तुझ्या सद्गुणांचें अनुकरण करण्याची सांधि, हा काय लहानसहान फायदा झाला कीं काय ?

त्रिवेणी—तें या जन्मीं शक्यच नाहीं ! ते ब्राह्मण, मी शूद्र. त्यांचा उगम विराटपुरुषाच्या मुखापासून, आणि माझा त्याच्या पायापासून.

धुरंधर—त्रिवेणि, तूं शूद्र आहेस हें अनुमान काढितांना तूं जरा घाई केलीस हें तुलासुद्धां कबूल करावें लागेल. पण जरी तूं शूद्र आहेस असें घटकाभर कबूल केलें, तरी शूद्री व ब्राह्मण यांचा अनुलोम विवाह करण्याला शास्त्राज्ञा प्रतिकूल नाहींच.

त्रिवेणी--शास्त्राज्ञा नसली तरी रूढि आहेना प्रतिकूल ? या रूढीनें आजपर्यंत किती तरी शास्त्राज्ञा पायांखालीं तुडविल्या आहेत !

धुरंधर--ज्या राक्षसी रूढीनें अनेक दिव्य शास्त्राज्ञा पायाखालीं तुडविल्या आहेत, तिला पायाखालीं तुडवून त्या धर्माज्ञा पूर्ववत् स्वस्थानारूढ करणें हेंच प्रत्येक खऱ्या धर्मनिष्ठाचें कर्तव्य आहे. त्रिवेणि, ज्या रूढीनें अनुलोम विवाह बंद करून जातींजातींमधील सख्य नाहींसें केलें, त्या रूढीला झुगारून देऊन तुझा वल्लभ तुझ्याशीं विवाह करण्याला तयार आहे. मात्र तूं पुन्हा आत्महत्त्या करणार नाहींस, अशी प्रथम शपथ घे.

त्रिवेणी--पुन्हा आत्मघाताचा प्रयत्न मी करणार नाहीं, असें मी कबूल करतें, आणि माझी कबुली हीच माझी शपथ समजावी. मात्र ही कबुली मी वल्लभप्राप्तीच्या आशेनें देत नाहीं. कारण, माझा वल्लभ जरी माझ्याकारितां उदारपणानें समाजाचा रोष आपणावर ओढून घ्यायला तयार झाला, तरी त्याच्या औदार्याचें अनुकरण करून त्याचें त्या रोषापासून रक्षण करणें हें माझेंहि कर्तव्य आहे.

धुरंधर—त्रिवेणि, तुझ्या गुणांची जों जों अधिक परीक्षा पहावी, तों तों

ते अनंत दिसूं लागतात. तुझा सहवास हें एक उदार शिक्षणच आहे.

त्रिवेणी--आतां परत चलायचेंना ?

धुरंधर—खरेंच, तूं थंडीनें काकडून गेली असशील. (तिला उठवितो.) अरे, हें काय ? डोक्यावरून सारखें रक्त वाहात आहे. विहिरींत दगड लागून डोक्याला खोंक पडलेली दिसते. मध्यंतरीं पाण्यामुळें रक्त थांबलें असावें, पण तें आतां पुन्हा जोरानें वाहूं लागलें. उद्यां पहांटे लवकर उठून आपणां सर्वांस आरामबागेंत जावयाचें आहे. तेव्हां लवकर घरांत जाऊन आपणांस निघण्याची तयारी केली पाहिजे. शिवाय या गोष्टीचा कोणास संशय येऊं नये अशी तजवीजहि केली पाहिजे. तुझी खोंक केसाच्या आच्छादनाखालीं झांकलेली असल्यामुळें ती कोणाला दिसणार नाहींच. (जातात.)

अंक तिसरा.

प्रवेश पहिला.

(यमुना व म्हाळसा)

यमुना—म्हाळसे, ताईत मीं म्हटल्याप्रमाणें पहाटेच्या मुहूर्तावर गळ्यांत घातलास ना ?

म्हाळसा—अशी प्हाट बगा. समदी मनुक्षं वाड्याभाईर पल्डी, आन् तवाच म्या ह्यो ताईत गळ्यामंदी घालून दिला.

यमुना—सारीं माणसें गेलीं का निघून आरामबागेंत ?

म्हाळसा—बाबासाब हतच हायती. यमुनाताई, मला योक लई मोठी आर लागलिया बगा.

यमुना—तुला असली कोणती काळजी लागली आहे ?

म्हाळसा—बाबासायबांनीं ह्यो ताईत पगितला, आन् त्ये मला आपली पोरगी म्हनाया लागल, तर मंग ?

यमुना—वेडी कुठची ! अग, या ताईतानें त्यांजवर एकदां आपला प्रताप गाजविला आहेन; तेव्हां त्याच्यासंबंधानें तो निरुपयोगीच झाला आहे. एका मालकाबर त्याचा दोनदां अंमल चालत नाहीं, समजलीस ?

म्हाळसा--आतां पल्डा माजा जीव खालीं. जर का त्येनी मला ताई-साब म्हटलं असतं, आन् माजं लगानबी लावून दिलं असतं राजासंग, तर ताईसाब माझ्यावर राग्याजल्या असत्या न्हव का ? आन् त्येनी माजी चाक-रीबी काढूनशान् नसती का घ्येतली ?

यमुना--म्हाळसे, तें असूं दे. आतां कोणी श्रीमंत मनुष्य येऊन तुला जर आपली मुलगी म्हणूं लागला, तर तूं काय करशील, सांग बरें ?

म्हाळसा--मी त्येच्या मांडीवर बसन, त्येच्या गळा पडन, आन् म्हनन, बाबा, माज्या जल्माअदुगर भ्येटला व्हतास, त्येच्यावर आज पुना भ्येटलास; सोबतया न्हव तुला ह्ये ?

यमुना--म्हाळसे, तूं एवढी घोडमुलगी, त्यांच्या मांडीवर का बसणार ?

आणि तुझी त्यांच्याशीं भेट तुझ्या जन्मापूर्वी झाली, असें का म्हणणार ? वा ग ! असें वेड्यासारखें बोलूं लागशील, तर ते तुला आपली मुलगी कबूलच करणार नाहींत.

म्हाळसा— मंग काय म्हनूं म्हनतां ?

यमुना—ते तुला काकांपासून मागून घेऊं लागले, तर तूं त्या गोष्टीला आपली नाखुषी दाखविली पाहिजेस; आणि त्यांच्याबरोबर जाणार नाहीं असा हट्ट धरून बसलें पाहिजेस.

म्हाळसा—आन् त्येबी त्येला व्हय म्हनाल तर मंग ?

यमुना—ते कबूल होणारच नाहींत. झाले तर ताईताचा प्रभाव तो काय ?

म्हाळसा—आं, त्ये तर मी भुलल्येच व्हत्ये.

यमुना—मग मी जाते आतां, तूं अशीच येथें उभी रहा. (जाते.)

म्हाळसा—(स्वत:शीं) आतां माजा बा म्हून कोन येतुया, देव जान ! त्येच्या मिशा इचवाच्या नांगीवानी अक्कडदार असत्याल, का कंगव्यावानी छप्परदार, का झेंडुवानी झुबकदार असत्याल ? झुबकदार मिशा मला लई ग्वाड दिसत्यात. नग त्या इचवाच्या नांगीवानी मिशा ! त्यो माजा मुका घ्याया ग्येला आन् त्येनी डंख मारला तर ? कल्ल असल तर लईच नामी. कल्लवाला लई शिरमंत दिसतुया. दाडी मातुर वंगाळ ! येकादा दाडीवाला माज्या त्वांडाम्होर त्वांड आनील तर मेल्याची दाडी उपटूनशान हातामंदीच येईन ! अर, पन् ह्ये कोन ? कोतवाल आन् शिरपति ! ह्यो शिरप्या माजा बा व्हनार व्हय ? मंग ब्येस. त्येनं माजा मुका घ्येतला तर मंग न्हाई न्हाई म्हनायची.

(खंडेराव व श्रीपाति येतात.)

खंडेराव—(स्वत:शीं) या झाइरातीनं तर लई गडबड उडवूनशान दिलीया. पारथिवराजानींबी मला पुसलं, कायर मसनवाटींत कोन कोन आलं व्हतं ? आन् जवा का म्यां जोशीबुवाचं आन् त्या डोक्संवाल्याचं नांव सांगतलं, तवा त्येनी मला इनामबी दिलं. पंडतम्हाराजबी म्हंगाल, येका न्हाई येकाच्या घरीं तायताची प्वार गवासल, तर मोटं इनाम देईन म्हून. आन्

बढतीबो येनार हायती. (उघड) पोरा, तुला लिवाया येतया कायर ?

श्रीपति—येतया वाईच. पन त्ये मोडीगिडी न्हाई येत, बाळबूद येतया.

खंडेराव—आपलं घरानं बाळबुद, तवा आपनास्नी बाळबुद लिवनंच व्होवं.

श्रीपति—पन त्ये मुंग्यावानी न्हाई येत, भोपळ्यावानी मोटंमोटं येतं.

खंडेराव—मंग त्येच्यामंदी काय सरम हाय ! आपलं घरानं मोटंबी हाय. तवा लिवनंबी मोटं व्होवं. आतां तूं ह्ये कर. ल्ही येक मोठ्या मोठ्या अक्सराची झाइरात बाळबुदीमंदी, आन् ये न्येउन येकांद्या शेपखान्यांत.

श्रीपति--पन काय बुवा लिवावं झाइरातीमंदी ?

खंडेराव—अर, काईबी चालल; पन सही मातुर येताळाची व्होवी. योका झाइरातीला दोन इनामं, आन् वर वढतीबी. अर ह्ये काय ? हतं तर समदं वसाड दिसतया. आन् घरामंदली मानसं काय जाली ? ही येक प्वार मातुर दिसतिया. हिलाच इचारून पगूं. पोरी, घर वसाड काग दिसतया ? घर बांधत्यात त्ये न्हान्यापायीं का वसाड ठेवन्यापायीं ?

म्हाळसा--समदी मानसं ग्येली हायती आरामबागमंदी. मी येकली आन् बाबासाब हायती घरामंदी. दुसरं कुन्नबी न्हाई.

खंडेराव--मला प्वार व्हावी, बाबासाब नग.

श्रीपति--(स्वतःशीं) घरामंदी चिटपाखरूबी न्हाई ह्ये लई ब्यास जालं. (म्हाळसेस एकीकडे) म्हाळश्ये, मी हतं आपनहून न्हाई आलों. बाबानीं आनलया. तुज्याच गळयाच्यान्. अर इच्या ! ह्ये काय लागतया हत ? ह्यो तर ताईत. आन् ह्यो हत कंदी आला ?

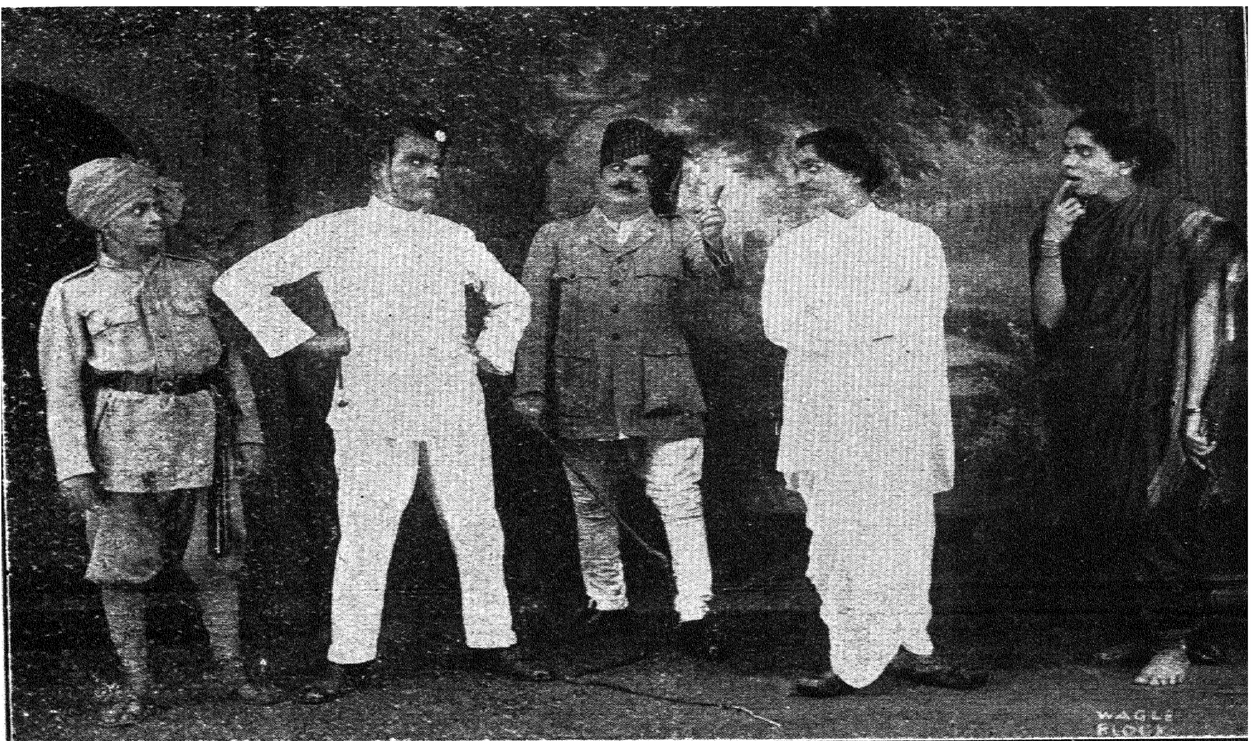
म्हाळसा—आजपोतुर ह्यो व्हता दंडामंदी. आतां घातलाया गळ्यामंदी.

खंडेराव—काय म्हनूतुयास, पोरा ? ताईत हाय काय त्यो ? असल न्हाईतर गळसरी बिळसरी.

श्रीपति—गळसरी जस्ताची असती व्हय ? मला अजूनबी ल्येंडगळ म्हंता जनु !

खंडेराव—जस्ताचाबी हाय म्हंतोस ! रुप्यागिप्याचा त न्हव ?

श्रीपति--मला येतं वळकाया जस्त आन् रुपं.

धुरंधरः—मी ? आणि महाराजांचा खून करणार ? [अंक ३ रा, पान ८०]

संग चल, ही म्हंतिया न्हाई.

विश्वेश्वर—पण ही तुमची मुलगी कशावरून ? कांहीं खूण सांगाल कीं नाहीं ?

खंडेराव—हंग, ह्ये बरं इचारलं. मी हिला टाकली तवा खून म्हनूनशानी हिच्या गळ्यामंदी ह्यो जस्ती ताईत अडकावूनशानी दिला व्हता.

विश्वेश्वर—(एकीकडे) माझी शंका खरी झाली. त्रिवेणी, हें तुला कळलें म्हणजे तूं प्राणच टाकशील. पण कळण्याची तरी जरूर काय ? कोतवाल जर म्हाळसेलाच आपली मुलगी समजताहेत, तर आपण तरी त्यांच्या आड कां या ? हें उघड यमुनेचें कारस्थान दिसतें आहे. (उघड) कोतवालसाहेब, तुमची जर हिच्याबद्दल खात्री झाली असेल, तर माझेंहि कांहीं म्हणणें नाहीं. तुम्ही तरी उगीच भलत्याच मुलीवर खोटा हक्क कशाला सांगाल ? तुमची मुलगी तुम्हाला मिळाल्याबद्दल मला पावती द्या म्हणजे झालें. त्या पावतींत तिच्या खाणाखुणाही लिहून ठेविलेल्या बऱ्या !

खंडेराव—बाबासाब, तुमी काई झालं तरी शहानसुर्त गिरस्त. तुमी या अडानी पोरीवानी घासघीस न्हाई घालायच. आतां पावती म्हंता तर त्यें मला हाय कबूल. पन माझा जेवना हात जरा दुखतुया. तवा म्हंटलं तुमीच पावती लिवा; अन् मी तिच्यावर सही येतो. मग तर जालं न्हव ?

विश्वेश्वर—आणखी काय पाहिजे ! (पावती लिहूं लागतो) हं, सांगा आतां हिच्या खुणा.

खंडेराव—पोरा, सांग बिगी बिगी तिच्या निशान्या.

श्रीपति—सांगतुया. (म्हाळसेस एकीकडे) म्हाळश्ये, तूं माजी भन हायस ह्ये मला कंदीबी न्हाई खरं वाटायचं. हत काईंबी भानगड दिसतिया.

खंडेराव—पोरा, आतां घरीं गेल्यावर आपल्या भनीसंग बोलत बस व्होवं तित्कं. हत नग लावूं आतां उशेर. प्वार बिचकून जाईन पुना येकांदी.

श्रीपाति—परतम इचा ढवळा रंग लिवा, बाबासाब. मंग ह्ये काजळावानी काळ डोळ लिवा. रागूच्या चोचीवानी नाक लिवा. कमानीवानी भिवयाबी लिवाया नका इसरूं. ह्यो हनुटीवरचा तीळ लिवा, आन् ह्यो गालावरचा तीळ, त्यो तर अदरून लिवा. हाय न्हान, पन अक्षी ग्वाड ! चांदा-

बरची तीट जनू !

खंडेराव— ह्यो तीळ आठवतुया मला. लई ग्वाड हाय ! अक्षी सक्रातीच्या तिळावानी !

श्रीपति—(एककिडे) आन् मी हात लावल्याबरूबर सक्रातीच्या तिळावानी त्येच्यावर काटाबी उटला. (उघड) आन् ह्ये काळभ्वार क्यास गुडग्यापातुर लोंबत्यात.

खंडेराव—ह्येबी माज्या ध्येनांत हाय. न्हानपनीबी असच गुडग्यापातुर व्हत. बाबासाब, ह्ये इक्त लांब क्यास कागदामंदी मावत्याल ? न्हाई मावल तर बुचडा करूनशान् घाला, मंजी जालं.

श्रीपति—ह्ये गुलाबी गालबी लिवा. मातुर काळ्या शाईनं लिवूं नका. त्येला लालुंगी शाई व्होवी.

खंडेराव—शिरप्या, तूं तर त्वोंडावरच्या निशान्या सांगाया इक्ता योळ घ्येतलास. हिला हात पाय हायती का न्हाई ?

विश्वेश्वर—कांहीं जरूर नाहीं. पुरे झालें. करा सही. (कोतवाल सही करतो. पडदा पडतो.)

भार्गव—(प्रवेश करून स्वतःशीं) याच घरीं ताइताची मुलगी आहे, अशी बातमी यमुनेकडून मिळाली मात्र, आणि मी ताबडतोब धांवतच आलों. माझी ताई दिसली, त्यामुळें डोळ्याचें सार्थक झाल्यासारखें वाटतें. पण हिचा बाप ब्राह्मण असावा असा बाबांच्या मृत्युपत्रावरून माझा समज झाला होता. आणि हा कोतवाल तर आहे कुणबी. याचा मेळ कसा घालावा ? मृत्युपत्राचे वेळीं बाबा शुद्धीवर तरी नसावेत, किंवा या कोतवालानें आपली मुलगी आपल्या उपाध्यायाबरोबरच बाबांकडे पाठविली असावी. कांहीं असो. मीं जाहिरात दिल्यापासून चांगलाच उपयोग झाला. काल धुरंधरमहाराज स्मशानांत भेटले होते. तेव्हां त्यांचें मन गंगूबद्दल बरेंच विटलेलें दिसलें. तेव्हां आतां माझ्या ताईची त्यांजकडे गोष्ट काढायला कांहीं हरकत नाहीं. आमचे धुरंधरमहाराज विलायतेंत राहिल्यामुळें त्यांची जातीसंबंधानें फारशी तक्रार येणार नाहींच. कुणबी भाषेची आणि रीतीभातीची जरा अडचण आहे, ती थोड्या दिवसांच्या शिक्षणानें घालविता येईल. आतां कसेंहि करून ताईची

एकांतीं गांठ घेऊन तिला महाराजांच्या भेटीसाठीं तयार केली पाहिजे.

[जातो.]

प्रवेश दुसरा.

पार्थिव—(स्वतःशीं) कोतवालानें सांगितलें, कीं स्मशानांत ज्योतिषीबुवा आणि तो मस्तकशास्त्री असे दोघेजणच होते. अर्थात्‌च या दोघांपैकीं एकापाशीं ती ठेव असली पाहिजे. आतां पहिल्या प्रथम कोणाचें घर शोधावें बरें? पण मला इतका विचार कशाचा पडला? जोशीबुवा आजच पहांटे घरांतील साऱ्या मंडळीसह शहराबाहेर गेले आहेत असें कळतें; तेव्हां त्यांचेंच घर पहिल्यानें शोधावें, म्हणजे आपणाला कोणाचा अडथळा येणार नाहीं. कोणी विचारिलेंच, तर तोतयाच्या संशयावरून ज्योतिषीबुवांच्या सामानाची झडती घ्यावयाची आहे, असें यावें सांगून झालें. आज आपली मोडकी जहागीर चांगली सांवरणार असें माझें मन साक्ष देत आहे. हा आलोंच कीं वाड्यापाशीं. अरे, हें काय आंत कोणी चिटपांखरूंहि नाहीं. हा विश्वेश्वरशास्त्री मोठा ऐदी बुवा! दार लावून घ्यायचेंहि विसरला. पण त्याचा हा ऐदीपणा आपल्या पथ्यावरच पडला आहे. नाहींतर नसता त्रास करावा लागला असता (इकडे तिकडे फिरून) ही दिसते आहे पाहुण्यांची खोली. ही लोखंडी पेटी कोणाची असावी बरें? संशय कशाला? पेटीवरील नांवच त्या जोशाची मालकी दाखवीत आहे. आतां कुलुपावर प्रयोग करूं या. (कुलुप हत्यारानें काढून पेटी उघडतो.) अरे, हें काय? हीं उंचीं वस्त्रें दिसतात, आणि हे मोत्यांचे हार आणि कंठी. माझा तर्क निखालस खरा ठरला. हीच ती ठेव; आणि हिच्यावर माझीच मालकी आहे. कारण हल्लीं शहरांत मजवांचून दुसरा राजकुलीन आहे कोण? धुरंधर तर अजून बंदरांतच आहे. हे कपडे ओळखीचे वाटतात. धुरंधराच्या चित्रांत होते तसेच हुबेहुब दिसतात यांत संशय नाहीं. (पेटीभोंवतीं पाहून) अरे बापरे! येथें हे रक्ताचे थेंब कोठून आले? थेंबांची सारखी रांग लागली आहे. (जमिनीकडे पहात फिरतो.) खास येथें कांहीं तरी काळेंबेरें आहे. ज्याअर्थीं या वस्तु धुरंधराच्या त्याअर्थीं हें रक्तहि त्याचेंच यांत तिळप्रायहि शंका नाहीं. बरें, पण धुरंधर असा

एकटा या ठिकाणीं आला तरी कसा? त्या जाहिरातीनेंच त्याला येथें आकर्षून आणिलें खास. तिनें मलाहि दोन दिवस वेड लाविलें होतें. धुरंधरा, एक तोतया तुझी गादी बळकावयाला टपला आहे, हें माहीत असतांना तूं आपले प्राण संकटांत कां घातलेस? त्या तोतयाचेंच तर हें कारस्थान नसेलना? हो, त्याचेंच दिसतें. आणि तो ढोंगी ज्योतिषीच तोतया. कारण, मी धुरंधरासारखाच दिसतों का, असें त्यानें आपल्याला विचारलें होतें, असें कोतवाल काल म्हणत होता. अरे दुष्टा, विश्वासघातक्या! शेवटीं आपला डाव साधलासचना? डाव साधून पळून जाण्याचा तुझा बेत आहे. पण आतां पळशील किती? हा पार्थिव तुझा कुत्र्यासारखा पाठलाग करून तुला न्यायासनासमोर खेंचून आणील. प्रयागपंडितांकडे जाऊन त्याला पकडण्याचा हुकूम आधीं हस्तगत केला पाहिजे. [जातो.]

प्रवेश तिसरा.

[म्हाळसा व श्रीपति.]

श्रीपति – म्हाळश्ये—म्हाळश्ये—

म्हाळसा—काय म्हंतोस, शिरपतिभाऊ?

श्रीपति—म्हाळश्ये, हात जोडतुया तुला, पन मला ह्ये बंगाळ भाऊ भाऊ म्हनूं नग.

म्हाळसा—आजपोतुर तूंच न्हवता का म्हंगत, तुजं माजं अक्षी जवळचं नातं व्होवं म्हून. तूंच सांग भावापुन जवाळचं नातं कुटलं? मी तुज्या पाटची भन दिसत्ये खरी.

श्रीपति—पिरतीन तुला पोटाशीं धराया जातु, आन् तूं म्हंतीस मी पाटची म्हून! तुजी माजी पिरीत कोनाला पगवना म्हून त्येन हा समदा वरमघ्वाटाळा क्येलान् काय! त्ये समदं दिसतया त्या गंगूबाईचं कारस्तान. अग गंगूबाई, आमच्या खऱ्या पिरितीमंदी तू बिब्बा घातलायास, तर तुज्या मनावार्नी तुलाबी राजा दादला न्हाई गवसायचा!

म्हाळसा—अर, गप. त्यो पग माजा बा आन् दुसरा कोनसा येतुया. भाईर जा. (श्रीपतीला बाहेर ढकलिते. खंडेराव व प्रयागपंडित येतात)

प्रयाग०—तुम्ही जेव्हां तिजवरचा आपला हक्क दाखविला, तेव्हां ती मुकाट्यानें तुमच्याबरोबर यायला कबूल झाली का ?

खंडेराव—न्हाई जी सरकार, अक्षी वाघनीवानी आली चवताळून माज्या अंगावर पगा. पन मंग जवा बाबासाब आले, आन् त्येनीं माज्या-वानी तीबी कुनबट हाय म्हनुन ध्येरलं, तवा त्येंचीबी खातरी जाली.

प्रयाग०—काय म्हणतां ? तिची भाषाचर्या कुणबटासारखीच आहे ?

खंडेराव—कुनबट मंजी अक्षी वंगाळ असं आपलं म्हननं हाय व्हय, सरकार ? आम्मी कुनबटं श्येतामंदी राबतों तवा बामनास्नी भाकुर मिळती ! त्ये कशाला, सरकार ! पिरथमीच्या पाटीवर कुनबटं नसती तर बामनास्नी बामन कोन ल्योक म्हननार व्हता ?

प्रयाग०—खंडेराव, असे रागावूं नका. तुमचा उपमर्द करण्याचा कांहीं माझा हेतु नव्हता.

खंडेराव—आनीबी वाईच बोलतो त्येची मापी करावी, सरकार. आमची कुनबी बोली बामनाच्या बोलीपुन वंगाळ कां म्हुन लागतीया ? ती शाळा-मंदी पोरास्नी पडवीत न्हाइत आन् तिच कुनी याकरनबी करीना म्हनून. याकरन असतं आन् तिच्या पोत्या लिवल्या असत्या, मंजी मंग तिला कोनीबी वंगाळ म्हनाया ग्येला नसता.

प्रयाग०—खंडेराव, माझी मुलगीच जर कुणबी भाषा बोलत आहे, तर मी तरी तिला वाईट कसें म्हणेन ? तुम्ही विनाकारण इतके रागावलांत.

खंडेराव—ही पगा आपली ल्येक, सरकार.

म्हाळसा—ह्यो आनिक योक माजा बा होऊनश्यान आलाय. मानसाला दोनदोन बा असत्यात जनु !

प्रयाग०—हिचे नाकडोळे बऱ्यांपैकीं आहेत खरे. पण माझी मुलगी हिच्यापेक्षां बरीच सुरेख असेल, असा माझा समज होता.

खंडेराव—गरीबीचं न्हानं आन् उनातानामंदी हिंडनं पळूडं म्हंजी असंच हुयाचं.

प्रयाग०—तुम्ही म्हणतां तसेंहि झालें असेल, मी त्वेषाच्या झटक्यांत जो प्रमाद करून गेलों त्याचीं फळें माझ्या मुलीला भोगावीं लागत आहेत.

देवा ! माझ्या मुलीनें असा कोणता अपराध केला होता, कीं माझ्या पापाचें प्रायश्चित तिनें भोगावें ? बाळे, तुझें नांव काय ?

म्हाळसा—मला म्हाळसा म्हनत्यात.

प्रयाग—उद्यां आपण तुझें नांव बदलून तुला महालसा म्हणूं.

म्हाळसा—मंजी मला पालन्यामंदी घालायचा इचार दिसतुया. नग मला त्ये. तुमचं व्हावं तर बदला, पन माजं नांव न्हाई मी बदलूं द्येनार.

खंडेराव—सरकार, इची मिजास सरकारावानीच कडक दिसातिया.

प्रयाग—(एकीकडे) हा शिक्षणाच्या अभावाचा परिणाम. (उघड) बरें, मुली, तुला खायलाप्यायला काय पाहिजे तें सांग; म्हणजे तशी व्यवस्था करितां येईल.

म्हाळसा—आज सकाळपुन मला पुन्यान् बासुंदीच खाया द्येत्याती.

प्रयाग— मीच ती व्यवस्था केली होती.

म्हाळसा—त्येनं मला अक्षी वकारी आलिया. वाइच भाकर आन् लसनाचं तिकाट धाडूनशानी द्याल, तर लई ब्येस व्हईल पगा.

प्रयाग—(एकीकडे) हिची रुचिसुद्धां कायमची बदलून गेली ! (उघड) बरें, नेसायला हें जरीकांठी पातळ पाठवून दिलें होतें, तें तरी पसंत पडलें का तुला ?

म्हाळसा--इरिरित चिंदीवानी त्ये तवाच फाटून ग्येलया. पातळ न्येसा, आन् द्येवावानी बसा, त्ये कुनाला व्हावं ?

प्रयाग०—बरें, अंथरुणापांघरुणांची व्यवस्था तरी तुझ्या मनासारखी झाली आहे का ?

म्हाळसा—मला नग ह्यो पिंजरा. मला मुलूकभर लोळाया व्हावं. त्येच्यावर मगा मी जरा लवंडल्ये आन् बदाबदा खालीं पल्ड्ये. अन ह्ये घोंगटबी मला नग. त्येच्यामंदी शिरन तर वा पिसा ब्येकन कंदी न्हवती मला चावाया लागत्याल.

प्रयाग०—(एकीकडे) हिच्यासारख्या रानवट पोरीला अशा विलासांची काय किंमत ! (उघड) बरें, म्हाळसे, तो ताईत जरा पाहूं दे बरें मला ?

म्हाळसा—आन् त्यो तुमी मला परत दिला न्हाई तर ?

प्रयाग०—म्हाळसे, माझा विश्वास नाहीं तुला ? मी तुझ्याकरतां हजारों रुपयांचा खर्च करायाला तयार आहें, तो तुझा दीडदमडीचा ताईत पळवून नेईन ?

म्हाळसा—मला न्हाई कुनाचा इस्वास.

प्रयाग—बरें, मी तुला जर या ताईताच्या किंमतीच्या दसपट मोबदला दिला, तर तूं तो मला देशील ?

म्हाळसा—मंग पगीन

प्रयाग—हें घे. (तिला बक्षीस देतो व ती त्यास ताईत देते. स्वतःशीं) यांत मीं ठेविलेली खूण सांपडून ही नीच मनोवृत्तीची मुलगीच माझी मुलगी ठरणार का ? (ताईत उघडतो. स्वतःशीं) अरे, ताईत तर अगदींच रिकामा आहे. यांत ती खूण नाहीं, तर ही माझी मुलगीहि नाहीं. मुलगी न सांपडल्यामुळें मला आनंद झाला, असा आजच हा प्रथमतः ! (उघड) मुली, हा तुझा ताईत संभाळ. जातों मी. (तिला ताईत परत देतो)

म्हाळसा—बोलवाया कोन आल व्हत ? जातु म्हन !

प्रयाग—(खंडेरावास पलीकडे) कोतवाल, ही खास माझी मुलगी नाहीं. हिच्यामध्यें कृतघ्नपणाचा अंकुर असून हिला प्रत्येकाचा अविश्वास वाटतो. यांपैकीं एकहि दुर्गुण माझ्या कुटुंबांत नव्हता, आणि मजमध्येंहि नाहीं. सदभिरुचीचा अभाव ग्राम्य भाषा व संवयी या परिस्थितीमुळें अंगीं येतील. पण कृतघ्नपणा व संशयीपणा हे दुर्गुण आनुवंशिकच असावयाचे या ताइतानें तर खात्रीच झाली.

खंडेराव—(एकीकडे) माजं इनाम आन् बढती दोनीबी इरगळून ग्येली !

पार्थिव—(प्रवेश करून) पंडितमहाराज, घात झाला. आपल्या धुरंधरमहाराजांचा एका ज्योतिष्यानें कपटानें वध केला आहे. त्याला पकडण्याकरितां मला आपल्या सहीचा हुकूम पाहिजे आहे. मी प्रथम आपल्या वाड्यांत गेलों होतों. पण आपण येथें आहांत असें कळल्यावर घोडा दामटीत इकडे आलों आहें.

प्रयाग—पार्थिवराज, तुम्ही उन्हांतून आल्यामुळें तुमचें मस्तक भ्रमलेलें दिसतें. जरा विश्रांति घ्या, आणि मग बोला

पार्थिव—नाहीं हो, ही विश्रांतीची वेळ नाहीं. थोडा उशीर झाला तर त्या भामट्याला पळून जावयाला चांगलेंच फावेल.

प्रयाग—बरें आहे. आंत चला. तुमची हकीकत ऐकून घेतों आणि जरूर वाटल्यास तुम्हांला हुकूम देतों. परंतु त्याबरोबरच महाराज बंदरांत नाहींत कीं काय याचा राणीसाहेबांकडून खात्रीलायक खुलासा मागविला पाहिजे, आणि तोहि त्यांना या भयंकर प्रकाराचा सुगावा न लागेल अशा युक्तीनें. एवढ्याकरितां तुम्ही प्रथम एक खुद्द महाराजांच्या नांवचें व दुसरें राणीसाहेबांच्या नांवचें, अशीं दोन पत्रें लिहा. महाराजांच्या पत्राचें उत्तर ताबडतोब खुद्द त्यांच्याच हातचें यावें, अशी राणीसाहेबांना पाठवावयाच्या पत्रांत विनंति करा. पत्रें तुमच्याच हातचीं असल्यामुळें राणीसाहेबांना त्याविषयीं कसलाहि संशय न येतां महाराज बंदरांत आहेत कीं नाहींत याचा त्यांजकडून नक्की पत्ता लागेल. कोतवाल, ताबडतोब एक हलकारा आईसाहेबांकडे पाठवा.

[प्रयाग, पार्थिव व कोतवाल जातात.]

भार्गव—(प्रवेश करून स्वत:शीं)—सर्व मंडळी निघून गेली एकदांची. आतां ताईची एकांतांत गांठ घेतां येईल.

यमुना—(प्रवेश करून स्वत:शीं)—स्वारी घरून निघाली तेव्हांच मला वाटलें कीं, आपल्या प्रियकरणीची भेट घ्यायलाच निघाली आहे. बसा म्हणावें आतां आपली हेंगाडी प्रिया घेऊन.

भार्गव—ताई—

यमुना—(एकीकडे) म्हणजे ? हे हिला बहीण समजतात कीं काय ?

म्हाळसा—ह्यो कोन मला ताई म्हून हटकतुया ? आज सकाळपुन बा अन् भाऊ येंची अक्षी लूट चाललिया ! कुनीकडबी पगा, येकांदा बा म्हना भाऊ म्हना न्हायलाच म्होर येऊन उबा. हीं कवाड आन् बाऱ्याबी समद्या लावुनशानी टाकुया. न्हाईतर येकांद्या फळीमदून येकांदा बा न्हाईतर येकांदा भाऊ उडी मारून आमंदी घुसायचा !

भार्गव—ताई, किती वर्षांनीं तरी तुझी गांठ पडली ! तुझी माझी काय ती एका दिवसाचीच संगत. पन तेवढ्यांत तूं माझें मन आपलेंसें करून टाकलेंस. मी जेव्हां तुला कडेवर आणि खांद्यावर घेऊन खेळवलें, तेव्हां तूं

माझ्यापासून दूर देखील होईनास.

म्हाळसा—तुमीची मला कडवर आन् खांद्यावर घ्येतलय म्हनतां ? येकाच थिळला दोगादोगांनीं घ्येतलं, त्ये का माजी पालखी क्येली व्हती व्हय ? तुमी समदीजनं मला कडवर घ्येऊन थकला का भागला, ह्ये मला न्हाई ठावं ! पन माजं प्येकाट मातुर तुमच्या कडवर वसवसून अक्षी मोडून ग्येलं पगा !

भार्गव—तुला आजपर्यंत फार श्रम झाले. पण ते सारे दूर होण्याचा समय अगदीं जवळ आला आहे. तुझें लग्न लवकरच एका महाभाग्यशाली पुरुषाशीं लागावयाचें आहे. आणि नंतर तुला उत्तम शिक्षणहि मिळेल.

म्हाळसा—काय म्हटलंत ? सिक्सन ?

भार्गव—होय, शिक्षण.

म्हाळसा—आन् सिक्सन त्ये काय असतं ?

भार्गव—शिक्षण म्हणजे लिहायला वाचायला येणें आणि जगांतील सर्व उपयुक्त वस्तूंचें ज्ञान प्राप्त होणें.

म्हाळसा—बस, इक्तंच ? त्येचं यक्सनीबरूबर काईबी नातं न्हाई म्हनतां ?

भार्गव—तिच्याशीं त्याचा अर्थाअर्थी कांहींच संबंध नाहीं. हें जें तुझें अज्ञान आहे, तें सारें शिक्षणानें जाईल.

म्हाळसा—मंग त्येचा अरूथ ठावा न्हवता त्येच बरं व्हतं.

भार्गव—आज संध्याकाळीं तुझ्या भावी पतीची व तुझी गांठ घालून देतों; त्या वेळीं तूं तयारीनें रहा म्हणजे झालें.

म्हाळसा—र्‍हाईन. पन मंग लिवायला आन् वाचायला न्हाई शिकायची. आप सांगून ठिवत्ये.

भार्गव—तें पुढें पहातां येईल. मी जातों तर. (स्वत:शीं) माझी ताई जरी कुणब्यांत वाढलेली आहे तरी तिचें तेज कांहीं लपत नाहीं. तिची भाषा कुणबी खरी, पण तिच्यांतही मराठीची ढब बरीच दिसून येते. तिचें स्वत:च्या गुणांबद्दल जें पूर्ण अज्ञान आहे, तें चांगल्या सुशील मुलीसहि शोभण्यासारखें आहे. पण धुरंधरमहाराज हिच्याकडे माझ्याच दृष्टीनें पाहतील का ?

[कानडी—त्रिवट.]

जिव बावरा । स्थिर ना जरा । नच आसरा । आतां खरा ॥ ५० ॥

अनुकूल कार्या। नृप होइ का या। भीति माझ्या छळि अंतरा॥१॥

कांहीं होवो! प्रयत्न करण्याचा मी निश्चय केला आहे. यश देणार तो परमेश्वर आहे. [जातो.]

यमुना—आतां येथें रहाण्याचें मलाहि कारण नाहीं. [जाते.]

म्हाळसा—(स्वत:शीं) इवता येळ बानी भावानी लई लई भंडावलं. आज सांजच्या पारीं मला दादला पगायला मिळनार, ह्ये त्येच्यापुनबी ठीक. ह्यो पिंजरा, ह्ये घोंगट, ह्ये बा आन् ह्ये भाऊ समद्यानीं मला येडावून सोल्ड. आन् ह्ये समदं या तायतापायीं. येत्रा त्यो तोडूनशानी लांब भिरकावून! पुर जाला ह्येचा परताप! पन कां टाका? ह्येच्यापायीं लई पैका मिळल. असूं थावा झालं. यमनाताई इत येऊन परत मांगत्याल मंग पगाया येईल. [जाते.]

प्रवेश चवथा.

[वाराणशी, त्रिवेणी, आणि धुरंधर.]

वाराणशी—पाहिलात का जोशीबुवा, आजपर्यंत घरांत कसा भ्रष्टाकार माजला होता तो? थोडींथोडकीं नाहींत, पुरीं सतरा वर्षें आमच्या घरांत शूद्रांचा विटाळ बोकळला होता बरें. आणि या कारटीच्या हातचें अन्न तिकडे फार गोड वाटे. भोगा म्हणावें आतां आपल्या लाडांचे परिणाम! आतां प्रायश्चित्त तरी मिळेल कीं नाहीं कोणास ठाऊक! हा सारा कलीचा प्रभाव बरें-कलीचा प्रभाव!

धुरंधर—बाईसाहेब, ही जातीनें शूद्र, असें अजून खात्रीनें ठरलें तरी आहे का?

वाराणशी—ठरायला शिंगें का असतात? अहो, तिचें मनसुद्धां तिला खायला लागलें, आणि तिनें आपण होऊन स्वयंपाकपाण्याला शिवायचें सोडून दिलें. तसेंच कांहीं असल्यावांचून ती बरी दूर राहूं लागेल?

धुरंधर—थोडासा पुसट पुसट संशय येतांच आपला उपसर्ग तुम्हांला न पोहोंचेल अशा तऱ्हेचें ही वर्तन ठेवूं लागली, यांत तिचा उदारपणा मात्र दिसतो.

वाराणशी— उदारपणा म्हणजे केवढा ! त्यापुढें आभाळसुद्धां ठेंगणें दिसूं लागलें ! हिचे उपकार आम्हांला आणखी किती दिवस भोंवतात देव जाणे ! आमचें घराणें म्हणजे किती लौकिकवान ! सरकारदरबारीं तरी तिकडे केवढा मान ! आणि हें सारें एका दिवसांत मावळून आम्हांला खालीं मान घालण्याचा प्रसंग आला आहे. या कारटीच्या उपकारांचा संसर्ग आमच्या गंगूच्या लग्नाला न लागो म्हणजे मिळविली. धुरंधरमहाराज तसे शहाणेसुरते आणि सुधारलेले आहेत म्हणून बरें आहे. नाहीं तर त्यांनीं ही गोष्ट ऐकतांच आमचें नांव टाकलें असतें.

धुरंधर--हिला आलेला संशय जर खरा असेल, तर त्यामुळें हिचें स्वतःचेंहि किती तरी नुकसान झालें आहे ! महाराजांनीं हिची निवड करण्याचा बराच संभव होता.

वाराणशी— आमच्या गंगूपुढें हिचें तेज पडलें असतें म्हणतां ? जोशीबुवा, तुम्हाला परीक्षाच नाहीं असें म्हणावें लागतें. त्यांचेंहि मत असेंच चुकलेलें. अलीकडे पुरुषांमध्यें देखणेपणाची पारख राहिली नाहीं, हेंच खरें.

धुरंधर--सगळ्या पुरुषांचीच नजर चकली म्हटलें, तर महाराज तरी अपवाद कां होतील ?

वाराणशी—तुम्ही म्हणतां तेंहि खरें आहे. या दिवसांत कुणीं कुणाचा नेम सांगावा ? अलीकडे पुरुषांना देखणेपणापेक्षां नट्टापट्टाच आवडतो. आमच्या गंगूला तर नटणेंमुरडणें मुळींच नको. तिचें नशीब थोर, म्हणून तिच्या वाटेंत जो एक मोठा कांटा होता, तो आपोआपच दूर झाला.

धुरंधर—त्रिवेणीच्या दुर्दैवानें तुम्हाला समाधानच झालें तर ?

वाराणशी—खऱ्याचा जय झाला, म्हणजे कुणाला नाहीं समाधान वाटत ? तुम्ही किनई जोशीबुवा त्रिवेणीचे पक्षपाती आहांत. तुम्हाला माझें हें बोलणें रुचणार नाहीं. मी इथून जातेंच कशी. तुम्ही आणि तुमची लाडकी त्रिवेणी खुशाल गुलुगुलु बोलत बसा. माझी मेली अडचण मध्यें पाहिजे कशाला ? [जाते.]

धुरंधर—त्रिवेणि, या कैदाशिणीनें तुझ्या संबंधानें केलेलें तारांगण ऐकलें म्हणजे असें वाटूं लागतें, कीं तूं स्वतःला आलेला संशय तिला सांगितलास

ही तूं चूकच केलीस.

त्रिवेणी--माझा संशय जर त्यांना कळविला नसता, तर त्यांच्याशीं विश्वासघात केल्यासारखें नसतें का झालें ?

धुरंधर—तूं आपल्या धर्मानें वागायला गेलीस खरी, पण त्याची तिला काय किंमत ! खरोखर ब्राह्मणज्ञातीचे असले मासले पाहिले म्हणजे शूद्र ही सन्मानाची पदवी वाटूं लागते ! पावित्र्य, भूतदया, औदार्य या गुणांमुळें जर ब्राह्मण्य ठरवायचें असेल, तर तूं अतिश्रेष्ठ ब्राह्मण ठरशील.

[सिंधुरा-काफी-दीपचंदी.]

ब्राह्मण्य सारें । रमलें तुझे ठायिं । धरुनि मधुर रूप ।
अतितोषदायि ॥ धृ० ॥
ज्ञानार्कतेजा शमचंद्रिकाही ।
सह नांदवाया । धरिसी स्वदेहीं ॥ १ ॥
सत्यासिधाराव्रत तेंवि पाहीं ।
मृदुहृदयनवनीत । तव मूर्ति वाही ॥ २ ॥

या गुणांचा गंधहि नसलेली ती वाराणशी अत्यंत कनिष्ठ शूद्र ठरेल. पण ज्याअर्थी आपल्या विसंगत वर्णव्यवस्थेंत तिचा ब्राह्मण या पदावर हक्क पोंचतो आणि ज्याअर्थी तूं गुणांनीं तिच्या अगदीं उलट आहेस, त्याअर्थी शूद्र म्हणवून घेण्यांतच तुझा चीज राहणें शक्य आहे. तूं शूद्र म्हणवूं लागल्यापासून सर्व वर्णांची उलटापालट झाल्यासारखी मला वाटत आहे. आणि शूद्र या वर्णाबद्दल मला इतका आदर वाटत आहे, कीं मलाहि शूद्र व्हावेंसें वाटूं लागलें आहे. तूं ज्या वर्णांत असशील, तो वर्ण तुझ्या संसर्गानें पवित्रच आहे. त्रिवेणि, कृपा कर आणि मला दीक्षा देऊन आपल्या वर्णांत प्रविष्ट कर.

त्रिवेणी—महाराज, आपण उदारपणानें ज्या गोष्टीची सूचना करीत आहांत ती गोष्ट आपल्या हातून घडल्यास आपणावर समाजाकडून केवढें संकट येईल, याची आपणांस कल्पना तरी आहे का ? आपले स्नेही आपलें दर्शन चुकवूं लागतील. आपले सगेसोयरे आपल्या वाऱ्यासही उभे राहणार नाहींत. फार काय, पण ज्यांनीं आपणास जन्म दिला, तींसुद्धां आपलें मरण इच्छूं लागतील. याप्रमाणें सारें जग आपल्याला दूर करील.

धुरंधर--माझ्या त्रिवेणीनें मला जवळ केल्यावर जगानें दूर केल्याची मला काय पर्वा वाटणार आहे ? लोकांनीं मजवर निंदेचा भडिमार जरी केला तरी तुझ्या मंजुळ प्रणयवचनांच्या नादांत तो मला ऐकूंही येणार नाहीं. त्यांनीं मजवर कितीही क्रोधकटाक्ष फेंकिले, तरी तुझ्या नेत्रांच्या तेजापुढं ते फिक्के वाटतील त्यांनीं मजवर आगीचा वर्षाव जरी केला, तरी तो तुझ्या स्पर्शामुळें शीतलच वाटेल. त्यांनीं माझ्यावर घाणेरड्या कर्दमाची वृष्टि केली, तरी तुझ्या सुगंधी श्वासामुळें ती मला चंदनाच्या उटीप्रमाणेंच भासेल. फार काय, पण त्यांनीं माझें अन्नपाणीहि जरी बंद केलें, तरी मी तुझ्या प्रेमरसाचें पान करून आपली क्षुधा व तृषा भागवीन.

त्रिवेणी—अहाहा ! महाराज, हें ऐकून माझी जी स्थिति झाली आहे तिचें कोणत्या शब्दांनीं वर्णन करूं ?

[जिल्हा-केरवा.]

जिव हा तोषला । परिसुनि सुधोपमा बोला ॥ ध्रु० ॥
धन्य मी लोकिं बाला । सुदिन उदेला ।
हर्षें हा आत्मा न्हाला । पुलकें देह हा दाटला ।
मन भ्रांतचि हो या काला ॥ १ ॥

त्रिवेणी—पण, महाराज एकदां समाजाकडून छळ सुरू झाला, म्हणजे तो आपणावर ओढून आणणाऱ्या स्त्रीचा आपणाला तिटकारा मात्र येईल.

धुरंधर—तसाच अनुभव आला, तर मी समाजावर बहिष्कार घालून अरण्यांत राहीन.

[तिलक कामोद-त्रिवट]

त्या सदा वनवास । सुखनिवास । तव सहवास जयास ॥ ध्रु० ॥
नलगे संग समाजाचा जो । दंभनाथ रूढिदास ॥ १ ॥

तुझ्या सहवासांत मला अरण्यहि शहराप्रमाणें वाटूं लागेल, पण तुझ्या विरहांत शहरहि अरण्यासारखेंच होईल. आणि त्या अरण्यांत माझा शोक अरण्यरुदितवत् फुकटच जाणार. त्रिवेणि, करणारना तूं मला जवळ ? अंत:करणांनीं आपण आधींच एक आहोंत; जशीं अंत:करणांनी तशींच शरीरांनीहि एक होऊं या. बाह्यांग आणि अंतरंग यांमध्यें असा विरोध कशाला ?

(त्रिवेणी धुरंधरास आलिंगन देते.) अहाहा ! त्रिवेणि, तूं मला धन्य केलेंस. आतां समाज मला दूर करील, तर खुशाल करूं दे ! कारण सामान्य वल्लभांना दुष्प्राप्य असा एकांत त्यामुळें तरी आपणांस प्राप्त होईल. पण ही चाहूल कसली ऐकूं येत आहे ? अरेरे ! देवाला आमचें सुख पाहवेना हेंच खचित !

[पार्थिव, खंडेराव व श्रीपति प्रवेश करतात.]

पार्थिव—कोतवाल, आपल्या संस्थानाची महाराजांच्या वधामुळें किती तरी हानि झाली आहे.

खंडेराव—लई वंगाळ जालं, सरकार.

पार्थिव—आतां मागाहून वारस मीच होणार; नाहीं का ?

खंडेराव—व्हय धनीसाब, आपुनच. दुसर कोन ?

पार्थिव—हें संस्थान किती कोटींचें आहे ?

खंडेराव--चार क्वोटीच.

पार्थिव—मग उत्तम झालं. पण माझा धुरंधर गेला, ही गोष्ट किती शोचनीय झाली ! पण त्याचें राज्य आतां मलाच मिळणार याचा आनंद पोटांत मावत नाहीं. पण तें राज्य तो मेल्यामुळें मिळणार याचें दुःखहि पोटांत मावत नाहीं !

खंडेराव—(एकीकडे) ह्यंच्या प्वाटामंदी मावनार तरी काय काय ? त्ये आतां फुटून जानार !

पार्थिव—जोशीबुवा, आपला चतुर्भुज होण्याचा विचार होता वाटतें ? आम्ही तो विचार पूर्ण करायलाच आलों आहोंत. हा पहा आपणास पकडण्याचा हुकूम.

धुरंधर--मला पकडणार ? आणि कोणत्या गुन्ह्याकरितां ?

त्रिवेणी—आपली कांहीं तरी चूक झाली असली पाहिजे.

पार्थिव—चूकबीक कांहीं नाहीं. विश्वेश्वरशास्त्र्यांच्या घरीं राहणारे ज्योतिषी तुम्हीच ना ?

धुरंधर—होय मीच. पण मला अजून गुन्हा कळला नाहीं.

पार्थिव--गुन्हा फार मोठा आहे. धुरंधरमहाराजांचा तुम्ही खून केला आहे.

धुरंधर—मी ? आणि महाराजांचा खून करणार ? (हंसतो.)

खंडेराव--जोशीबुवा, ह्ये काम हंसून साजरं करायचं न्हव.

त्रिवेणी—(एकीकडे) काय ? महाराजांचा खून झाला ? (उघड) अहो ! महाराजांचा खून झाला असेल, तर ती फारच वाईट गोष्ट झाली खरी; पण ती यांच्यासारख्या कोमल हृदयाच्या पुरुषाकडून घडली असें कसें म्हणतां ?

खंडेराव--बाई, ह्येचं कवळं काळीज तुमाला ठावं असल, आमाला न्हाई ठावं. जवा मी तुमच्याकड आलो व्हतो, तवा ह्यो न्हाई म्हनाला मी राजावानी दिसतो का न्हाई दिसत म्हून ?

त्रिवेणी—एखादा पुरुष राजबिंडा असला आणि त्यानें तसें बोलून दाखविलें म्हणजे त्यानें राजाचा खून केल्यासारखें होतें का ?

धुरंधर—(स्वतःशीं) हिची मजबरची प्रीति आणि विश्वास कसोटीला लावण्याची ही चांगली संधि आली आहे. तेव्हां सध्यां स्वतःची ओळख देऊं नये हेंच बरें.

पार्थिव—विचार कसचा करतां जोशीबुवा ? हातावर तुरी द्यायच्या असतील, तर तें शक्य नाहीं.

खंडेराव—बऱ्या ब्बोलानं स्वाद्यान व्हता का दावूं हिसका ?

धुरंधर—शौर्य दाखविण्याची हौसच असेल, तर ती हौस पुरवायला मी तयार आहें. (खंडेराव मागें सरतो.) पण त्याची इतकी जरूरहि नाहीं. हा मी आपण होऊन तुमच्या स्वाधीन होतों. आणि या अलंकारांचीहि कांहीं जरूरी नाहीं. मी पळून जाणार नाहीं असें वचन देतों.

खंडेराव—शिरप्या, घ्ये यास्नी आपल्या कबज्यामंदी.

त्रिवेणी—अहो, ते अगदीं निरपराधी आहेत ! सोडा त्यांना. देवा ! कांरे असा निष्ठुर झालास ? (मूर्च्छित होते.)

[वाराणशी व गंगू धांवत येतात.]

वाराणशी—कोण ओरडलें ? झालें तरी काय ?

पार्थिव--जोशीबुवांना पकडल्यामुळें त्रिवेणी मूर्च्छित झाली. दुसरें कांहीं नाहीं.

वाराणशी—जोशीबुवांना पकडलें हें खासें झालें ! मला वाटतच होतें

भार्गव:— असा योग कधीं तरी येईल असं मला स्वप्नहि पडलं नव्हतें.

[अंक ४ था, पान ८५]

असें कांहीं तरी होणार म्हणून ! यांचा गुन्हा कोणता ?

पार्थिव--यानें धुरंधरमहाराजांचा वध केला. तोतया म्हणतात तो हाच. यानें गादी मिळविण्याची खटपट केली, पण ती मिळाली मला !

वाराणशी—महाराजांचा वध झाला ? आणि लग्न होण्यापूर्वींच ? फार वाईट झालें गंगू, तुझ्यावर बाई आभाळच कोसळलें !

गंगू—इतर प्रजाजनांप्रमाणें मलाहि दुःख होतें. पण पार्थिवराज, त्यांतल्यात्यांत आपण राज्याचे मालक होणार, म्हणून आपलें अभिनंदन केल्यावांचून राहवत नाहीं.

धुरंधर--(एकीकडे) काय पहा स्त्रियांची जात ! पण त्रिवेणीहि त्याच जातीपैकीं आहे, हें मला लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

पार्थिव—गंगू, मी तुझें बोलणें ऐकून आश्चर्यानें थक्क झालों आहें. घडलेल्या प्रकाराबद्दल मी तुझें सांत्वन करायचें, का तूं माझें अभिनंदन करावयाचें ? शिवाय आजपर्यंत तूं मला तुच्छतेनेंच वागविलेंस, आणि आजच माझें अभिनंदन करण्याइतका उमाळा तुला कुठून आला ? तुझें वर्तन पहा, आणि या त्रिवेणीचें पहा ! बिचारी अजून मूर्च्छितच होऊन पडली आहे. अहो, कोणी हिला सावध करा.

(गंगू त्रिवेणीला वारा घालते.)

वाराणशी—गंगू, ही शूद्र आहे हें लक्षांत असूं दे. तुला विटाळ होईल एखादा.

पार्थिव--ही शूद्र आहे म्हणतां ?

वाराणशी--हो, असें आम्हांला नुकतेंच कळलें.

पार्थिव--कांहीं हरकत नाहीं. शूद्र झाली, तरी कांहीं ब्राम्हणापेक्षां शतपट बरी ! हं, कोतवाल, कैद्याला नेऊन त्या गाडींत बसवा. आम्हीहि दुसऱ्या गाडींतून येतोंच. [जातात.]

अंक चवथा.

प्रवेश पहिला.

[भार्गव व यमुना.]

यमुना—(स्वगत) जोशीबुवांना खुनाच्या आरोपावरून पकडलें आहे, हें मला जरी गंगूताईच्या निरोपावरून कळलें, तरी तें अजून यांना माहीत नाहीं. तें कळल्यापासून यांना फारसें वाईटहि वाटणार नाहीं. कारण यांचें त्यांचें परस्परांकडे कधीं जाणें येणें नसून उलट त्यांच्याबद्दल यांच्या मनांत धंद्यासंबंधानें वैमनस्यहि असलें पाहिजे. पण आपण ज्या मुलीच्या शोधांत होतों, ती मुलगी म्हाळसा नसून त्रिवेणी आहे, व तिचें जोशीबुवांवर प्रेम जडलें आहे, असें जर यांना कळलें, तर यांना अतोनात वाईट वाटेल ! कारण, आपल्या बहिणीचें प्रेम एका खुनी माणसावर बसलें आहे, ही गोष्ट कोणत्याहि प्रेमळ भावास अनिष्टच वाटणार. म्हणून त्या गोष्टी खटल्याचा निकाल होईपर्यंत यांना कळवून उपयोग नाहीं ! ताइताच्या मुलीचा पत्ता मींच लावून दिला, आणि जोशीबुवांचें मन अजून प्रेमासंबंधानें कोरेंच आहे, असा जोंपर्यंत यांचा समज आहे, तोंपर्यंत आपल्या कामगिरीबद्दल यांच्याकडून बक्षीस मागण्याची घाई केली पाहिजे. (उघड) महाराज ! अखेरीस आपणाला ताइताच्या मुलीचा पत्ता लागला ना ?

भार्गव—यमुने, ती मुलगी विश्वेश्वरशास्त्र्यांच्या घरांत असेल, असा मला संशय आलाच होता. पण त्याबद्दल मला खात्री देऊन त्या घरीं पाठविलेंस मात्र तूंच, हें मी कबूल करतों.

यमुना—जोशीबुवांचें मनहि अजून प्रेमापासून अलिप्तच आहे ना ?

भार्गव—नाहीं असें म्हणायला मला अजून कारण सांपडलें नाहीं.

यमुना—मग माझें बक्षीस देतां ना ?

भार्गव—मीं मागील खेपेला बक्षिसाची गोष्ट काढली होती, तेव्हां तुला रागाचा फणकारा आला होता, हें तुझ्या लक्षांत आहे ना ?

यमुना—आला असेल. पण म्हणून मी बक्षिसावरचा आपला हक्क

सोडिला, असें मात्र होत नाहीं! तुम्ही कोणतें बक्षीस देणार होतां बरें?

भार्गव—नेहमीं तुझ्या अर्ध्या वचनांत राहील असा प्रेमळ पति मिळवून द्यायचा!

यमुना—मी तर मनानें आधींच एकाला वरून चुकलें आहें. तरी पण तुम्ही पसंत केलेला पति जर श्रेष्ठ ठरला, तर माझी निवड रद्द करून त्याचा स्वीकार करण्यास मी तयार आहें. पण तें एका अटीवर हो!

भार्गव—ती कोणती?

यमुना—तुम्ही जशी माझ्या पतीची निवड करणार, तशी मीहि तुमच्या पत्नीची निवड करणार.

भार्गव—मीसुद्धां आपल्या पत्नीची निवड करून चुकलों आहें. तथापि तिच्यापेक्षां तुझ्या पसंतीची स्त्री जर श्रेष्ठ असेल, तर मी तुझेंच अनुकरण करून माझी स्वतःची निवड रद्द करावयाला व ती स्त्री स्वीकारायला तयार आहें.

यमुना—ठरलें?

भार्गव—ठरलें.

यमुना—पण आतां दोन वधूंची आणि दोन वरांची तुलना कशी आणि कुठें करायची?

भार्गव—इथेंच करूं. मी आपल्या निवडीची स्त्री आणि तुझ्याकरितां पसंत केलेला पति येथें आणितों; आणि तूंहि स्वतःच्या निवडीचा पति आणि मजकरितां पसंत केलेली वधू कोणत्या तरी निमित्तानें येथें घेऊन ये, म्हणजे मग तुलना करण्याला काय उशीर?

यमुना—पण तुम्हांला ती जोडी आणायला उशीर लागणार नाहीं का?

भार्गव—मुळींच नाहीं. त्यांचीं घरें अगदीं जवळ आहेत. तुला आपली जोडी घेऊन यायला उशीर लागेल असें दिसतें.

यमुना—अंह! त्यांचींहि घरें कांहीं लांब नाहींत! पांचदहा पळांचीच कथा काय ती!

भार्गव—मलाहि त्यापेक्षां अधिक अवधि नको.

यमुना—मग जा तर तुम्ही. मलाहि त्यांजकडे नोकरांना धाडावें लागेल. (भार्गव जातो. स्वतःशीं) मीं आपल्या सौंदर्याच्या अभिमानानें त्यांच्यापाशीं

आपलें प्रेम प्रगट केलें नाहीं, त्याचं मला चांगलेंच प्रायश्चित मिळालें! ते कधीं रात्रीं बेरात्रीं बाहेर जात, त्यामुळें तरी मला संशय यावा? पण बायकांचें मन भोळें हेंच खरें! नाहीं तर मला अशी भुरळ पडली नसती. कोणा भल्या कौटाळणीनें त्यांना मोहिनी घातली आहे कुणाला ठाऊक! त्यांना वाटलें, कीं मीसुद्धां त्यांच्याप्रमाणें हुरळून जाऊन आपलें मन बदलीन म्हणून! पण त्यांना माझा हट्टी स्वभाव अजून पुरता उमगला नाहीं! (भार्गव एक आरसा घेऊन प्रवेश करतो.)

भार्गव—यमुने, तूं अशी मुखस्तंभासारखी मुकाट्यानें उभी कां? तुझी जोडी कुठें आहे?

यमुना—आपली जोडी पाहूं द्या, नंतर मीहि दाखवीन.

भार्गव—मी आपली जोडी बरोबरच आणिली आहे.

यमुना—आणि दिसत नाहीं कुठें ती?

भार्गव—मनुष्य प्रेमांध आणि क्रोधांध झाल्यावर त्याला कांहीं तरी दिसतें का, यमुने?

यमुना—ही थट्टा पुरे करा! आपली प्रियकरीण दाखवा मला अगोदर.

[कानडी–केरवा.]

करीं नाहींशी ती वल्लभा। रुचेना जरी हें।
द्विधाची होई कीं दुर्लभा॥ धृ०॥
दिव्यरूपराशि। असह्य लोचनांसी। म्हणोनीच नाशीं।
न भूसी शोभे तीची प्रभा॥ १॥

त्या अवदसेचे नखांनीं डोळे फोडून तिची कशी दशा करतें पहा!

भार्गव—अवदसेची दशा केलीस, तर त्यांत तिचें नुकसान तें काय होणार!

यमुना—तिला जन्माची आंधळी करून टाकतें.

भार्गव—तिला आंधळी केलीस, कीं मग ती तुला मुळींच दिसणार नाहीं

यमुना—ती अंधळी झाली म्हणून मी थोडीच अंधळी होतें आहें!

भार्गव—बरें तर, तुला धैर्य होत असेल, तर फोडच माझ्या प्रियकरणीचे डोळे!

[झिंजोटी–त्रिवट.]

ही पुढती बघ घेगें। इजला सुखें दे शासना गे॥ धृ०॥
अंध इजला। हत वा करायाला। कीं द्विधा न विलंब लागे॥ १॥

(यमुनेपुढें आरसा धरतो.)

यमुना—काय मजवरच आपलें प्रेम ?

भार्गव—तुला एकदां पाहिल्यावर मीं दुसरीवर प्रेम करणें शक्य आहे का, यमुने ?

यमुना—आणि माझ्याकरितां पसंत केलेला पति म्हणजे आपण स्वतःच ना ?

भार्गव—दुसरा कोण असणार ? पण यमुने, मीं जशी आपली जोडी तुला सांगितली, तशी तूं नाहीं मला अजून सांगितलीस ? तुझ्या आतांपर्यंतच्या वर्तनावरून ती कोण असेल याचा तर्क मला झालाच आहे. पण तुझ्या तोंडानें तो खरा करून घेण्याची माझी इच्छा आहे.

यमुना—आपण पुरुषासारखे पुरुष असून आपल्या रमणीच्या नांवाचा उच्चार केला नाहीं, आणि मी लज्जाशील स्त्रीजातीची असून आपल्या वल्लभाच्या नांवाचा उच्चार करूं म्हणतां ? ज्या आरशानें आपली रमणी दाखवेली, तोच माझा वल्लभहि दाखवील. कारण त्याच्या उदरांत सारें त्रिभुवन कोंदलें आहे. (भार्गवाच्या हातून आरसा घेते व त्याच्यासमोर धरते.) पाहिलात का माझा वल्लभ ?

भार्गव—पण यमुने, माझी रमणी आणि तुझा वल्लभ जवळ जवळ उभीं राहिलेलीं अशीं या आरशांत दिसणार नाहींत का ? पाहूं तर खरें प्रयत्न करून. (तिला जवळ घेऊन आरसा समोर धरतो.) अहाहा ! असा योग कधीं तरी येईल, असें मला स्वप्नहि पडलें नव्हतें.

यमुना—पण आपण पहात आहांत, हें तर स्वप्न नाहीं ना ?

भार्गव—तुझ्या अधराला दंश करतों, म्हणजे कळेल हें स्वप्न कीं जागेपण तें !

यमुना—(एकीकडे) तसें झालें तर तें मला स्वप्नांतलेंहि स्वप्न वाटेल ! (उघड) महाराज, आपल्या निश्चल प्रेमाचें प्रतिबिंब या भंगुर आरशांत नको पाहायला. करा तो दूर !

भार्गव—खरें म्हणशील तर आपलें सौंदर्य व तेज पहावयाला सर्वांत उत्कृष्ट आरसा म्हणजे आपला प्रियजनच होय ! त्याच्या मुखावर आपणावि-

षयीं उत्कट प्रेम दिसलें, म्हणजे या सौंदर्याची आणि तेजाची दुसरी कसोटी पहावयालाच नको. प्रिये, चल, तुझ्या वृद्ध मातेला ही गोष्ट कळवून तिचा आशीर्वाद घेऊं. पण ही गोष्ट कळल्यावर तिची निराशा तर नाहींना होणार ?

यमुना—त्याची भीतिच नको. माझें सुख तेंच तिचें. [जातात.]

प्रवेश दुसरा.

[प्रयागपंडित व त्रिवेणी.]

प्रयाग०—मुली, ऊठ, ऊठ; आणि तुझें काय म्हणणें आहे, तें मला नीटपणें सांग.

त्रिवेणी—महाराज ! आपण दयेचे सागर आहांत तेव्हां मी जी याचना करणार आहें, ती पुरी करणें आपणाला मुळींच जड जाणार नाहीं. आपण एकदां मला आश्वासन दिलें, म्हणजे मी आपली सारी कर्मकहाणी आपणास सांगेन.

प्रयाग०—मुली, माझ्यासारख्यावर न्याय करण्याची मोठी जबाबदारी असल्यामुळें मला कोणतेंहि आश्वासन घाईनें देतां येत नाहीं.

त्रिवेणी—प्राक्तन माझें ! आपण तरी त्याला काय करणार ?

प्रयाग०—मुली, तुझें सारें बोलणें ऐकून मी आपलें मानस तुला कळवी-पर्यंत तुला असें हताश होण्याचेंहि कारण नाहीं.

त्रिवेणी—ऐका तर; हल्लीं एक निरपराधी पुरुष एका भयंकर गुन्ह्याच्या आरोपावरून अटकेंत पडला आहे.

प्रयाग०—निरपराधी असेल तर तुला भिण्याचें कारण नाहीं. तो खात्रीनें सुटेल.

त्रिवेणी—पण त्याच्या विरुद्ध फार बळकट पुरावा आहे.

प्रयाग०—मग मात्र कठिण आहे. कारण आमच्यासमोर जो पुरावा येतो, त्यावरून आम्हांला निर्णय करावा लागतो. तो निर्णय सत्यास कितपत धरून आहे, हें कळणें आम्हांला शक्य नसतें. तें फिर्यादी व आरोपी यांसच काय तें माहीत, किंवा एका परमेश्वरास तरी माहीत !

त्रिवेणी—मग आजपर्यंत बरींच निरपराधी मनुष्यें आपल्याकडून दोषी

ठरून फांसावर चढलीं असतील !

प्रयाग०—असतील ! पण त्याला आमचा निरुपाय असतो. आपणां-विरुद्ध कोणास तिळमात्र संशय घेण्यास जागा सांपडूं नये, अशा तऱ्हेचें वर्तन ठेवणें प्रत्येक मनुष्याचें कर्तव्य असतें. त्या कर्तव्यांत तो चुकला, आणि त्यामुळें तो दोषी ठरला, तर त्याचा दोष इतरांकडे येणार नाहीं.

त्रिवेणी—कधीं कधीं कांहींचाहि अपराध नसतां केवळ यदृच्छेनें एखा-द्याच्या विरुद्ध काहूर जमून येतें; अशा प्रसंगींहि आपण त्याला दोषी ठरवी-तच असाल, नाहीं ?

प्रयाग०—असें फारच क्वचित् घडून येत असेल.

त्रिवेणी—घडून येत असलें तरी आपणास कुठून कळणार ?

प्रयाग०—तूं म्हणतेस तें खरें आहे.

त्रिवेणी—मग असा जर एक निर्दोषी मनुष्य आपल्या गैरसमजुतीमुळें फांसावर चढला, तर आपल्या माथीं कांहींच पाप येत नाहीं का ?

प्रयाग०—पण त्याची जबाबदारी न्यायाधीशावर येते, असें मला वाटत नाहीं. मनुष्याच्या हातून नकळत जर एखादें दुष्कृत्य घडलें, तर तें कायद्या-च्याहि दृष्टीनें पाप नसतें, आणि ईश्वराच्याहि दृष्टीनें नसतें. बुद्धिपुरःसर जर झालें, तर मात्र तें पाप ठरतें.

त्रिवेणी—मग आजपर्यंत बरींच निरपराधी मनुष्यें आपल्याकडून दोषी ठरून फांसावर चढलीं असतील !

त्रिवेणी—हा खासा न्याय आहे म्हणायचा ! ज्याच्या हातून नकळत कां होईना, मनुष्यवध किंबहुना कुटुंबवध होतो, त्यानें उंच हवेलींत राहत व उंची वस्त्रेंप्रावरणें वापरीत म्हातारपणापर्यंत तसेच वध करीत दिवस काढावे, आणि ज्यानें मुंगीलाही कधीं दुखविलें नाहीं, त्यानें आपल्या निरपराधी कुटुं-बासह अकालीं मृत्युमुखीं पडून गिधाडांच्या भक्ष्यस्थानीं पडावें ! महाराज, हा मनुष्याचा न्याय असेल, पण ईश्वराच्या घरचा असा आंधळा न्याय असूं शकणार नाहीं. जो न्यायाधीश केत्या दृष्टीच्या जगाला अपरंपार बाह्य सुखांत लोळतांना दिसतो, तो आपल्या अन्यायाबद्दल अंतर्यामीं दुःखाग्नींत होरपळत असतो. त्यानें अपराधी ठरविलेला निरपराधी मनुष्य फांसाच्या

एका झटक्यासरसा जगाच्या यातनांतून मोकळा होतो, परंतु जगानें निरपराधी ठरविलेला हा अपराधी पुरुष आपल्या दुःखाचें ओझें अखेरपर्यंत वाहून खितपत खितपत प्राण सोडतो. त्याचें दुःखविरहित मरणाहि जीवनाप्रमाणें असतें, आणि याचें दुःखपूर्ण जीवनाहि मरणासारखें असतें. त्याचीं बायकामुलें मनुष्याच्या उपेक्षेनें अकालीं मृत्युमुखीं पडतात, आणि याचीं बायकामुलें दैवी क्षोभानें नाहीशीं होतात.

(सोहोनी—त्रिवट)

कुणी चुकवूं शकेना । पापी । निष्ठुर दैवी न्याय अचुक तो गांठि त्यासि इहलोकिं परलोकिं ॥ध्रु० रावरंक त्या समान होती । न्यायनिपुण तद्विषय असो कीं ॥ १ ॥

प्रयाग०—मुली, पुरे कर. तूं आपल्या तीव्र शब्दांनीं माझें काळीज कापीत आहेस ! बोल, तूं माझ्या गत चरित्रावर हा प्रहार केलास का ?

त्रिवेणी—तसा प्रहार करण्याइतकें मला त्या चरित्राचें ज्ञान कुठें आहे ? माझें लक्ष तूर्त स्वतःच्याच चालू आणि पुढील संकटांकडे आहे.

प्रयाग०—अजून तूं आपलें संकट सांगितलें नाहींस. ज्या निरपराधी मनुष्याबद्दल तूं बोललीस, त्याच्यावर कोणत्या गुन्ह्याचा आरोप आहे ?

त्रिवेणी—खुनाचा.

प्रयाग०—मुली, मला तुझी मनापासून दया येते. खुनाच्या खटल्यासारखें गंभीर स्वरूप कोणत्याहि खटल्याचें नसतें. निकाल आरोपीतर्फे झाल्यास स्वतंत्रता, आणि विरुद्ध झाल्यास तात्कालिक मरण, असे त्या खटल्याचे दोन अत्यंत विरुद्ध मार्ग अपराध्याला असतात.

त्रिवेणी—आणि म्हणून न्यायाधीशावर जबाबदारीहि मोठीच असते.

प्रयाग०—पण त्याजवर जबाबदारी कितीहि असली, तरी अनुकूल पुराव्याच्या अभावीं अनुकूल निकाल देणें मात्र त्याच्या हातीं नसतें.

त्रिवेणी—तर न्यायाधीश म्हणजे निर्बुद्ध अशीं तोलण्याचीं यंत्रेंच म्हणावयाचीं ! ज्या पारड्यांत जास्त वजन तिकडे झुकावयाचीं. मग अशा चालत्याबोलत्या यंत्राची मी विनवणी करायला आलें, हा माझा मूर्खपणाच म्हणावयाचा ! महाराज, आपला फार वेळ घेतला मीं; जातें आतां, क्षमा असावी.

प्रयाग०—मुली, तुझें सरळ आणि निष्कपटपणाचें बोलणें माझा हृदयदुर्ग काबीज करीत चाललें आहे !

त्रिवेणी—पण मी सरळ आणि निष्कपट आहें, असा पुरावा कुठें सांपडला आपणाला, महाराज ?

प्रयाग०—तुझा चेहरा हा एक विश्वसनीय लेखी पुरावाच आहे ! दुसरा पुरावा कशाला पाहिजे ?

त्रिवेणी—मी ज्या निरपराधी तरुणाबद्दल आपणापाशीं रदबदली करण्याला आलें आहें, त्याचा चेहरा मजपेक्षांहि निष्कपट आहे. तो पहातांच अत्यंत संशयी मनुष्याचीहि त्याच्या निर्दोषत्वाबद्दल खात्री होईल. शिवाय त्याचें वर्तन किती मायाळूपणाचें आणि उदारपणाचें आहे !

प्रयाग०—मुली, तो तरुण तुझा वल्लभ असावासा वाटतो. (त्रिवेणी खालीं पहाते.) तुझ्या मुखानें जरी ती गोष्ट कबूल केली नाहीं, तरी ती त्या मुखावर स्पष्ट दिसत आहे !

त्रिवेणी—मी कशाला आतां चोरून ठेवूं ? ते माझे जीवितेश्वर आहेत खरे. माझ्यासारख्या अनाथ मुलीचा ज्यांनीं परामर्श घेतला, ते आपल्या राजाचा कसा हो घात करतील ? तुम्हींच सांगा—

प्रयाग०—काय म्हणतेस ? राजाचा वध केल्याचा आरोप ज्याच्यावर आहे, तोच का हा ज्योतिषी ?

त्रिवेणी—होय तेच.

प्रयाग०—तर मग मुली, मला तुझी अत्यंत दया येते.

त्रिवेणी—महाराज, आपण माझी दया येत असल्याबद्दल जों जों बोलतां तों तों आपणाकडून अपराध्याला दया मिळणार नाहीं, असें स्पष्ट ध्वनित होतें. मला पाहिजे तर कडक शासन करा, पण त्यांना वांचवा. तुमच्या हातून निरपराध्याला शासन व्हावयाचेंच असेल, तर मला शासन करा. निर्दोषीपणांत ते आणि मी सारखींच आहोंत.

प्रयाग०—तुझ्या प्रियकराबर केवढा भयंकर आरोप आहे, याची तुला कल्पना नाहीं. खून सामान्य माणसाचा असता, तर अपराध्याला एखाद्या सबबीवर फांशीची शिक्षा न देतां जन्मठेपीची देतां आली असती; पण राजा

म्हणजे प्रजेचा पिता ! त्याचा वध करणारा खुद्द माझा जन्मदाता असता, तरीहि त्याला मरणाची शिक्षा सुनावणें माझें कर्तव्य होतें.

त्रिवेणी—तुम्हाला स्वतःची एकादी मुलगी असेल. तिच्या पतीवर असें संकट आलें असतें, तर तुम्हीं काय केलें असतें, याचा विचार करा. तिला वैधव्याची शिक्षा देण्याला तुमची जीभ खास धजली नसती ! तुम्हाला मुलगी नसेल, तर घटकाभर मीच तुमची मुलगी आहें अशी कल्पना करा, आणि मला चुडेदान द्या.

प्रयाग०—मुली, तुझें काकुळतीचें भाषण माझ्या हृदयाला घरें पाडीत आहे. न्यायाधीशांना अंतर्यामीं ज्या यातना होत असतात असें तूं म्हटलेंस, त्या सर्व माझ्या पोटांत कालवाकालव करीत आहेत. तुझ्या चेहऱ्यावरून, तुझ्या आवाजावरून, तुझ्या ढबीवरून मला फार वर्षांपूर्वीच्या माझ्या एका प्रियकर माणसाची आठवण होत आहे. माझ्या संसाराची अधिष्ठात्री देवता, माझ्या हृदयाची स्वामिनी, अठरा वर्षांनीं फिरून समोर उभी राहिली आहे, असा मला भास होत आहे. तूं माझ्या वार्धक्यावर आपलें दर्शनामृत सिंचून मला अठरा वर्षांनीं तरुण करावें इतकी हुषारी या घटकेस मला वाटूं लागली आहे.

त्रिवेणी—(एकीकडे) यांच्या स्त्रैणपणाबद्दल ज्या कंड्या लोकांत पसरल्या आहेत, त्या खऱ्याच असल्या पाहिजेत.

प्रयाग०—या तुझ्या उपकाराबद्दल मी तुला इतकेंच आश्वासन देतों, कीं तुझ्या वल्लभाचा मजकडून शक्य तितका अनुकूलच विचार होईल. प्रथम मला महाराजांच्या वधाबद्दलच शंका होती; पण राणीसाहेबांकडून जें पत्र आलें, त्यांत ते दोन दिवसांपूर्वी एकाएकीं नाहींसे झाल्याबद्दल मजकूर आहे. याप्रमाणें त्यांचें तिकडे अकस्मात् नाहींसें होणें, व इकडे त्यांचीं वस्त्रें व अलंकार आरोपीच्या पेटींत सांपडणें, या दोन गोष्टींची सांगड घातली, म्हणजे कोणाहि मनुष्याला आरोपीवरचा आरोप खरा वाटेल. तथापि तो निर्दोष आहे, अशाच भावनेनें मी त्याच्याविरुद्ध येणाऱ्या पुराव्याकडे पहाण्याचें तुला वचन देतों. इतक्याहि उपर मला माझ्या इच्छेविरुद्ध त्याला शिक्षा द्यावी लागली, तर मुली, माझी अशी इच्छा आणि विनंती आहे, कीं

आपल्या वल्लभाचें चिंतन करीत व हें घर आपलेंच आहे असें समजून तूं माझ्या इथेंच रहावेंस.

त्रिवेणी—माझ्या वल्लभाच्या मारेकऱ्याच्या घरीं आनंदानें राहूं म्हणतां? महाराज, मी मोठ्या आशेनें येथें आलें, पण माझी पुरी निराशा झाली. आपला हेतु मी पूर्णपणें ओळखून चुकलें. त्या हेतूवरून माझ्या वल्लभाची आपल्या हातून सुटका होईल, असें मला वाटत नाहीं.

[तिलंग-त्रिवट]

ही विमलशील ललना। कुलीना। चलितमति न कल्पांतिं कधिं होइ। किती हि मोह भय पुढें दिसेना॥ धृ०॥ दुष्ट हेतु हृदयीं जो धरिला। विफल केवल न घातक अपणा॥ १॥

(जाते.)

प्रयाग०—(स्वत:शीं) हिच्या अखेरच्या बोलण्याचा अर्थच मला कळत नाहीं ! कोतवालानें मजबद्दल जी लोकवार्ता पसरल्याबद्दल मला सांगितलें होतें, ती हिच्यापर्यंतसुद्धां जाऊन पोहोंचली कीं काय ? काय असेल तें असो; पण गेलीं अठरा वर्षें माझ्या संसाराचें आकाश नुसत्या काळ्याकुट्ट मेघांनीं व्यापून गेलें होतें, त्यांत आजच प्रथमत: वीज चमकली खरी ! (जातो.)

प्रवेश तिसरा.

(श्रीपति पहारा करीत आहे. म्हाळसा व भार्गव प्रवेश करितात.)

म्हाळसा—माज्या पतिराजाचा ह्योच का म्हाल? अंदर ग्येलं, कीं भाईर निगन्याची ग्वाष्ट ब्वालायाच नग.

भार्गव—मी आज दुपारीं त्यांची व तुझी भेट करविण्याचें ठरविलें तेव्हां ते तुरुंगांत असतील अशी मला कल्पनाच नव्हती !

म्हाळसा—ह्यो का कैदखाना हाय ? आन् माज यजमान हत आल्याती ? मंग इक्ती घाई कशापायी कयेलीत ? काल व्हत मोकाट, आज आल्याती कैदखान्यांत, आन् उद्यां चडत्याल फासांवर ! मंग त्येंच्याशीं लगान करन्याची कशापायी घाई करायी ?

भार्गव—ताई, असें अभद्र बोलूं नये. मी आतां ज्यांच्यासमोर तुला घेऊन

जाणार आहे, त्यांच्यापुढें एक अवाक्षरहि काढतां उपयोगी नाहीं. नाहींतर सगळाच घाट फसेल. हा पहारेकरी तुझ्या ओळखीचा श्रीपतिच आहे. हा आंत जायला मनाई नाहींच करणार !

श्रीपति—अंदर मत् जाव !

म्हाळसा—तूं कोनर मज्जाव करनार आमास्नी ?

श्रीपति—आन् तूं तवा कसं करीत व्हतीस मला ? आतां गवासलीस आमच्या तावडीमंदी ! आमंदी कशी जातिया पगतों त सई !

म्हाळसा—तूं माजा न्हवस का ? मंग असं का करतुयास येड्यावानी ?

श्रीपति—मी तुजा हाय, पन कोन ? भाऊ म्हनशील तर मंग मी न्हाई सोडायचा ! दादला म्हनशील तर मंग—

म्हाळसा—तुला दादला म्हनू ? आन् माजा त दादला आमंदी हाय ! बायकास्नी दो दो दादल असत्याती व्हय ?

श्रीपति—ये हाय काय लिचांड ? त्यो जोशीबुवा तुजा दादला व्हय ? मंग जा आमंदी. मंग न्हाई माजी ना. आन् जवा त्यो फांसावर चडल, तवा तूबी चड.

भार्गव—थांब जरा. मी हें पत्र देतों तें त्याला प्रथम दे, आणि तो आंत येऊं द्या म्हणून म्हणाला, म्हणजे आम्ही येतों.

श्रीपति—बरं हाय, द्या त्ये पतार. (एकीकडे) ह्ये लई ब्यास जालं ! आतां ह्ये पतार जोशीबुवास्नी दुरूनच दावावं, आन् मंग यावं बाला न्येउनशान् त्यानं सांगितल्यापरमानं ! (भार्गव त्याला पत्र देतो. श्रीपति पडद्यांत जातो.)

भार्गव—ताई, हा कैदी फार उंच दर्जाचा माणूस आहे. उद्यां हा कैदेंतून सुटला, म्हणजे माझ्या म्हणण्याचा खरेपणा तुला कळून येईल.

म्हाळसा—आन् न्हाई सुटला तरीबी अक्षी उच फांसावरनं लटकलच !

भार्गव—(एकीकडे) काय करावें ? ही ऐन वेळीं घाण करणार खास !

श्रीपति—(येऊन) आपनास्नी जोशीबुवा बोलावत्याती.

[सर्व जातात.]

प्रवेश चवथा.

धुरंधर—(स्वतःशीं) भार्गवाच्या पत्रानें मी मोठ्या अडचणींत पडलों आहे. कांहीं होवो, मीं त्रिवेणीला दिलेलें वचन मनकडून कल्पांतींहि फिरणार नाहीं. अरे, पण ही तर म्हाळसा—

[भार्गव आणि म्हाळसा प्रवेश करितात.]

म्हाळसा—ह्यो त्यो जोशीबुवा दिसतुया. ह्यो काय ख्योळ हाय येव जान !

भार्गव—महाराज, एका शब्दानें आपली सुटका होण्यासारखी असतां या कारागृहाची इतकी हौस कां ?

धुरंधर—यांत माझा एक गूढ हेतु आहे; तो सिद्धीला गेल्यावर तुला सांगेन. तूर्त तूं ज्या कामाकरितां आला आहेस, त्याबद्दलच बोलूं.

भार्गव—बरें तर मग, आधीं मला आपणास एक प्रश्न विचारला पाहिजे. अनुलोम विवाहासंबंधानें आपलें काय मत आहे ? आपणासारख्या सुधारलेल्या पुरुषास हा प्रश्न विचारणें म्हणजे एका अर्थी आपला अपमानच करण्यासारखें आहे. पण ही गोष्ट संदिग्ध रहाण्यापेक्षां तिचा स्पष्ट खुलासा झालेला बरा.

धुरंधर—भार्गवा, माझ्या मताबद्दलचें तुझें अनुमान मुळींच चुकलेलें नाहीं. वधू प्रत्येक गोष्टींत अनुरूप असली, तर ती हलक्या जातीची आहे येवढ्यामुळेंच तिच्याशीं विवाह करण्याला हरकत येऊं नये.

भार्गव—मला आपणाबद्दल मोठा अभिमान वाटतो. आपण आपल्या मताप्रमाणें व्यवहारांत वागण्यासहि चुकणार नाहीं अशी माझी खात्री आहे.

धुरंधर—भार्गवा, आपलें विचार आचरणांत उतरविणें हें सरळ मनुष्याचें कर्तव्यच आहे. माझा विचार एका शूद्रकन्येशीं विवाह करण्याचा ठरलाहि आहे.

भार्गव—वहावा ! मीं ताईला येथें आणण्यापूर्वीच त्याचें आपणाला स्वप्न पडून आपला निश्चयहि तिच्याशीं विवाह करण्याला अनुकूल असाच व्हावा, ही दैवाची कृपा समजली पाहिजे.

धुरंधर—हिच्याशीं विवाह करण्याला माझी संमति आहे, असें मी म्हटलें नाहीं.

भार्गव—आतांपर्यंत म्हटलें नाहीं खरें, पण त्यांत बिघडलें कुठें ? आतां सांगा, आपली संमति आहे कीं नाहीं तें.

धुरंधर—अरे, हिची माझी विशेष ओळख नाहीं, किंवा हिचे गुणावगुणाहि मला फारसे माहित नाहींत, मग मी काय सांगणार ?

भार्गव—महाराज, लग्न म्हणजे एका तऱ्हेची सोडत आहे. जुगारांत अनिश्चितपणा नसला तर जशी मजा येत नाहीं, तशी वधूवरांचें परस्परांविषयीं अज्ञान असल्याखेरीज त्यांची प्रीतिहि जडत नाहीं. खरें म्हटलें तर अपरिचय हाच बहुधा प्रीतीच्या मुळाशीं असतो.

धुरंधर—मला हिचे जे गुण माहीत आहेत, ते माझ्या स्वतःच्या गुणांशीं पूर्णपणें विसदृश आहेत. हें ठाऊक असतां मी हिच्याशीं लग्न करायला कबूल व्हावें असें तुझें म्हणणें ?

भार्गव—महाराज, मी आपली सेवा आजपर्यंत अत्यंत एकनिष्ठपणें केली—

धुरंधर—आजपर्यंत तूं माझ्या सुखाची काळजी वाहिलीस, म्हणून माझा सारा जन्म दुःखांत लोटण्याचा तूं प्रयत्न करावास कीं काय ? तूं आजपर्यंत आपल्या मधुर संगतीनें मला सुख दिलेंस, तें मला जन्मभर दुःखांत पाडण्याकरितां कीं काय ? दुष्टांच्या खड्गांपासून माझें रक्षण केलेंस, तेंहि ही प्रखर सुरी माझ्या गळ्यांत कायमची बांधण्याकरितां कीं काय ?

[जयजयनट—झपताल]

तव हाचि का स्नेह । तुलना ना जया ।
रिपुसि उपजवि भया । अभय करि हा देह ॥ धृ ॥
त्यजवि जो गृहमोह । घडवि मद्रिद्रोह ।
गमत ममताडोह । आत्महुतीचें गेह ॥ १ ॥

भार्गव—महाराज, आपण माझा हट्ट पुरविला नाहीं, तर माझें गत जीवित व्यर्थच गेल्यासारखें होईल.

धुरंधर—आणि पुरविला तर माझें भावि जीवित फुकट जाईल; त्यानें तुला सुख होईल का ? तूं मला असा उपदेश करितोस, पण तुझें स्वतःचें वर्तन त्या उपदेशास धरून आहे का ? यमुनेवर तुझें प्रेम जडलें, तें तुझ्या स्नेह्याच्या सांगीवरून जडलें, कीं अगदीं स्वतंत्रपणें जडलें ?

तुला जशी विवाहाच्या बाबतींत स्वतंत्रता पाहिजे, तशी मला नको का? तुला खरें सांगूं? माझें प्रेम दुसऱ्याच एका तरुणीवर बसून तिच्याशीं विवाह करण्याचें मी तिला वचनहि देऊन चुकलों आहें. तें वचन मला पाळायला हवें. दुसरीचा विचार करणेंहि पाप होईल.

भार्गव—हं! हा आरामबागेकडे जाण्याचा परिणाम दिसतो! महाराज, अगदीं नवीन परिचयाच्या मुलीला दिलेलें वचन आपणाला मोडवत नाहीं, आणि बाळपणच्या स्नेह्याचें वचन आपणाला मोडवतें?

धुरंधर—(एकीकडे) आपण एखाद्या गोष्टीची कड उचलली, कीं तिच्यांतील व्यंगेंसुद्धां आपणांस दिसेनाशीं होतात! (उघड) भार्गवा, मीं जर एखादी अशिक्षित कुणबीण तुझ्यापुढें उभी केली, आणि यमुनेला सोडून तिच्याशीं विवाह करण्याची तुला गळ घातली, तर तूं ऐकशील का?

भार्गव—बरें, आपल्या वल्लभेचें नांव तरी मला कळेल का?

धुरंधर—तें सुद्धां मला तूर्त सांगतां येत नाहीं, याची क्षमा कर.

भार्गव—आपण या गोष्टीचा पुन्हा एकदां विचार करावा, अशी माझी विनंती आहे. म्हाळसे, चल जाऊं. महाराजांच्या पसंतीस तूं उतरत नाहींस हें तुझें दुर्दैव आहे, दुसरें काय?

म्हाळसा—नसन मी त्येला पसंत तर माजं ख्येटर आल्डया त्येच्या संग लगान कराया! मी त्या शिरप्यासंगच लगान लावणार!

भार्गव—हं, चल, उचल पाऊल लवकर, एक शब्दहि बोलूं नकोस.

म्हाळसा—मला कोनाचं भ्या बोलायला? [जाते.]

धुरंधर—भार्गवा, याच मुलीला मी जन्माची सोबतीण करावें, असें तुझें म्हणणं?

(त्रिवेणी प्रवेश करिते व अंगावरील बुरखा काढते.)

भार्गव—(एकीकडे) अस्सें! याच मुलीनें महाराजांना वेड लाविलेलें दिसतें. पाहून घेईन! [जातो.]

त्रिवेणी—(स्वतःशीं) म्हाळसेच्या वशिल्यानें येथपर्यंत प्रवेश तर करून घेतला!

धुरंधर—कोण? त्रिवेणि! (त्रिवेणीस आलिंगन देतो.) प्रिये, तूं आपल

जीव माझ्याकरितां संकटांत कशाला घातलास ?

त्रिवेणी—आपण मजकरितां साऱ्या समाजाचा रोष आपणावर ओढून घेण्याला तयार झालांत. मी केवळ अधिकाऱ्यांचा रोष ओढून घेण्याला धजलें, यांत अधिक तें काय केलें ?

धुरंधर—म्हणजे तुझें म्हणणें तरी काय ?

त्रिवेणी—मी हा बुरखा आणिला आहे. हा अंगावर घेऊन आपण बाहेर पडावें. पळाचाहि उशीर कामाचा नाहीं.

धुरंधर—आणि तूं माझ्या जागीं बसणार, होय ?

त्रिवेणी—आपण एकदां आपल्या पायरीपर्यंत माझी योग्यता ठरविल्यावर मला आपल्या जागीं बसण्याला कोणती हरकत असणार ? आपल्या वासानें पवित्र झालेलें हें स्थान मला तीर्थासारखें आहे. येथें मी आनंदानें राहीन.

धुरंधर—आणि तुझ्या प्राणांनीं मी आपले प्राण विकत घेऊं म्हणतेस ! त्रिवेणि, इतका नीच अजून मी झालों नाहीं !

त्रिवेणी—मी इथें राहिलें तर माझ्या प्राणांना मुळींच धक्का पोंचणार नाहीं !

धुरंधर—धक्का प्रत्यक्ष पोंचला नाहीं, तरी परिणाम तोच होणार ! ते यमदूत तुझे हालहाल करून मजवरचा सूड तुजवर उगवतील. मृत्यु पुरवला पण या यातना नकोत, असें तुला होऊन जाईल.

त्रिवेणी—पण आपले प्राण तर वांचतील ना ? आपण माझे पंचप्राण, जिवाचे कलिजे आणि जिव्हाळ्याचे जिव्हाळे आहांत. आपण सुखरूप असलांत म्हणजे मीहि सुखरूप असल्यासारखीच आहें. उलट पक्षीं आपल्या जिवाचें कांहीं बरेंवाईट झालें, तर मी जिवंत असूनहि मेल्यासारखीच आहें !

(बागेश्री–एक्का.)

आपणाविना ही काया । स्नेहशून्य जणुं ज्योति मुळिं वाया ॥ध्रु०॥
कुंकुमाविणें कपाळ । गमत जना नच मंगल ।
गतजीवन नवमृणाल । होत विकल ॥ १ ॥

धुरंधर--(एकीकडे) अहाहा ! हिच्या प्रेमाची याहून अधिक कसोटी

त्रिवेणी:—आणि त्याचीं बायकामुळं दैवी क्षोभानें नाहींशीं होतात.

[अंक ४ था, पान ८८]

ती काय पहाणार ? (उघड) त्रिवेणि, आतां खरी गोष्ट तुला सांगायला हरकत नाहीं. मी आतांपर्यंत तुझ्या निर्मळ प्रेमाची परीक्षा पहाण्याकरितां हें सारें सोंग केलें होतें, त्याची क्षमा कर. प्रिये, मी ज्योतिषी नाहीं; ज्याचा खून केल्याचा माझ्यावर आरोप आहे, तोच मी धुरंधर ! माझ्या केंसालाहि धक्का लावण्याला कोणी धजणार नाहीं. मीं आपलें खरें नांव प्रकट केलें, कीं मीच नुसता बंदींतून सुटेन असें नाहीं, तर राज्यांतील सारे कैदी सोड-ण्यांत येतील ! मी आपल्या तोंडाचें कुलूप काढण्याचा अवकाश, कीं या तुरुं-गाचीं सारीं कुलुपें आपली मगरमिठी सोडून धडाधड जमिनीवर आदळतील आणि मी भ्रुकुटिभंग केल्याबरोबर या तुरुंगाच्या भिंतींचाही भंग होऊन त्या कोसळून पडतील !

त्रिवेणी—(एकीकडे) विपत्तीमुळें यांचें मस्तक फिरलें कीं काय ? (उघड) महाराज, आपण असें बोलूं लागलांत, कीं माझ्या हृदयाला कसें कांपरें सुटतें! कृपा करा, आणि आपलें मस्तक शांत करा. कोणी ऐकलें तर आपणाला उन्मादवायुच झाला कीं काय, असें त्याला वाटेल.

धुरंधर—मी दुसऱ्या कोणाचीहि पर्वा करीत नाहीं. पण त्रिवेणि, तुलाहि असें वाटतें का ?

त्रिवेणी—आपली बुद्धि समुद्रासारखी गंभीर, आणि आपलें धैर्य मेरु-पर्वताप्रमाणें अचल आहे, हें मला माहीत आहे. त्यांच्यांत एवढ्याशा संकटानें विकार होईल, हें संभवत नाहीं. महाराज, आपण हा विनोद करीत आहांत.

धुरंधर—त्रिवेणि, मी राजा आहें हें तुलासुद्धां जर खरें वाटत नाहीं, तर इतरांना कसें वाटणार ?

त्रिवेणी—महाराज, आपण राजेच काय, पण राजापेक्षांहि श्रेष्ठ आहांत. राजाची सत्ता काय ती बाह्य सृष्टीवर मात्र चालते; पण आपली माझ्या अंतःसृष्टीवरहि अनियंत्रित सत्ता चालत आहे. परचक्र आलें, कीं राजाचें सिंहासन डळमळूं लागतें. पण आपण ज्या या हृदयसिंहासनावर विराजमान आहांत, तें मेरूप्रमाणें अचल आहे.

धुरंधर—मग माझ्या बोलण्यावर तुझा विश्वास कां नसावा ?

त्रिवेणी—अजूनहि तुम्ही आपलें म्हणणें सोडीत नाहीं ना ?

धुरंधर—मी आपलें म्हणणें सोडून देऊं ? लोकांना खरें वाटावें म्हणून मी खोटेपणाचा अंगीकार करूं ? मी तोतया आहें हा लोकांचा समज खरा ठरावा, म्हणून मी असमंजसपणानें आपल्या हक्काच्या कुळावर व नांवावर पाणी सोडूं ? मी निर्दोषी आहें असें ठरल्यास न्यायसभेंतील तमासगिरांची निराशा होईल म्हणून मी माझ्या राज्याची आशा सोडून देऊं ? मी फांसावर चढतांना पाहून प्रेक्षकांचे डोळे तृप्त व्हावेत, म्हणून मी आपल्या जन्मसिद्ध हक्काकडे डोळेझांक करूं ?

त्रिवेणी—महाराज, आपण असें बोलूं लागलांत, कीं आपण तोतये आहांत हा लोकांचा समज दृढ नाहीं का होणार ?

धुरंधर—पुन्हा लोकांचें नांवहि नको मला ऐकायाला ! मी लोकांचा शास्ता आहें, लोक माझे शास्ते नाहींत ! माझ्या लहरींप्रमाणें त्यांनीं नाचलें पाहिजे; मी त्यांच्या हुकुमाला मान लवविणार नाहीं !

(अडाणा–झपताल)

जननियंता । अहंता । सोडुनी वाहि शिरिं ।
परनियंत्रणधुरा हो न पेसें ॥ ध्रु० ॥
आकाश कोसळो । भूगोल डळमळो ।
नृप न दे मन ढळों । इतर जैसे ॥ १ ॥

त्रिवेणि, माझ्याविरुद्ध आणिलेल्या पुराव्यांतील धागे किती निःसत्त्व आहेत, त्याची इमारत कशा कच्च्या पायावर उभारलेली आहे हें इतरांपेक्षां तुला माहीत असावें. कारण, विहिरीजवळ रक्त दिसण्याचें व मी आरामबागेकडे निघून जाण्याचें कारण तुला चांगलें ठाऊक आहे. असें असतांना तुझाही माझ्या बोलण्यावर विश्वास बसूं नये, हें आश्चर्य नाहीं का ?

त्रिवेणी—पण कोतवालानें आपणास या गोष्टीचें स्पष्टीकरण करावयास सांगितलें, तेव्हां आपण गप्प राहिलांत ?

धुरंधर—तर काय, त्या रात्रीची इत्थंभूत हकीकत सांगून तुझें रहस्य चव्हाट्यावर आणूं ? आणि मजबरोबर तुझाहि मान या हिडिस आरोपांत गोवूं ?

त्रिवेणी—त्या रात्रीं विहिरीजवळ असल्याबद्दल आपण कबुली दिली

नसती तर इतर पुराव्याला फारसा जोर आला नसता.

धुरंधर—संकटाच्या भीतीनें असत्य बोलणें म्हणजे नामर्दपणा होईल. आजपर्यंत मी छद्मवेष घेऊन जी वंचना केली, ती भीतीनें केली नसून प्रेमप्राप्तीच्या आशेनें केली. पण त्रिवेणि, खरें म्हणशील तर मला संकटांची भीति वाटण्याचें कारण कधींहि नव्हतें, आणि हल्लींहि नाहीं.

त्रिवेणी—सरकारतर्फेच्या पुराव्याच्या सांखळींतील एक दुवा आपणास फारच जड जाणार आहे, आणि त्याचीच मला भारी धास्ती वाटते.

धुरंधर—तो कोणता?

त्रिवेणी—आपण या शहरीं आलांत त्याच्यानंतर एका आठवड्यानें धुरंधर महाराज बंदरांतील आपल्या वाड्यांतून नाहींसे झाले, असें राणीसाहेबांच्या पत्रांत आहे.

धुरंधर—मला कोणी ओळखूं नये, म्हणून ती मी आईसाहेबांच्या सूचनेवरून एक युक्ति योजिली होती. पण ती माझ्याच गळ्यांत आली आहे अखेरीस!

त्रिवेणी—हा विचार आपणास मागाहून सुचला, असें अधिकाऱ्यांस वाटेल.

धुरंधर—अधिकाऱ्यांना कांहीं जरी वाटलें, तरी आईसाहेब मला ओळखल्यावांचून रहाणार नाहींत. तोतयाचें कारस्थान वास्तविक आमचेंच कारस्थान आहे, आणि मीं नाहींसा झालों नसून सुरक्षित आहें, या गोष्टी त्यांच्या सांगण्यावरून उघड होतील.

त्रिवेणी—बरें, आपण माझें नांव अधिकाऱ्यांना सांगितलें असतें, तर मजवरहि आरोप येण्याचा संभव होता, असें आपण मघाशीं म्हणालांत, तें खरेंच का?

धुरंधर—तसा बराच संभव होता, यांत कांहीं संशय नाहीं. खुनासारखें काम एकाच्या हातून होण्यापेक्षां दोघांच्या हातून होणें अधिक संभवनीय आहे. त्या रात्रीनंतर लागलीच माझ्याबरोबर तूंहि आरामबागेकडे गेलीस. शिवाय तुझा माझा स्नेह आहे, ही गोष्टसुद्धां आतां जाहीर झालीच आहे.

त्रिवेणी—ठीक आहे तर, मी जातें आतां. आपण हा बुरखा घेऊन

बाहेर पडायला नाहींच ना तयार ?

धुरंधर—तें मी तुला प्रथमच सांगितलें.

त्रिवेणी—आपण जर आपला आग्रह सोडीत नाहीं, तर या खटल्यांत मला एकटीलाच काय करितां येण्यासारखें आहे, तें मला पाहिलें पाहिजे.

[जाते.]

धुरंधर—(स्वतःशीं) हिनें जातांना जे उद्गार काढिले, त्यांचा अर्थ काय असावा बरें ? कांहीं जरी असला, तरी तिच्या कृतींत उज्ज्वल प्रेमाचें स्वरूपच भरलेलें दिसून येईल, अशी माझी खात्री आहे. तिनें कोणताही उपाय योजण्याचें मनांत आणलें असलें, तरी त्याची जरूर पडण्यापूर्वीच बहुधा अटकेंतून माझी सुटका झाल्याचें तिला आढळून येईल.

[मालकंस–त्रिवट]

प्रेमा तिच्या उपमा नोहे । भूमीमाजीं हेमाविना ॥ ध्रु० ॥
तें प्रेम अधिक चमके संकटिं । अग्निंत हेमहि तपतांना ॥ १ ॥

अंक पांचवा.

प्रवेश पहिला.

(पार्थिव व त्रिवेणी.)

पार्थिव—त्रिवेणि, त्या ज्योतिष्याला आम्हीं पकडतांना तूं जो आक्रोश केलास, त्यानें माझें मन तुजकडे वेधून गेलें आहे. तुझें हृदय किती तरी एकनिष्ठ ! नाहीं तर ती गंगू ! जिकडून वारा वाहील, तिकडे पाठ देण्याची तिची नेहमीं तयारी ! जोंपर्यंत धुरंधरास राज्य मिळणार अशी तिची खात्री होती तोंपर्यंत त्याला पहाण्यापूर्वींच तिचें प्रेम त्याजवर जडलें होतें. पण त्या बिचाऱ्याचा असा शोचनीय वध होतांच तें प्रेम त्याजवरचें उडून मजवर बसलें ! माझें जर आज कांहीं बरेंवाईट झालें, तर माझ्यामागून जो कोणी राज्याचा वारस होईल, त्याजवर तें बसल्यावांचून रहाणार नाहीं ! तिच्या प्रेमाचा रोपा फोंफावण्यास वैभवाची हवा आणि संपत्तीची ऊब लागते. कारागृहासारख्या अंधेऱ्या आणि झोंपडीसारख्या आकुंचित जागीं त्याची वाढ होण्यास अवकाशच मिळत नाहीं. त्रिवेणि, तुझें प्रेम मात्र अचल आहे.

त्रिवेणी—पार्थिवराज, आपणाला माझ्या प्रेमाबद्दल जर इतका आदर वाटतो, तर त्या प्रेमाच्या विषयाला वांचविण्याची आपण खटपट नाहीं का करणार ?

पार्थिव—त्रिवेणि, तुझ्या वल्लभाचा गुन्हा फार भयंकर आहे. माझ्या प्रिय धुरंधराला अजून जगांतील सुखाचा यत्किंचितहि अनुभव आला नव्हता. त्यानें सुखाचा पेला आपल्या ओंठाला लावण्यापूर्वींच तुझ्या वल्लभानें तो बलात्कारानें त्याच्या हातून हिसकावून घेण्याचा प्रयत्न करून त्या प्रयत्नांत त्याचा वधहि केला, हा काय लहानसहान अपराध ?

त्रिवेणी –ते अपराधी आहेत, हें मला कधींच खरें वाटणार नाहीं.

पार्थिव—रमण-रमणी परस्परांच्या सौंदर्यावर भाळून एकदां का परस्परांच्या प्रेमपाशांत गुरफटलीं, म्हणजे त्यांना एकमेकांचें अंतरंगहि त्या सौंदर्याइतकेंच अद्वितीय वाटूं लागतें. त्यांना एकमेकांच्या नयनबाणांनीं चाल-

विलेल्या अचुक शरसंधानाचा प्रत्यक्ष अनुभव असतो. पण नयनाप्रमाणें हातून-हि वधासारखें काम होईल, हें मात्र त्यांना शक्य वाटत नाहीं. त्रिवेणि, वल्लभा-वरील तुझ्या अचल विश्वासाबद्दल मला अत्यंत आदर वाटतो; पण त्यानें त्याच्या गुन्ह्याबद्दलचें माझें मत मला बदलतां येत नाहीं, याची क्षमा कर.

त्रिवेणी—मग आपल्याकडून मला कांहींच मदत होण्यासारखी नाहीं तर?

पार्थिव—मी तुला मदत करण्यास सिद्ध आहें, व त्याकरतां आईसाहेबांचा व प्रजेचा संशयहि मजवर ओढून घेण्याला मी तयार आहें. पण हें सारें एकाच अटीवर.

त्रिवेणी—आपण वाटेल ती अट घाला. माझा प्राण जरी आपण मागून घेतला, तरी तोहि देण्याला माझी तयारी आहे. पण कसेंहि करून त्यांचे प्राण वांचवा.

पार्थिव—तुझ्या प्राण इतकें मूल्यवान् बक्षीस मला नको आहे. माझी भूक फारच अल्प आहे. तुझा वल्लभ सुटल्यावर तूं माझी पत्नी व्हायला कबूल झालें पाहिजेस. तुझें अचल प्रेम पाहिल्यापासून मला त्याच्या प्राप्तीचा सारखा ध्यास लागून राहिला आहे.

त्रिवेणी—(स्वत.शीं) जिकडे जावें तिकडे आपस्वार्थीपणा! (उघड) मी आपलें प्रेम त्यांच्यावरून काढून आपणाला दिलें, म्हणजे मग तें अचल कसें राहिलें? आणि मग त्याची आपल्या दृष्टीनें योग्यता तरी काय उरली? मघांपासून आपण माझ्या अचल प्रेमाचें इतकें वर्णन केलेंत, तें निरर्थक होतें तर? माझें शिळें प्रेम मिळाल्यानें आपली भूक तरी कशी निवणार?

पार्थिव—माझी विनंती जर तूं मान्य करणार नाहींस, तर तुझें अप्रिय करण्याचेंहि माझ्या हातांत किती आहे, याची तुला अजून नीटशी कल्पना झालेली दिसत नाहीं. तुझा वल्लभ तर योग्य वेळीं फांसावर चढेलच; पण त्याच्या पश्चात् तुझेहि भयंकर हाल करण्यांत येतील. फार काय, पण त्यांत तुझा अंतहि होईल, हें खूप लक्षांत असूं दे. मी जितका प्रेमळ आहें तितकाच खुनशीहि आहें.

त्रिवेणी—त्यांच्या पश्चात् माझा लवकरच अंत होईल, हें मला अप्रिय कसें असणार? यावरून आपणाला प्रेमाचें स्वरूपच कळलें नाहीं, असें दिसतें.

आपल्या कोपापासून मला अपकार न होतां उपकारच होणार आहे. आपण अजून आपला स्वतःचा स्वभावही चांगला ओळखला नाहीं. कारण, आपणास प्रेमळपणाचा गंधहि नाहीं, व आपल्या खुनशीपणामुळें कोणाचें नुकसानहि होणें शक्य नाहीं.

पार्थिव—बरें आहे. पाहूं या कोण खरें ठरतें तें ? [जातो.]

त्रिवेणी—(स्वतःशीं) मी एक तर या मेल्याची पत्नी होऊन प्रियकराचा प्राण वांचवावा, नाहींतर प्रियकरावरील प्रेम कायम ठेवून त्यासह प्राणास मुकावें ! एकतर प्राण कायम ठेवून पावित्र्यावर पाणी सोडावें, नाहीं तर पावित्र्य कायम ठेवून प्राणांवर पाणी सोडावें ! अशा निलाजरेपणाच्या अटी सुचवायला मेल्याचें तोंड तरी कसें वहातें कोणास ठाऊक ! एकदां पावित्र्य गेलें, कीं प्राणांची मातब्बरी काय रहाणार ? आणि माझ्या प्रियकराला तरी पावित्र्याची किंमत देऊन विकत घेतलेलें लाजिरवाणें जिणें आवडेल का ? ज्या जीवितांत यमयातनांपेक्षांहि भयंकर वेदना होतात, तें मरणापेक्षांहि दुःसह ! उलट सत्त्वरक्षणाच्या पायीं मरण आलें, तर शुभ्रकीर्तिरूप देह इतरांना मार्गदर्शक होत, निरामय व अविनाशी स्थितींत यावच्चंद्रदिवाकरौ तळपत राहील. सत्त्वरक्षणासाठीं प्रियकराबरोबर फांसावर चढावें लागलें, तर तें विवाहसूत्रानें बद्ध होण्याकरितां बोहल्यावर चढण्यापेक्षांहि मंगलकारक आहे. पण याच्यासारख्या नीच वासनांच्या कीटकास हें कुठून कळावें ? विषयसुख हीच ज्याच्या ऐहिक कर्तव्याची परमावधि, स्वसुखार्थ परपीडन हाच ज्याचा पवित्र धर्म, व परमात्म्याशिवाय भिन्न असें स्वतःचें अस्तित्व नाहीं याऐवजीं स्वतःशिवाय दुसरा परमात्मा नाहीं हें ज्याचें तत्त्वज्ञान, अशा पशूला ईश्वराच्या किंवा आत्म्याच्या उच्च कल्पना कोठून असणार ? आणि हा पशु आतां या संस्थानाचा अधिपति होऊन प्रजेची नीति सुधारणार ! आणि ते पंडितमहाराज प्रजेचा न्याय करणार ! ज्या संस्थानाची न्यायनीति अशा पशूंच्या हातीं तेथें कुलीन आणि अब्रूदार स्त्रियांनीं रहाण्याची मुळींच सोय नाहीं. या कालभुजंगांचें वर्तन व भाषणच विषारी आहे असें नाहीं, तर यांची नजरसुद्धां इतकी विषारी आहे, कीं ती अंगावरून गेली असतां गरलाचा वर्षाव झाल्यासारखा वाटतो. याच्या दृष्टीनें संतप्त व अपवित्र झालेलें माझें

शरीर पुन्हा माझ्या प्रियकराच्या स्निग्ध दृष्टीचें सिंचन झाल्याशिवाय शांत व पावन होणार नाहीं. महाराज, असले कामांध पशु जितके अधिक माझ्या दृष्टीस पडत आहेत, तितक्या पटीनें माझा आपल्याविषयींचा आदर वाढत आहे. पण आतां त्यांची सुटका कोणत्या मार्गानें करूं? आतां एकच उपाय उरला आहे. पण त्यालाहि कितपत यश येतें देव जाणे! त्यांत यश आलें नाहीं, तर त्यांचें बरेंवाईट झालेलें पहावयाला मी जिवंत रहाणार नाहीं, हा कृतनिश्चय आहे. [जाते.]

प्रवेश दुसरा.

[पार्थिव व खंडेराव.]

पार्थिव—तुमचा मुलगा मोठा हुषार दिसतो. त्या भार्गवानें आरोपीला लिहिलेलं पत्र त्यानें आपणापाशीं ठेवून दिलें, म्हणून त्या जाहिरातीचा आणि या खुनाचा स्पष्ट संबंध दिसून आला.

खंडेराव—त्या ल्योकाची कसली घेऊनशान बसलां हुशारी, सरकार! याच बंद्यानं त्येला पडवलं व्हतं, कैद्याकड कोनकोन मनुक्ष येत्यात आन् काय काय करत्यात, त्ये अक्षी नामी ध्येरुनशान ठ्येव म्हून.

पार्थिव—तुम्ही काय आणि तुमचा मुलगा काय, एकच नाहीं का?

खंडेराव—त्यो ल्योक माझा ल्योक कसला सरकार! त्यो हाय माझा वळ्या—

पार्थिव—म्हणजे?

खंडेराव—वळ्या म्हंजी आयतोळा न्हवका, सरकार?

पार्थिव—पण आयतोळा म्हणजे तरी काय?

खंडेराव—आयतोळा म्हंजी वळ्याच सरकार, अक्षी देवाच्यान् वळ्या!

पार्थिव—पण या दोन्ही शब्दांचा अर्थ तरी काय?

खंडेराव—बरं इचारलंत सरकार! खिनभर समजा, आपनास्नी हाय येक आवा, आन् तिच्यापस्नं जाला आपनास्नी येक ल्योक—

पार्थिव—ठीक ठीक!

खंडेराव—आन् मंग आपुन म्येलों—

पार्थिव—आं—

खंडेराव—आन् आपल्या आवानं माज्यासंग पाट लावला, मंग आपला त्यो ल्योक जाला माजा वख्या ! आन् त्येलाच म्हंगतयात आयतोळा. आलं ध्येनांत सरकार, का पुना सांगूं ?

पार्थिव—नको. रगड झालें ! आतां हें पहा, भार्गव हा आरोपीचा जीवश्चकंठश्च मित्र आहे, हें उघड आहे; आणि त्यानेंच ती जाहिरात लिहिली हें जाहिरातीच्या मसुद्याचें व पत्राचें अक्षर ताडून पाहातां उघड दिसतें. जाहिरात देणाराचा पत्ता लागूं नये म्हणून भार्गव वर्तमानपत्रकर्त्याला समक्ष भेटलाहि नाहीं; पण मागचा पुढचा विचार न करतां धांदलीनें लिहिलेल्या या पत्रांत मात्र तो पुरा अडकला ! जाहिरातींत राजकुलीनास ठेवीचा लाभ होण्याबद्दल जो मजकूर आहे, तो धडधडीत धुरंधराला आमिष दाखवून येथ-पर्यंत आकर्षून आणण्याकरितांच होता. याबद्दल आरोपीचा जबाब घेतला पाहिजे; आणि त्याच्या जबाबावरून आपल्या अनुमानास बळकटी आली, म्हणजे भार्गवालाहि पकडलें पाहिजे. कोतवाल, आरोपीच्या खोलींतून विहिरीपर्यंत जी रक्ताच्या बिंदूंची रांग आढळून आली, तिच्यासंबंधानें तुमचा काय तर्क आहे ?

खंडेराव—मला वाटतया, कीं हिरीच्या म्होर खून जाला. ठ्येव हिरी-मंदी ठ्येवली हाय असं सांगून म्हाराजांस्नी ततं आनलं असावं, आन् जवा त्ये पगू लागल तवा सुरी खुपासली असल, आन् ततन म्हाराजांस्नी आरो-पीच्या कोटरीमंदी न्येल असल, असा माजा तरक धांवतुया.

पार्थिव—कोठडींत नेण्याचें कारण काय ?

खंडेराव—कपड आन् दागिन काडन्यापायीं.

पार्थिव—तुमचें म्हणणें खरें धरलें, तर प्रेत परत आणतांना दुसरी रांग नको होती का ?

खंडेराव—त्येच रांगवरन न्येलं असल आन् काय !

पार्थिव—ती रांग आगगाडीच्या रुळासारखी थोडीच आहे कीं प्रेत परत आणतांना तें प्रेत बरोबर तिच्यावरूनच जावें ! मला वाटतें, कीं खून खोलींतच झाला असावा, आणि तेथून प्रेत विहिरींत टाकण्याकरितां नेलें असावें. तुम्हीं विहीर उपसून पाहिलीत, नाहीं का ?

खंडेराव—झाडून समदा गाळ उपासला, पन मुडदा गावला न्हाई. मंग हिरीखालनं सर्गामंदी ग्येला असल त म्हाईत न्हाई.

पार्थिव—कोतवाल, खालीं स्वर्ग नसतो, पाताळ असतो.

खंडेराव—अक्षी भुललों पगा! योक राजपुतर पाताळामंदी ग्येला आन् ततन त्येला सरपानी वर आनलं, अशी कथा हाय न्हव पुरानांत? त्येची मला याद आली.

पार्थिव—पुराणें राहूंद्या तूर्त एका बाजूला. प्रेताचें काय झालें असावें असें तुम्हाला वाटतें?

खंडेराव—ब्येडकानीं खाऊनशानी त न्हाई गडप क्येलं?

पार्थिव—ही कांहीं तरी कल्पना आहे झालें. मला वाटतें, कीं तें विहिरींत न टाकतां स्मशानांत नेलें असावें.

खंडेराव—रातचं मसनवटांत न्येलं म्हंता?

पार्थिव—काय हरकत आहे न्यायला? तुम्ही गेलां होतांना त्या दिवशीं?

खंडेराव—माजं न्यारं. आन् आपली न्हाई बा फिरून तत जाया छाती हुयाचीं!

पार्थिव—पण त्याचा तुम्हाला शोध करावा लागेल.

खंडेराव—रातचा मुडदा बगाया ग्येलों, कीं माजाच मुडदा पडल!

पार्थिव—रात्रीं शोध कसा करणार? दिवसाच करावा लागेल.

खंडेराव—दिसाचं न्हाई भ्या! समद मुडद बगुन घ्येतों. [जातात.]

प्रवेश तिसरा.

[धुरंधर व भार्गव.]

भार्गव—[स्वतःशीं] त्रिवेणी कालरात्रीं त्या रंगेल न्यायाधीशाकडे गेली असें जेव्हां मला यमुनेकडून कळलें तेव्हां महाराजांचें मन त्रिवेणीबद्दल कलुषित करण्याचें एक मोठेंच साधन हातीं आल्यासारखें वाटलें. माझ्या बेताला यमुनेनेंहि आपल्या मैत्रिणीच्या हिताच्या दृष्टीनें संमति दिली आहे. (उघड) माझें खरें माना किंवा नका मानूं. पण ती त्रिवेणी खास गैर चालीची आहे.

धुरंधर—भार्गवा, तूंच म्हटलेंस म्हणून मीं ऐकून घेतलें. दुसऱ्या कोणीं

म्हटलें असतें तर त्याची जीभच छाटून टाकली असती !

भार्गव—तोंड बंद करण्याचें हें सर्वोत्कृष्ट साधन आहे खरें !

धुरंधर—तुला काय आधार आहे असें म्हणायला ?

भार्गव—मी त्या दिवशीं तुम्हांला जो व्यसनी म्हातारा दाखविला होता तो आहे ना लक्षांत ?

धुरंधर—बरें मग ?

भार्गव—त्याच्या घरीं त्रिवेणी कालच रात्रीं गेली होती.

धुरंधर—मग त्यांत काय झालें ? माझ्याबद्दल शब्द टाकायला गेली असेल.

भार्गव—प्रेम आंधळें असतें म्हणतात, तें अगदीं खरें. प्रेमी माणसाला आपल्या प्रेमविषयाचे ठळठळीत दोषही दिसत नाहींत.

धुरंधर—तुला तिच्या अंगचे गुण दिसत नाहींत, त्याअर्थी तुलाहि पण अंधळें म्हणावें लागेल.

भार्गव—आपणाला ते काय दिसले असतील ते खरे ! मला तर तिच्यांत विशेष असें कांहींच दिसत नाहीं.

धुरंधर—या आपल्या चौकशींतच तिच्या निर्मल प्रीतीचें असें बलवत्तर प्रत्यंतर दिसून येईल, कीं त्यानें तुझ्यासारख्या दुराग्रही मनुष्याचा दुष्ट ग्रह-सुद्धां पालटून जाईल.

भार्गव—असें वडें प्रत्यंतर तें काय दिसणार आहे बुवा !

धुरंधर—फार काय, पण प्रसंग पडला; तर ती मजकरितां प्राण देण्याला सुद्धां तयार होईल !

[देसकार-त्रिवट]

बाहि बालिका मना। ज्या तदर्थ जो सुखेंहि त्यजिते स्वप्राणा ॥धृ०॥
प्रेम देइ अंगीं धैर्यातें। भय नेई विलयातें। शिकवी असुदाना ॥ १ ॥

भार्गव—प्राण देण्याच्या गोष्टी तर राहूंच द्या; तिनें यापुढें आपणाला तोंड दाखविलें म्हणजे मिळविली !

धुरंधर—हा तुझा भ्रम आहे. ती माझ्या जिवाला जीव खात्रीनें देईल.

भार्गव—आणि न दिला तर ?

धुरंधर—तूं काय म्हणशील तें ऐकेन ! फार काय, पण त्या तुझ्या गांव-

ढळ व मूर्ख कुणबाऊ वहिणीशीं जन्माची गांठ बांधून घ्यायला सांगितलेंस, तरी मी तें पत्करीन. आणि जर मी खरा ठरलों, तर तूं पुन्हा त्रिवेणीच्या विरुद्ध ब्रहि काढायचा नाहीं.

भार्गव—कबूल. हें पक्कें ना ?

धुरंधर—अगदीं निर्वाणीचें ! (एकीकडे) या पणांत हरण्याची मला तर भीतिच नाहीं.

भार्गव—(एकीकडे) माझ्या ताईसाठीं मला ही पैज जिंकलीच पाहिजे, आणि त्याकरितां त्रिवेणीसारख्या कच्च्या पोरीची मति कुंठित होईल, असें उग्र स्वरूप या खटल्यास मला दिलें पाहिजे.

[मल्हार-एका]

पाड काय बालबुद्धि चंचलशा मुलिचा ॥ धृ० ॥
कधिं देखियली नच न्यायसभा निजडोळां । कीं समर्द जनांचा ॥ १ ॥
बावरेल घाबरेल तन्मति पाहुनि थाट सभेचा । लाभ नृपातें मग कैंचा २

या माझ्या उलट्या मंत्रानें महाराजांवर क्षणभर संकट आल्याचा भास झाला, तरी तें तत्क्षणीं दूर करण्याची तजवीज मी आधींच करून ठेविली आहे.

[पार्थिव व खंडेराव प्रवेश करितात.]

पार्थिव—हं कोतवाल, या भार्गवाला तूर्त बाहेर नेऊन श्रीपतीच्या ताब्यांत द्या. (खंडेराव भार्गवाला पकडतो.)

भार्गव—(स्वतःशीं) हें काय मध्येंच विघ्न उपस्थित झालें ? अशा स्थितींत मी काय करणार ? (विचार करून) पण झालें हेंहि एकपरी ठीक झालें. कारण आतां मला सरकारतर्फे माफीचा साक्षीदार होऊन महाराजां-वरील आरोप दृढ करण्याची आयतीच संधि मिळणार ! (खंडेराव भार्गवास घेऊन बाहेर जातो व परत येतो.)

धुरंधर—तो माझा मनुष्य आहे, हें माहीत असतां तुम्ही त्याला कैद केलें, याचा अर्थ काय ?

पार्थिव—तुमचा आहे म्हणून तर त्याला पकडावें लागलें. त्यानें तुमचा कावा साधावा म्हणून जाहिरात दिलेली आम्हांला कळली, तेव्हांच तो तुमचा मनुष्य आहे, याबद्दल आमची खात्री झाली.

धुरंधर—त्यानें जाहिरात दिली, हें मला माहीत नाहीं.

पार्थिव—असें नाकबूल करून थोडाच फायदा होणार आहे तुमचा !

खंडेराव—अव जोशीबुवा, तुमी आजपोतूर तार पगत व्हता, त्ये लई दुरन पगत व्हता. पन आतां त्येंची आन् तुमची गांट घालन्यापायीं तुमास्नी वर पाताळांत-न्हव सरगांत-धाडूनशान् येयाचें हाय ! तुमी कितीबी स्वांग केलं, तरीबी त्ये चुकनार हाय म्हंगता ? सोडा त्ये नांव !

धुरंधर—मी ज्योतिषी नाहीं, या राज्याचा मालक धुरंधर तोच मी आहें.

पार्थिव—याचा तोतयेपणा आतांपर्यंत लपून राहिला होता, तो तुमच्या तीव्र भाषणानें चवताळून बाहेर आला शेवटीं !

धुरंधर—मी राजा आहें, हें तुम्हांला खरें वाटत नाहीं ?

खंडेराव—खोटं वाटतया, असं कोन म्हंतो ल्योक ? आपण आमचे राजे, अक्षी इस्नूच अवतार !

पार्थिव—विष्णूचें चतुर्भुज ध्यान काय शोभतें आहे पण ! (दोघे हंसतात.)

खंडेराव—तुमी इस्नू ह्ये पिरथमीवर काईबी सोबत न्हाई. म्हून तुमाला फासावर चडवूनशान् सरगांत धाडायचा आमचा इचार हाय.

धुरंधर—मी सांगतों ना तुम्हांला, कीं मी तुमचा राजा आहें !

खंडेराव—आपुन जोशी हाऊत असंबी तुमी सांगितलं व्हतं; आतां आमी त्ये खरं समजावं का ह्ये ?

पार्थिव—जोशीबुवा, तुम्ही जोशीपणा सोडून राज्याची हांव कशाला धरतां उगीच ? ज्योतिषी पंचांगाचा स्वामी असतो. तो कसाहि असला, तरी सुभाषितकारांच्या मताप्रमाणें चतुरंग सेनेच्या स्वामीपेक्षां श्रेष्ठच म्हटला पाहिजे !

धुरंधर—पार्थिवा, या अडाणी माणसानें मला ओळखलें नाहीं, तर त्यांत मला कांहीं नवल नाहीं. पण तूं माझा सख्खा भाचा, असें असतां तुलाहि माझी ओळख पटूं नयेना ? दुर्दैव माझें !

खंडेराव—आमी अडानी गडी असलों, तरीबी खुनी मानसापरीस ब्येस !

धुरंधर—मी खून केला ? कोणाचा ? आपला स्वतःचाच ?

खंडेराव—महाराज, ह्येन स्वांग त अक्षी नामी आनलय पगा. मी तर

थक जाल्या ! (दोघे हंसतात.)

धुरंधर—पार्थिवा, तूं माझा भाचा आहेस, या आशेवर मी भिस्त ठेवली, ही माझी चूक झाली. खरोखर पाहूं गेलें; तर तूं माझा इतक्या जवळचा संबंधी आहेस, हीच गोष्ट तूं मला प्रतिकूल होण्यास पुरेशी आहे.

पार्थिव—वारस म्हणून केवळ राज्याचीच जर मला हांव असती तर माझ्या प्रिय धुरंधराच्या वधाबद्दल सूड घेण्याच्या नादीं मी कशाला लागलों असतों ? उलट मी तुला आपला उपकारकर्ता मानून तुझ्या सुटकेची खटपट केली असती.

धुरंधर—(एकीकडे) मी ज्योतिषी आहें, ही समजूत या मूर्खांच्या हाडींमाशीं इतकी खिळलेली आहे, कीं ती घालविणें अत्यंत कठिण काम होऊन बसलें आहे. यांच्याशीं बोलून तोंडाची वाफ दवडण्यांत कांहीं हांशिल नाहीं. (उघड) मी राणीसाहेबांची साक्ष देणार आहें, त्या साक्षींत खऱ्याखोट्याचा तेव्हांच उलगडा होईल.

पार्थिव—राणीसाहेबांची साक्ष तुला घेऊं देतो कोण ? त्यांच्या मुलाचा खून करणारासमक्ष त्यांना येऊं दिलें, म्हणजे त्यांच्या प्राणावर घाला घालण्याची संधि त्याला आयतीच आणून दिल्यासारखें होईल. तुला काय ? तूं जिवावर उदार झाला आहेस. या औदार्याच्या भरांत जितके जीव तावडींत सांपडतील, तितक्यांवर पाणी सोडण्याला तूं तयार आहेसच. तूं एक सोडून दोन खून केलेस, तरी तुझा दोनदां तर जीव घेतां येत नाहींना ?

धुरंधर—तर काय तुम्ही ज्या भयंकर खुनाचा मजवर आरोप करतां तोच भयंकर खून तुम्ही माझा करणार !

पार्थिव—तुला फांसावर लटकावून तुझें डोकें आईसाहेबांना भेट म्हणून घेऊन जाऊं, तेव्हांच प्रथम त्यांना धुरंधराच्या वधाची हकीकत कळवूं.

धुरंधर—मूर्खांनों, माझें डोकें आईसाहेबांना नजर करून तुम्ही त्यांचा क्रोधाग्नि शांत करणार, कीं प्रदीप्त करणार ? तो तुम्हां सर्वांच्या शिरांची आहुति घेईल, हें पूर्णपणें समजून असा.

पार्थिव—आतां हा अगदीं बेफाम होऊन गेला आहे. याची धुंदी शिक्षा ऐकल्याशिवाय कांहीं कमी होणार नाहीं. तेव्हां येथें याला असाच बडबडत

ठेवून निघून जाऊं. मात्र आतां त्या भार्गवाकडून हिकमतीनें खुनाचें साद्यंत वर्तमान काढून घेतलें पाहिजे.

खंडेराव—ती हिकमत बिकमत न्हाई मी वळकीत. येक चवदावं रतन मातुर आमास्नी ठावं हाय. दावला येक येक सपाटा, म्हंजी मग येताळबी पाया पडाया लागायचा, आन् तुम्ही म्हंगाल त्ये समदं आना, खाऊनशानी बकायचा. अक्षी येत्राला इस्मरून !

पार्थिव—मग कांहीं हरकत नाहीं. [जातात.]

धुरंधर—गेल्या एकदांच्या ब्यादी ! यांच्या व त्रिवेणीच्या बोलण्यावरून खटल्याच्या निकालाबद्दल मात्र जबरदस्त शंका वाटूं लागली आहे. काय होईल तें खरें !

[भैरवी-एका]

हृदय जाळि तीव्र घोर चिन्ता । आतां ।
लागे या मनिं तळमळ ॥ ध्रु० ॥
मानीना नेम्र असुनि । आप्त मला नृप म्हणोनि ।
न्याय अंध का मानिल ? ॥ १ ॥

[पडदा पडतो]

प्रवेश चवथा.

(पार्थिव व गंगू.)

गंगू—मागें आपण माझ्या घरीं आलां होतां, आतां मी आपण होऊन आपणाकडे आपली समजूत घालायला आलें आहें.

पार्थिव—गंगू, तूं इतके कशाला आयास घेतलेस ?

गंगू—आपल्या मजबद्दल झालेल्या प्रतिकूल ग्रहामुळें माझ्या मनाला जे आयास होत होते, त्यांच्यापुढें यांची बडेजाव ती केवढी !

पार्थिव—मी तुजकडे आलों होतों, तेव्हां तुझी बाजू भक्कम असून माझी लंगडी होती. आतां आपल्या स्थानांची अदलाबदल झाली आहे. तूं जसें मला तुच्छतेनें टाकलेंस, तसें मलाहि आज तुला झिडकारतां येईल.

गंगू—आपण माझ्या वर्तनाचा विनाकारण विपरीत ग्रह करून घेतला आहे.

पार्थिव—तर काय, तुझी प्रीति त्या वेळींहि मजवर जडली होती म्हणतेस ?

गंगू—मी तोंडानें सांगून काय उपयोग ? माझें पुढील वर्तनच माझ्या मनाचा निर्मलपणा सिद्ध करून दाखवील.

पार्थिव—मग त्या वेळीं मजवर वाघिणीसारखी चवताळून कां आलीस?

गंगू—माझा हेतु केवळ आपलें प्रेम किती प्रबळ आहे हें पाहण्याचाच होता. पण महाराज, माझ्या दुर्दैवानें तें फारच कच्चें दिसून आलें हें मी स्पष्ट सांगतें, याबद्दल मला क्षमा असावी.

पार्थिव—एकूण मी निगरगट्टपणा आणि निलाजरेपणा करून आणखी कांहीं वेळ तसाच बसलों असतों, आणि तुझ्या नोकराकडून दोनचार गचांड्या आणि गुद्दे खाल्ले असते, तर तें प्रेम फारच दांडगें ठरलें असतें, नाहीं बरें ? निदान माझी मान व पाठ तरी फार टणक ठरली असती खरी !

गंगू—आपण थट्टाच करूं लागलां, तर मी त्यावर काय बोलणार ?

पार्थिव—बरें गंगू, माझें प्रेम जर इतकें निःसत्व होतें, तर तूं मजकडे आज आलीस कशाला ?

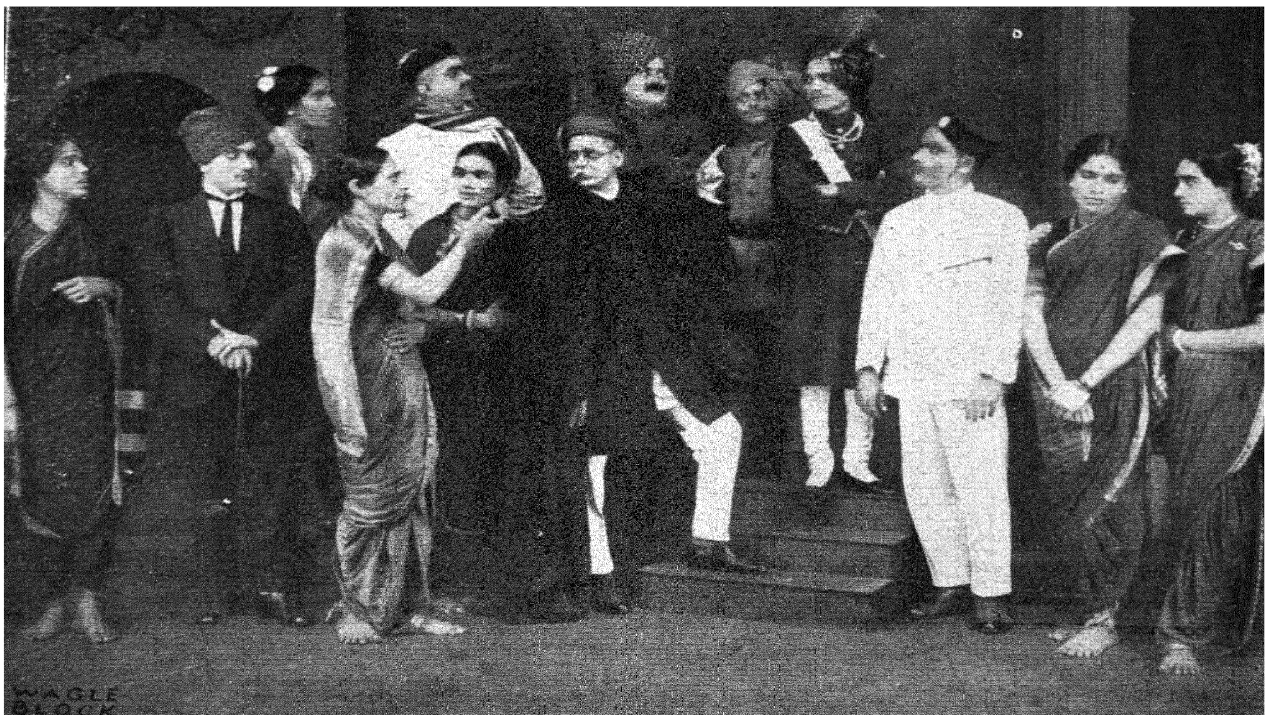
गंगू—महाराज, पुरुषांनीं कितीहि निर्दयपणा केला, तरी बायकांचें मन वेडें असतें, हेंच खरें.

(काफी—केरवा)

नर अदय किती जरि झाला। तरि बाला। सोडित ना निज शीला ध्रु० आयुधगण खड्गादि नराचा। अबलेचा परि झाला। जड त्याला। सोडित ना ॥ १ ॥ हास्यकटाक्ष भ्रू भंगांची। जिंकितसे मृदुमाला। जगताला। सोडित ना ॥ २ ॥

प्रेमाला लाजलज्जा कांहीं माहीत नसते. आपलें प्रेम निःसत्व असेल पण तें बलवत्तर करण्याचा आमचा धर्म आहे. त्याला जर आम्हीं जागलों नाहीं, तर स्त्रियांच्या नांवाला तें एक कायमचें लांछन होणार आहे. (हंसून) महाराज, माझा हेतु आतां तरी आपल्या ध्यानांत आला का चांगलासा ?

पार्थिव—गंगू तुम्ही स्त्रिया हुषार खऱ्या ! कोणत्या मनुष्याच्या मनो-दुर्गाला कुणाकडून सरबत्ती सुरूं केली म्हणजे तो सर करतां येईल, याचें

प्रयाग:—राणीसाहेब, हे धुरंधर महाराज नसून हा तोतया आहे. [अंक ५ वा, पान १२५]

तुम्हांला जसें कांहीं बाळकडूच मिळालेलें असतें. माझ्या मनाचें छिद्र तूं बरोबर ओळखलेंस. मी फार स्त्रैण आहें. लुसलुशीत आणि लाल ओंठांनीं मला शिव्या जरी दिल्या तरी त्या मला गोड वाटतात; आणि रसरशीत व गोंडस हातांनीं माझी मान जरी कापली, तरी मी हूं का चूं करणार नाहीं.

गंगू—अजून आपलें समाधान झालें नाहीं तर ?

पार्थिव—मी हा असा भडकत चाललों आहें, हें समाधान न होण्याचें लक्षण का ? तुझ्या ओंठांनीं आणि हास्यानें माझें पुरें समाधान झालें. तुझ्या हातून आजपर्यंत जे जे अपराध घडले असतील, त्यांची मी सरसहा क्षमा करतों.

गंगू—आई आंत मोठ्या फिकिरींत बसली आहे. तिला हें आनंदाचें वर्तमान कळविलें पाहिजे.

पार्थिव—चल, मीहि येतों तिकडे. [जातात.]

प्रवेश पांचवा.

[प्रयागपंडित उच्चासनावर बसले आहेत; खालच्या बाजूस पार्थिव, वाराणशी, गंगू, यमुना, त्रिवेणी, म्हाळसा हीं बसलीं आहेत; आरोपीच्या पिंजऱ्यांत धुरंधर राजकीय पोषाखांत उभा आहे; जवळ खंडेराव व श्रीपति उभे आहेत; साक्षीदाराच्या पिंजऱ्यांत भार्गव उभा आहे; विश्वेश्वरशास्त्री प्रवेश करून बसतात.]

भार्गव—(एकीकडे) मीं यांनीं म्हटल्याबरोबर सरकारतर्फे माफीचा साक्षीदार म्हणून साक्ष देण्यास तयार झालों खरा; पण यांना माहित नाहीं कीं मी आरोपीविरुद्ध कांहीं जरी सांगितलें, तरी त्याच्या एका हुंकाराबरोबर त्याच्यावरील सर्व संशयमेघांची वाताहत होऊन जाईल ! व जरी न झाली, तरी अखेरचें ब्रह्मास्त्र पुढें आल्यावर हा सारा डोलारा निःसंशय गडबडलाच पाहिजे. पण धुरंधरमहाराजांना मजबद्दल काय वाटेल ? गाईच्या दुधावर पोसलेल्या व तिच्यावरच शस्त्र उगारणाऱ्या कसाबाच्यापेक्षां, किंवा प्रेमानें पालन करणाऱ्या धन्यास दंश करूं पहाणाऱ्या काळसर्पाच्यापेक्षांहि माझी कृति

त्यांना भयंकर वाटेल. पण मला कांहीं वेळ तरी त्यांचा मजविषयींचा संशय व त्यांना त्यापासून होणाऱ्या प्राणांतिक वेदना सहन केल्या पाहिजेत. माझी निर्दोषता व स्वामिभक्ति भविष्यकालच सिद्ध करून दाखवील. (उघड) महाराज, मला या खटल्यांत माफीचा साक्षीदार केलें आहे, हे मी सरकारचे उपकार मानितों,आणि या खुनाबद्दल मला माहित असलेली सर्व इत्थंभूत हकीकत न्यायासनापुढें मांडितों. आरोपीचा मी जिवलग मित्र आहें.

विश्वेश्वर—(एकीकडे) माफीचा साक्षीदार म्हणून विरुद्ध साक्ष देण्याला येतो आहे, तेव्हां जिवलग मित्र खराच !

यमुना—(एकीकडे) यांच्यावर माझें जें प्रेम होतें, तें एका क्षणांत नाहींसें झालें.

भार्गव—याच्या आणि धुरंधरमहाराजांच्या चेहऱ्यांत जें विलक्षण साम्य आहे, तें मला अगदीं अलीकडे कळलें. महाराज विलायतेहून परत येऊन ज्या दिवशीं बंदरांत उतरले त्याच दिवशीं आमचें उभयतांचें गादी बळकावण्यांबद्दलचें कारस्थान ठरलें. महाराजांना आपल्या वाड्यांतून उचलून त्यांचे जागीं आरोपीची योजना करावी, असा आमचा विचार ठरला.

धुरंधर—(एकीकडे) माझ्यावरचा राग भार्गव अशा रीतीनें काढीत आहे, किंवा त्याला अधिकाऱ्यांनीं छळल्यामुळें हें बोलावें लागत आहे, अथवा आपल्या साक्षीनें माझें कांहीं नुकसान होणार नाहीं, म्हणून हा तोंडास येईल तें बडबडत सुटला आहे ? कांहीं कळत नाहीं !

भार्गव—आमचें कारस्थान ठरलें खरें; पण तें ठरत असतां एका हेरानें ऐकिलें, आणि अधिकाऱ्यांच्या कानांवर घातलें. तेव्हांपासून महाराज कोणाच्याहि दृष्टीस पडेनासे झाले. व त्यांच्यावर कडक पहारा राहूं लागला. यामुळें आमच्या मार्गांत एक मोठें विघ्न आल्यासारखें झालें. नंतर आम्ही या शहरांत आलों व निरनिराळ्या घरांचा आश्रय घेऊन राहिलों. आमची परस्परांची मैत्री आहे, याचा कोणास सुगावा लागूं नये म्हणून आम्ही परस्परांच्या भेटीहि उघडपणें घेत नसूं. शहरांत आल्यावर लागलीच दुंदुभिवर्तमानपत्रांत जाहिरात देऊन महाराजांना आमच्या कारस्थानाच्या टापूंत आणण्याचा आमचा विचार ठरला, व त्याप्रमाणें मी एक निनांवी जाहिरात

व ती छापण्यास लागणाऱ्या खर्चाच्या दसपट रक्कम दुंदुभिकर्त्याकडे पोंचती केली. त्यानेंहि पैशाच्या लोभानें ती जाहिरात जशीच्या तशीच प्रसिद्ध केली. ती न्यायासनापुढें आलीच असेल. आम्ही अटकळ केल्याप्रमाणें धुरंधरमहाराज खुनाच्या दिवशीं संध्याकाळीं एकटेच घोडा दामटीत शहरांत येऊन दाखल झाले. आम्हीं त्यांस ठेव विश्वेश्वरशास्त्र्यांच्या वाड्यामागच्या विहिरींत आहे असें सांगून त्या विहिरीपाशीं नेलें, व तेथें आरोपीनें त्यांना बरचीनें पाठींत भोंसकून निमिषार्धात ठार केलें. नंतर आम्हीं लगबगीनें त्यांच्या अंगावरलि वस्त्रें व अलंकार काढून घेतले; व ते घेऊन आरोपी वाड्याकडे निघून गेला. मी महाराजांची मोट करून व ती पाठीवर घेऊन स्मशानाकडे निघून गेलों, व तेथें जळत असलेल्या एका चितेंत तें गाठोडें टाकून देऊन परत आलों. महाराजांच्या पाठीवर जी जखम झाली होती, तिच्यामुळें आंतील पैरण रक्तानें भरली होती, व बाहेरचा अंगरखाहि किंचित् फाटला होता.

खंडेराव—(एकीकडे) अंगरख्याला तर म्या असं नामी भत्राक पाल्डया कीं, जनु त्येला बरचीच लागलिया !

भार्गव—रक्तानें भरलेली पैरण वाड्यांत नेतांना जमिनीवर रक्ताचे थेंब पडत गेले. मी स्मशानांतून परत आल्यानंतर आम्हीं दोघांनीं ती पैरण जाळून टाकिली, आणि राख मी परत येतांना विहिरींत फेंकून दिली. मी परत आल्यावर आरोपीला जमिनीवर पडलेल्या रक्ताच्या थेंबावरून कृत-कर्माच्या परिणामाबद्दल चिंता वाटून त्यानें शास्त्रीबुवांच्या मनांत आराम-बागेंतील वनभोजनाचा विचार भरविला असावा. मला याबद्दल प्रत्यक्ष कांहींच माहिती नाहीं. झाली, माझी जबानी संपली.

धुरंधर—(एकीकडे) मी धुरंधरच आहें, कीं तोतया आहें, याचा माझा मलाच संशय वाटूं लागला आहे !

भार्गव—(एकीकडे) माझ्या स्नेहाबद्दल यांचा फारच अनुकूल ग्रह झाला असेल ! पण अजूनहि कांहीं वेळ मला दम धरिला पाहिजे. उतावीळ-पणानें सारेंच फसावयाचें !

प्रयाग—जोशीबुवा, तुम्हांला या साक्षीदाराला कांहीं विचारावयाचें आहे का ?

धुरंधर—ज्याला मी आपला उजवा हात समजत होतों, त्यानेंच जर माझ्या पोटांत शस्त्र खुपसलें, ज्याला मी आपल्या गळयांतला ताईत समजत आलों, त्यानेंच जर मला गळफांस लाविला, तर त्याला प्रश्न विचारण्याइतकें अवसान व बळ मला कुठून राहणार? जगांतून सत्य आणि प्रामाणिकपणा निघून गेल्यावर त्यांत राहण्यांत तरी काय मौज राहिली? पंडित महाराज, मला याला कांहीं सुद्धां विचारावयाचें नाहीं. माझ्या देहाची वाटेल ती वाट लावण्याला माझ्या स्नेह्याला अधिकारच आहे.

भार्गव—(एकीकडे) यांनीं माझ्यावर अत्यंत तीव्र भाषेचा प्रहार केला असता तरी तो पुरवला असता; पण यांच्या कोमल शब्दांनीं माझ्या हृदयाचें पाणी पाणी होऊन जात आहे.

प्रयाग—जोशीबुवा, तुमच्याविरुद्ध काय काय पुरावा झाला हें तुम्ही पाहिलेंच. तुमचें महाराजांशीं फारच आश्चर्यजनक साम्य आहे, यांत शंका नाहीं. आज आम्ही मुद्दाम तुमच्या अंगावर मुद्देमालापैकीं कपडे व अलंकार चढवून पाहिले, तों तुमची मूर्ति महाराजांच्या प्रतिकृतीशीं हुबेहुब जुळून, स्वत: महाराजच समोर उभे असावेत असा क्षणभर भास झाला. या साम्याच्या जोरावर तुम्ही कोणतें कारस्थान योजिलें आणि तें बऱ्याच अंशीं कसें पार पाडिलें, तें तुमचाच स्नेही भार्गव याच्या साक्षींत पूर्णपणें आलें आहे. त्याला बळकटी येण्यासारखा पुरावा पार्थिव व खंडेराव यांच्या साक्षींत आला आहे. त्या वस्त्रामधून अंगणांत रक्ताचे थेंब जर पडले नसते, व आरामबागेकडे जाण्याऐवजीं तुम्ही महाराजांचा पोषाख घालून व त्यांच्याच घोड्यावर स्वार होऊन त्यांच्या बंदरांतलि वाड्यांत गेलां असतां, म्हणजे ही गोष्ट उघडकीला येण्याचें कारण नव्हतें, पण पाप उघडकीला येण्याला देव कोणतें ना कोणतें तरी निमित्त पुढें करितोच. असो. तुम्ही या शहरांत आल्यावर महाराजांशीं आपलें साम्य असल्याबद्दल बरेच वेळां बोलला होतां असें खंडेराव, वाराणशी, गंगू व यमुना यांच्या साक्षीवरून उघड होतें. गंगूच्या साक्षीवरून तर असेंहि दिसतें कीं, तुम्हाला महाराजाबद्दल हेवाहि वाटत असावा, तुम्ही खुनानंतर लागलीच आरामबागेकडे चालते झालांत, हीसुद्धां तुमच्याविरुद्ध लक्षांत घेण्यासारखी महत्त्वाची गोष्ट आहे. तुम्हाला पकडण्याकरितां

पार्थिवराज, खंडेराव व श्रीपति आले असतां तुम्ही दचकून कालेठिक्कर पडलांत, असें त्यांच्या साक्षींवरून दिसतें. तुम्हाला विहिरीजवळ नेऊन जेव्हां तेथें पडलेलें रक्त दाखविलें, व हें रक्त कोणाचें आहे हें तुम्हाला माहीत आहे का म्हणून विचारिलें, तेव्हां तुम्ही ' माहीत असेल ' असा जबाब दिला, तोहि मोठा संशयास्पद होता. तुम्ही हल्लीं जोरानें प्रतिपादित आहांत त्याप्रमाणें जर खरोखरच धुरंधरमहाराज असतां, तर ती गोष्ट तुम्ही प्रथमच सांगून टाकली असती. पण तुम्ही कांहीं वेळ कारागृहांत शांतपणें विचार केल्यानंतर तुम्हास आपला खोटा हक्क पुढें करण्याचा विचार सुचला असें दिसतें. यासंबंधानें विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी ही गोष्ट आहे, कीं तुम्ही या शहरांत आलांत त्यानंतर बऱ्याच दिवसांनीं महाराज आपल्या वाड्यांतून नाहींसे झाले. ही गोष्ट प्रत्यक्ष आईसाहेबांच्या पत्रांत नमूद केलेली आहे तेव्हां तिच्यासंबंधानें संशय घेण्याचें कारण नाहीं. शिवाय तुम्ही येथें असतां, महाराजांस बंदरांत समक्ष पाहिल्याचें खंडेराव कोतवालांनीं शपथेवर सांगितलें. तुम्ही एकाहि साक्षीदाराची उलटतपासणी केली नाहीं, हीसुद्धां गुन्ह्याबद्दल तुमची अप्रत्यक्ष कबुलीच आहे.

धुरंधर—पंडितमहाराज, या विलक्षण खटल्यांत फिर्यादी सरकार, आरोपी सरकार, व खून झालेला इसमहि सरकारच, असा मोठा चमत्कारिक योग जुळून आला आहे ! पर्यायानें म्हणावयाचें झाल्यास मी माझा स्वतःचा खून करून स्वतःवरच त्या खुनाचा आरोप करीत आहें, असा अपूर्व प्रसंग मजवर आला आहे ! पंडितमहाराज, ज्या गोष्टी मीं कांहीं अंतःस्थ कारणाकरितां बाह्यात्कारीं धारण केल्या होत्या, त्या आपण माझ्या स्वतःच्या म्हणून गृहीत धरितां; आणि ज्या गोष्टी माझ्या स्वतःच्या आहेत, त्या मीं बतावणी करण्याकरितां पुढें केल्या आहेत असें आपण समजतां; यामुळें या खटल्याला हें गंभीर स्वरूप आलें आहे. हा देह म्हणजे खुद्द धुरंधराचाच; पण आपण समजतां, कीं हा त्याच्याशीं सदृश आहे. मी वास्तविक आहें राजा; पण आपण समजतां, कीं मी तोतया असून राजाचें नुस्तें सोंग आणिलें आहे. मला ज्योतिष्याचा वेष कांहीं कारणांकरितां घ्यावा लागला; आपण समजतां, कीं तोच माझा खरा पेशा. माझें येथील वास्तव्य गुप्त रहावें म्हणून, मी

तोतयाचे धास्तीनें आपल्या वाड्यांत एकटाच बंदोबस्तानें रहात असतों, अशी बातमी उठविण्याचें आईसाहेबांनीं व मी मुद्दाम ठरविलें; परंतु आपण माझा तेथील वास खरा समजतां, व येथील माझें कृत्रिम वेषानें रहाणें खोटें समजतां. माझ्या वास्तविक स्वरूपाबद्दलचें माझें प्रथमचें मौन मुद्दाम स्वीकारलेलें होतें; तें आपण स्वाभाविक मानितां, आणि माझें मागाहूनचें प्रकटीकरण कृत्रिम मानतां !

प्रयाग०—जोशीबुवा तुम्हीं रचलेली हकीकत फार चातुर्यानें रचलेली आहे, यांत शंका नाहीं. ज्याप्रमाणें अत्यंत स्वाभाविक दिसणारें चित्र तयार करण्यांतच चित्रकाराचें खरें कौशल्य दिसून येत असतें त्याप्रमाणें आपली हकीकतहि सहजगत्या घडलेली अशीच भासत असल्यामुळें आपल्या कल्पकतेची तारीफ करावीशी वाटते. परंतु आपणास जोंपर्यंत त्या अंतःस्थ कारणांचा उलगडा करितां येत नाहीं तोंपर्यंत त्या कारणांची सबब केवळ सर्व गोष्टींची संगति लावण्याच्या असमर्थतेमुळें पुढें केली आहे, असेंच कोणासहि वाटणार आहे.

धुरंधर—तीं कारणें मला न्यायासनापुढें मांडितां येत नाहींत, याला माझा निरुपाय आहे. तीं गुप्त ठेवण्याबद्दल मला मरण जरी आलें, तरी त्याला माझी तयारी आहे !

विश्वेश्वर—पंडितमहाराज, जोशीबुवांचा मला थोड्याच काळांत इतका परिचय झाला आहे, कीं त्यांच्या शीलासंबंधानें मला बोलण्याचा अधिकार आहे, असें मी समजतों. महाराज, त्यांचें मन इतकें उदार, व वर्तन इतकें निर्मळ आहे, कीं त्यांच्या हातून असा भयंकर गुन्हा घडेल असें मला स्वप्नांतहि वाटणार नाहीं. यांना आपण धुरंधरमहाराज असल्याबद्दल जो भास होत आहे, तो केवळ या संकटामुळें मस्तक फिरण्याचाच परिणाम आहे. याउपर आपल्याला काय वाटेल तें खरें.

धुरंधर—बाबासाहेब, मजकडून आपली जी यत्किंचित् सेवा घडली, तिचें स्मरण ठेवून आपण मजकरितां येथपर्यंत येण्याचे आयास घेतलेत, आणि प्रसंगीं माझ्या तर्फेनें चार शब्द बोलण्यासही मागेंपुढें पाहिलें नाहीं, याबद्दल मी आपला जन्माचा ऋणी आहें. पण माझा जन्म तरी आतां किती

अल्प अवधीचा राहिला आहे ! माझें हक्काचें पद जर मला मिळालें असतें, तर आपल्या उपकारांचें ऋण अंशत: तरी फेडण्याचें मजमध्यें सामर्थ्य असतें, पण त्याच्या अभावीं आपल्या हितचिंतनापलीकडे मला कांहींच करितां येत नाहीं, याबद्दल फार खेद वाटतो. ईश्वर आपलें सदैव कल्याण करो !

पार्थिव—(एकीकडे) अजून राजाचें सोंग यानें कायमच ठेविलें आहे !

प्रयाग०—बाबासाहेब, आपण आमच्या भावी राजाचे श्वशुर आणि या शहरांतील एक अत्यंत संभावित व थोर गृहस्थ, अशा दुहेरी दृष्टीनें आपल्या वचनाचा योग्य विचार करण्यांत येईल. पण आरोपींनें केलेल्या आपल्या सेवे-बद्दल त्यानेंच स्वमुखानें इतक्यांत जी कबुली दिली, तिच्याबरोबर आपल्या वचनाचा विचार केला, तर खटल्याचें पारडें फिरवून टाकण्याइतकें त्याला महत्त्व देतां येणार नाहीं, याबद्दल दिलगिरी वाटते. जोशीबुवा, तुम्हांला आपणातर्फे कोणी साक्षीदार द्यावयाचा आहे का ?

धुरंधर—मी खुद्द आईसाहेबांचीच साक्ष देतों. याहून विश्वसनीय साक्ष या संस्थानांत दुसरी कोणती मिळणार ?

प्रयाग०—जोशीबुवा, तुमच्याविरुद्ध झालेला पुरावा, विशेषत: तुमच्याच स्नेह्याची साक्ष आणि तुरुंगांत पार्थिवराज व कोतवाल यांना दिसून आलेलें तुमचें उच्छृंखल वर्तन, हीं लक्षांत घेतां, राणीसाहेबांची साक्ष देण्यांत तुमचा हेतु राणीसाहेबांचा उपमर्द करण्याचा व हा खटला विनाकारण त्रास देऊन लांबविण्याचा दिसतो. म्हणून ही तुमची विनंति आम्हांला मान्य करितां येत नाहीं. शिवाय राणीसाहेबांनीं पत्रांत लिहिलें आहे, त्याहून निराळी साक्ष त्या थोडीच देणार आहेत !

धुरंधर—जेथें मनुष्याचा जीविताच्या प्रश्न आहे, तेथें आपण अशा कम-कुवत अनुमानाच्या जोरावर आरोपीच्या कायदेशीर हक्काची पायमल्ली करून योग्य पुरावा घेण्याचें नाकारितां, हें न्यायाचें होत नाहीं खास !

प्रयाग०—या तुमच्या उद्दाम भाषणावरून माझ्या अनुमानास बळकटीच येत आहे.

धुरंधर—अशा रीतीनें मला खुनी ठरवून आपण मात्र माझा खून करीत आहांत; आणि असेंच जर करावयाचें होतें, तर हें कायदेशीर चौकशीचें

नाटक कशाला हवें होतें ? मी आपल्या बचावाची इतर कोणतीहि तर्तुद न करितां आमच्या न्यायाधीशांच्या न्यायबुद्धीवर विश्वसून स्वस्थ राहिलों, हा माझा केवढा मूर्खपणा झाला ! खुद्द स्नेह्यानें उलट साक्ष द्यावी व न्यायाधीशानें न्यायाकडे अशी डोळेझाक करावी, हे असले उलटे प्रकार माझ्या दैवाच्या प्रतिकूलतेची साक्ष पटवीत आहेत !

प्रयाग०—मग याशिवाय तुमचा दुसरा कांहीं पुरावा नाहीं तर ?

धुरंधर—नाहीं.

त्रिवेणी—नाहीं कसा ? महाराज, माझी या प्रकरणांत साक्ष घेण्यांत यावी.

प्रयाग०—मुली, अशी समोर उभी रहा. (त्रिवेणी पिंजऱ्यांत उभी राहते.)

भार्गव—(एकीकडे) माझी हिच्याविषयींची अटकळ चुकली कीं काय ? तथापि अशा संगीन पुराव्यापुढें हिचें काय चालणार ?

प्रयाग०—(एकीकडे) अरे, ही तर मजकडे आलेली मुलगी ! खुद्द आरोपीची रमणी ! हिच्या साक्षीपासून त्याला काय लाभ होणार ?

धुरंधर—(एकीकडे) मजवर आलेल्या संकटांमुळें त्रिवेणीचे सद्गुण माझ्या प्रत्ययास आले, हा त्या संकटाचा मी उपकारच समजतों. मला अशा प्रसंगीं ईश्वरावरील निष्ठेची फार जरूर आहे; आणि त्रिवेणीसारख्या सर्वांगसुंदर बालिकेकडे पाहिलें म्हणजे हिला निर्माण करणारी कोणी तरी महासमर्थ, त्रिकालज्ञानी, व अत्यंत दयाळू अशी विभूति असली पाहिजे, असा दृढ विश्वास वाटूं लागतो.

वाराणशी—(एकीकडे) ही कारटी निघण्यापूर्वी हिला मीं जरा झुळझुळीत नेसायला दिलें, हें चांगलें झालें. नाहींतर हिनें आमच्या घराण्याचें नांव घालविलें असतें !

प्रयाग०—मुली तुझें नांव काय ?

त्रिवेणी—त्रिवेणी.

प्रयाग०—तुझा विवाह झाला नसेलच. तुझ्या पित्याचें नांव काय ?

त्रिवेणी—पित्याचें नांव त्या सर्वसाक्षी परमेश्वरासच माहित !

प्रयाग०—तुझ्या म्हणण्याचा अर्थ मी नाहीं समजलों.

त्रिवेणी—महाराज, लहानपणींच जन्मदात्यानें टाकून दिलेली मी एक

पोरकी मुलगी आहे.

प्रयाग०—काय म्हणतेस ? तुझ्या जन्मदात्यानें तुला निष्ठुरपणें एकटी सोडून दिली ? आणि आपली कोणतीहि खूण तुझ्यापाशीं न ठेवतां ?

त्रिवेणी—फक्त एक जस्ती ताईत मात्र मी माझ्या गळ्यांत बाळपणापासून वागवीत आलें.

प्रयाग०—तो हल्लीं तुझ्याजवळच आहे का ?

त्रिवेणी—नाहीं. मीं तो कांहीं कारणामुळें माझी मैत्रीण यमुना हिच्या स्वाधीन केला.

प्रयाग०—तुझ्या अगोदर ज्या यमुनेची साक्ष झाली तीच का यमुना ?

त्रिवेणी—होय.

प्रयाग०—यमुने, तो ताईत तुझ्यापाशीं अजून आहे का ?

यमुना—नाहीं महाराज, मीं तो कांहीं कारणामुळें म्हाळसेच्या गळ्यांत घातला आहे.

प्रयाग०—एकूण म्हाळसेच्या गळ्यांतील ताईत हिचाच तर ! यमुने, तो तुम्हीं कधीं उघडून पाहिला होता का ?

यमुना—होय महाराज ! त्यांत हा कागद आढळून आला. (कागद देते.)

प्रयाग०—(कागद पाहून व खिशांतील कागदाशीं जुळवून स्वतःशीं) ही खास माझीच मुलगी ! ही मजकडे रदबदली करण्याकरितां आली असतां हिला पाहून माझें चित्त उचंबळून व खळबळून गेलें होतें, याचें रहस्य मला आतां उमगलें. आणि मी आतां आपल्या मुलीच्या वल्लभाला मृत्यूची शिक्षा देणार ना ! देवा, तुझी लीला अतर्क्य आहे ! माझ्या उरफाट्या कृत्याबद्दल तूं हें योग्य प्रायश्चित्त दिलेंस ! पण असें उद्विग्न बसून कसें चालणार ? पुढें आलेलें कर्तव्य बजाविण्याकरितां मन दगडासारखें कठिण केलें पाहिजे. ज्या माझ्या मुलीचें दर्शन होण्याची मी आजपर्यंत चातकासारखी वाट पहात होतों, तिचें दर्शन झालें असतांहि तिला हृदयाशीं धरण्याची इच्छा मला न्यायासनाच्या इभ्रतीकरितां मनांतल्या मनांत दाबून ठेविली पाहिजे; आणि कागदावरील मजकूर धुऊन नाहींसा होईल, या भीतीनें ही अश्रूंची धार थांबविली पाहिजे. (उघड) मुली, तुला या खटल्यासंबंधानें काय माहिती आहे ?

त्रिवेणी—महाराज, जोशीबुवांवर जो खुनाचा आळ आला आहे, तो सर्वस्वी निराधार आहे.

प्रयाग०—मग तुझ्या समजाप्रमाणें खून कुणीं केला असावा ?

त्रिवेणी—(स्वगत) देवा, साऱ्या जन्मांत प्रथमतःच, आणि तेंहि प्रेमासाठीं, असत्य बोलण्याबद्दल मला क्षमा कर. सत्यापरता धर्म नाहीं, असें मीं आजपर्यंत मानून त्याप्रमाणें आचरणही केलें. पण देवा, सत्य आणि प्रेम यांमध्यें विरोध दिसूं लागल्याबरोबर मी प्रेमाकारितां सत्याला झुगारून देत आहें, याची क्षमा कर. तूं न्यायी आहेस, तसा दयाळुहि आहेस. पण देवा, तूं आपल्या भक्तांना जो इतका प्रिय वाटतोस, तो आपल्या न्यायीपणामुळें वाटत नसून प्रेमळपणामुळें वाटतोस. तर माझा हा पहिला व शेवटला अपराध तूं पोटांत घालणार नाहींस का ?

प्रयाग०--मुली, खऱ्या खुनी माणसाचें नांव घेण्याला तुला शंका वाटते का ?

त्रिवेणी--मी स्वतःच खून केला असतांना शंका कां वाटूं नये ?

प्रयाग०--मुली, तूं वेडांत किंवा स्वप्नांत कांहीं तरी बडबडत आहेस झालें !

त्रिवेणी--महाराज, मी वेडी नाहीं, किंवा मला स्वप्नहि पडत नाहीं. मी चांगली शुद्धीवर आहें. मींच आपल्या राजाचा निर्दयपणें घात करणारी चांडाळीण !

विश्वेश्वर--लाडके, काय बोलतेस हें ? गप्प रहा. जास्त बोलूं नकोस.

त्रिवेणी--माझ्या बोलण्यांत आतां कोणीहि व्यत्यय आणूं नका. माझ्या कृत्याचा आरोप एका निरपराधी व थोर गृहस्थावर विनाकारण येऊं पहात आहे, यामुळें केवळ नाइलाज म्हणून ही कबुली मी देत आहें.

प्रयाग०--मुली, ही गोष्ट उघड उघड तूं आरोपीला वांचविण्याकरितां रचून सांगत आहेस. तूं खून केलास म्हणतेस, तर त्याचा हेतु सांग पाहूं ?

त्रिवेणी--एखाद्या हेकेखोर आणि खुनशी मुलीचा अशा कामीं जो हेतु असावयाचा, तोच माझाहि होता. गंगूताईस धुरंधरमहाराजांची प्राप्ति होऊं नये हाच माझा उद्देश होता. असें होणें शक्य आहे कीं नाहीं हें आपण तिलाच विचारा.

वाराणशी—(एकीकडे) अग चांडाळणी ! आजपर्यंत आम्ही फुलांचा हार म्हणून सर्पच गळ्याशीं बाळगला तर ? आमचे उपकार खासे फेडलेस !

त्रिवेणी--माझ्या मैत्रिणीचे वल्लभ भार्गवराव यांच्याकडून मीं दुंदुभिपत्रांत जाहिरात प्रसिद्ध करविली. पण त्यांत यांचा बिलकुल संबंध नव्हता. धुरंधरमहाराज विहिरीपाशीं आल्यावर त्यांना सुरीनें भोसकलें याच हातानें. माझ्यावर संशय येऊं नये म्हणून पुढील व्यवस्था मात्र यांनीं भार्गवरावांच्या साहाय्यानें केली; आणि या खटल्याशीं माझ्या नांवाचा संबंध आला तर त्या नांवाला कलंक लागेल, म्हणून अजूनहि हे माझ्या कृत्यावर पांघरूण घालीत आहेत. महाराज, आपणच विचार करा. ज्या पुरुषाचें मन इतकें कोमल, तो असें क्रूर कृत्य करील तरी का ?

धुरंधर—(एकीकडे) प्रिये त्रिवेणि, हद्द झाली तुझ्या प्रेमळपणाची ! देवा, आयुष्यांत एकदांही दृष्टीस पडणार नाहीं, असा उदात्त प्रसंग मला दाखविलास ! आतां मरणाला माझी तयारी आहे. सगळ्या आयुष्याचें सुख मला एका पळांत अनुभविण्यास सांपडलें ! आतां जगून यापेक्षां अधिक सुख तें काय मिळणार ?

प्रयाग०—(एकीकडे) हरहर ! माझ्या मुलीच्या गुन्ह्याचा मी निवाडा करणार ना ? ज्या माझ्या लाडकीला मीं तिच्या जन्मकालीं मात्र पाहिलें होतें, तिला पुन्हां पहाण्याचा प्रसंग मी तिला मृत्यूची शिक्षा सुनावितांना मात्र यावा ना ! देवा, ज्या हतभाग्याकडून हिला जन्म मिळाला, त्याकडूनच हिला मृत्यु यावा ना ! (उघड) मुली, मला काल तूं आरोपी निरपराधी असल्याबद्दल जें सांगितलेंस, त्याचा अर्थ तूं अपराधी आहेस, हाच होता का ?

त्रिवेणी--होय महाराज !

प्रयाग०--मुली, तूं फार दुर्दैवी आहेस. ज्या तुझ्या वल्लभाला वांचविण्या॰करितां तूं अशा प्रशंसनीय धैर्यानें पुढें आलीस, त्याचें तुझ्या कबुलीपासून कांहीं कल्याण होण्यासारखें नाहीं. कारण, त्यानें राजवधाचा गुन्हा छपविण्यास मदत केली असल्यामुळें त्याची शिक्षा चुकत नाहींच, उलट तूं कबुलीजबाब देऊन त्याच्या प्राणांबरोबर आपल्या प्राणांवरहि विनाकारण संकट ओढून आणलें आहेस !

त्रिवेणी--माझ्या प्राणांची मला पर्वा नाहीं. पण एक जीव नष्ट होऊन तो परत येण्याची आशा नसतांना त्याच्या मागोमाग दुसराहि जीव जाऊं नये म्हणून केवळ परोपकारबुद्धीनें ज्यानें आपली शिकस्त केली, त्या महात्म्याला ही शिक्षा फारच मोठी आहे, असें नाहीं का आपणाला वाटत ?

प्रयाग०—मुली, कडक असला तरी असा कायदा आहे. त्याचें उल्लंघन करण्याची मला शक्ति नाहीं.

त्रिवेणी - बरें तर. निदान माझ्या प्रियकराशीं शेवटचे दोन शब्द बोलण्याची तरी कायद्यानें मला मोकळीक ठेविली आहे का ?

प्रयाग.—हें समाधान मला तुझ्यापासून हिरावून घेववत नाहीं. भेट आपल्या वल्लभाला.

त्रिवेणी—(धुरंधराजवळ जाऊन) महाराज, आपणाबरोबर आयुष्य घालविण्याचें माझ्या नशीबीं नाहीं. पण त्या खालोखालचें आपणाबरोबर मरण्याचें भाग्य मात्र मला प्राप्त झालें आहे. महाराज, या जगांतील सुखाचा अनुभव आला तितका पुरे झाला. आतां आपण लवकरच स्वर्गांत आनंदानें एकत्र वास करूं.

धुरंधर—त्रिवेणि, निर्दोषीपणाचें प्रायश्चित्त भयंकर मरण, हें पाहून मला ईश्वराच्या न्यायीपणाबद्दल अविश्वास वाटूं लागला होता. परंतु माझ्यासारख्या क्षुद्र मनुष्यावरील तुझा दांडगा विश्वास पाहून माझा त्या सर्वसमर्थ ईश्वरावरील विश्वास, एक क्षणभर कां होईना, डळमळीत झाला, याबद्दल मला पराकाष्ठेची लाज वाटत आहे.

त्रिवेणी—महाराज, देव दयाळु आहे. त्यानें आपणांवर आणलेलें संकट आपल्या कसोटीकरितां आहे. त्या कसोटीला आपण उतरलें पाहिजे. म्हणजे आपणांस चिरकालिक सुख प्राप्त होईल.

सेवक—(प्रवेश करून) महाराज, बाहेर आईसाहेब आल्या आहेत.

प्रयाग०—आईसाहेब ? त्यांना याची वर्दी पोंचली कीं काय ? त्यांचें सांत्वन आतां कोणत्या तोंडानें करूं ?

भार्गव—(एकीकडे) माझा जीव खालीं पडला. मी राणीसाहेबांना तावडतोब निघून येण्याबद्दल पत्र लिहिलें, म्हणून बरें झालें. नाही तर आज

मोठाच प्रसंग गुदरावयाचा !

(प्रयागपंडित सामोरा जातो. राणी प्रवेश करिते.)

राणी—पार्थिवराज, तुमच्याकडून परवां जें पत्र आलें, त्याचा मला अर्थच कळेना. काल भार्गवाकडून ताबडतोब निघून येण्याबद्दल दुसरें पत्र आलें. त्याप्रमाणें, ही सारी भानगड काय आहे हें प्रत्यक्ष पहाण्याकरितां मी येथें आलें आहें. हा खटला कसला चालला आहे ?

प्रयाग०—आईसाहेब, आज आपणाला अत्यंत अप्रिय अशी वार्ता सांगण्याचा मजवर प्रसंग आला आहे. या दुर्दैवी पुरुषानें सर्व प्रजाजनांना शोकसमुद्रांत लोटिलें आहें.

राणी—कोण ? बाळासाहेब ?

धुरंधर—आईसाहेब, होय, मींच तो. (दोघें भेटतात.)

राणी—तुमच्यावर आरोप ? आणि तो आणण्याचें धारिष्ट कोणाला झालें?

प्रयाग०—राणीसाहेब, हे धुरंधरमहाराज नसून हा तो तोतया आहे.

राणी—पंडित, तोतया म्हणजे कोणी खरीखुरी व्यक्ति नसून काल्पनिक आहे. त्याला आम्हींच आमच्या कल्पनेनें उभें केलें होतें. पण ज्याप्रमाणें पिशाच्च काल्पनिक असलें, तरी बाधा केल्यावांचून रहात नाहीं, त्याप्रमाणें या काल्पनिक तोतयानें शेवटीं आपला हात आम्हांला दाखविलाच !

प्रयाग०—महाराज, मजकडून मोठा प्रमाद घडला त्याची क्षमा तरी कोणत्या तोंडानें मागूं ?

धुरंधर—पंडित, यांत आपणाकडे किंवा दुसऱ्या कोणाकडे कांहीं दोष येत नाहीं. सर्व प्रकार केवळ गैरसमजुतीमुळें झाला. या संकटांतून माझी मुक्तता करण्याचें सारें श्रेय मात्र या भार्गवाकडेच आहे. असें असतांना मी नेणतेपणानें त्याजवर केवढ्या तरी भयंकर कृत्याचा आरोप केला ! भार्गवा, मी तुझी क्षमा कशी मागूं ?

भार्गव—आपल्या संशयाचें निरसन झालें, यांत सारें कांहीं आलें.

राणी—बाळासाहेब, मी तुम्हाला आधींच सांगत होतें, कीं तुम्ही वधू पसंत करावयाच्या भानगडींत स्वतः पडलां, तर तुम्हांवर अवचित एखादें अरिष्ट यावयाचें. माझा तर्क अदमासापलीकडे खरा ठरला तर ?

धुरंधर—मी येथें आल्यापासून एकामागून एक अशा कांहीं चमत्कारिक गोष्टी घडून आल्या, कीं त्या सर्वांमुळें माझ्यावर माझ्याच खुनाचा आरोप येऊन तो मलाहि खरा वाटूं लागला होता. पण मला माझ्या साहसाचा पश्चात्ताप होण्याचें मात्र मुळींच कारण नाहीं. कारण मीं पसंत केलेली ही आपली सून इतकीं संकटें सोसूनहि प्राप्त करून घेण्याजोगी आहे, अशी तुमची खात्री होईल. प्रिये, आईसाहेबांच्या पायां पड. (त्रिवेणी पायां पडते) प्रिये, तूं अशी खिन्न कां? एका गरीब मनुष्याला आपलें सर्वस्व अर्पण करून तूं जो स्वार्थत्याग करणार होतीस तो मीं नाहींसा केला, आणि शूद्रकन्येशीं विवाह करून स्वार्थत्याग दाखविण्याची मला संधि मिळून माझी सरशी होणार म्हणून कीं काय?

प्रयाग०—महाराज, यांत आपलाहि स्वार्थत्याग नाहीं. कारण, ही माझी मुलगी आहे, हें त्या ताइतांतील कागदाच्या तुकड्यावरून स्पष्ट झालें आहे. कारण तो तुकडा मीं आपल्यापाशीं राखून ठेवलेल्या तुकड्याशीं तंतोतंत जुळतो. (कागद दाखवितो.)

धुरंधर— तरीच हिच्या अंगीं असे अमोल सद्गुण वास करीत आहेत!

त्रिवेणी—बाबा, मी तुम्हांला फार कठोर शब्द बोललें, याची क्षमा करा.

प्रयाग०—बाळे, ते शब्द यथायोग्य होते. हें सुख पाहण्याचें पुण्य माझ्या पदरीं असेल, असें मात्र मला वाटत नव्हतें.

राणी—पण आपला पार्थिव आणि भार्गव असे खिन्न कां म्हणून?

पार्थिव—आईसाहेब, मी धुरंधराला न ओळखतां फार छळिलें. आतां नगरवास सोडून अरण्यांत राहण्याखेरीज मला गतिच उरली नाहीं.

भार्गव—आईसाहेब, त्रिवेणी ही माझी बंधुहीण. हिचा शोध करून धुरंधरमहाराजांशीं विवाह करून देण्याची माझी प्रतिज्ञा. पण मी तिच्या मार्गांत विघ्नें आणण्यास मात्र कारण झालों.

यमुना—आईसाहेब, मी मनानें वरलेल्या पतीची मला जोड करून द्या.

गंगू—आईसाहेब, माझीहि आपल्या चरणांपाशीं अशीच विनंति आहे.

राणी—बाळासाहेब, तुम्हीच या कोड्याचा निकाल लावा मला यांत कांहीं समजत नाहीं.

धुरंधर—पार्थिवा, तुझ्याकडून माझा जरी छळ झाला असला, तरी तो माझ्या काल्पनिक वधाबद्दल सूड उगविण्याच्या इच्छेनेंच झाला ना? त्यांत तुला वैतागण्याचें कांहीं कारण नाहीं. मग सोडतोसना आपला हेका?

पार्थिव—धुरंधरा, मी तुझ्या इच्छेच्या बाहेर नाहीं.

धुरंधर—तूं माझ्याकरितां आपला आग्रह सोडिलास, यानें मला फार समाधान झालें. (स्वत:शीं) पण हें दुसरें प्रकरण मात्र इतकें सोपें नाहीं. (उघड) भार्गवा, तूं मला आज प्राणदान दिलेंस, व या प्रकारें पर्यायानें तूं आपल्या बहिणीच्या सुखालाहि कारणीभूत झाला आहेस. शिवाय तूं तिच्या मार्गांत ज्या अडचणी आणल्यास, त्यांनींच मला तिच्या प्रेमाची कसोटी पाहण्याच्या कामीं मदत झाली ना? आतां तिच्या व माझ्या योगाला तुझें प्रत्यक्ष साहाय्य झालें नाहीं खरें; पण हें व्यंग दूर करण्याचा एक उपाय आहे.

भार्गव—तो कोणता?

धुरंधर—तुझें जरी त्याला साहाय्य झालें नाहीं, तरी यमुनेचें भरपूर झालें आहे. त्याचें अर्धें श्रेय तुला प्राप्त करून घ्यायचें असेल, तर तिला अर्धांगी करण्याला तुझी तयारी पाहिजे.

भार्गव—आपण सुचवितां, हा एकच मार्ग आहे खरा यांतून सुटण्याचा! मी आपली सूचना मान्य करतों.

धुरंधर—हे मजवर तुझे मोठे उपकार आहेत.

श्रीपति—म्हाराज, मालकांच्या लग्नासंग आमचबी लगान जालं, तर लई खुशी पैदा व्हईल.

धुरंधर—(हंसून) एकनिष्ठ सेवकांचा संतोष तोच आमचाहि संतोष!

भार्गव—ताई, माझ्या दुर्दैवानें या साऱ्या नाटकांत मला तुझ्य शीं प्रतिकूल होण्याची जरी बुद्धि झाली तरी तुजविषयींच्या माझ्या निर्मळ प्रेमाकडे दृष्टी देऊन तूं मला क्षमा करशील ना?

त्रिवेणी—दादा, माझें पुढील वर्तनच तें आपोआप सिद्ध करून दाखवील.

वाराणशी—महाराज, त्रिवेणी कांहीं झालें तरी मला माझ्या गंगूसारखी आहे. तिचें कल्याण झालें, यांत मलाहि आनंदच आहे. आपल्या आग्रहानें पार्थिवराजांनीं आपला अरण्यवासाचा हेका सोडला, हेंहि आपले आमच्यावर

मोठे उपकार झाले. पण गंगूबद्दल आपण जें भाकित केलें होतें, तें अजून पुरें झालें नाहीं. ही गोष्ट आपल्यासारख्या सत्यव्रत राजांना सलल्यावांचून रहात नसेल.

धुरंधर—राजयोगाबद्दलचेंच भाकित ना? तें माझ्या पूर्णपणें लक्षांत असून, तुमची सूचना होण्यापूर्वींच मी त्याच्याविषयीं एक योजनाहि केली आहे. माझ्या राज्यापैकीं एक मोठा प्रांत स्वतंत्रपणें पार्थिवाला तोडून दिला जाईल, या योजनेला सार्वभौम सरकारची अनुमति मागण्यासाठीं मी ताबड-तोब खलिता रवाना करतों.

वाराणशी—देव आपणाला उदंड आयुष्य देवो! आपणाला राज-ज्योतिषी म्हणावें, कीं ज्योतिषराज म्हणावें, हेंच कळत नाहीं.

धुरंधर—पार्थिवा, भार्गवा, आपणापैकीं प्रत्येकाचे हेतु त्या जगन्नि-यंत्याच्या इच्छेनें पूर्ण झाले आहेत!

राणी—तुमचे संकल्प दृढ करण्याला विवाहबंधनाचीच काय ती आवश्य-कता आहे. तुमची हरकत नसेल, तर पहिल्याच मुहूर्तावर तुम्हां सर्वांना चतुर्भुज करून टाकूं. आणि खरोखर या संसारांत अनुरूप वधू मिळून तिच्या पाशांत बद्ध होऊन राहण्यांत जितकें सुख आहे, त्याच्या शतांशहि सुख स्वतंत्र राहण्यांत नाहीं, याचा तुम्हांला स्वानुभयानें प्रत्यय येवो, येवढेंच माझें ईश्वरापाशीं मागणें आहे.

सर्व—तथास्तु!

—भरत वाक्य—

नच तुलना तुजला प्रभो असे। सदृश असें जगिं न दिसे ॥ ध्रु० ॥

श्वसित आम्ही, तेंवी हें जग तुझें।

नच उपमा कसली कुणी द्यावया धजे।

श्रुतिहि अंतिं वदति नेति ॥ १ ॥

Cover and Block printed at the 'KAMALA PRINTING COTTAGE' Dadar